Беларуская мова

10·11 класы

Беларуская мова

Падручнік для 10—11 класаў агульнаадукацыйнай школы з рускай мовай навучання

Зацверджаны Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

МІНСК «НАРОДНАЯ АСВЕТА» 1999

УДК 808.26(075.3=82)
ББК 81.2Беи-922
Б43

Аўтары:

В. І. Несцяровіч — «Уводзіны»;
Л. С. Васюковіч — «Маўленне», «Функцыянальная стылістыка»;
Г. А. Арцямёнак — «Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія», «Лексіка. Фразеалогія»; **Л. І. Злобін** — «Сінтаксіс і пунктуацыя»;
Я. Н. Марозава — «Марфемная будова слова. Словаўтварэнне», «Марфалогія».

Умоўныя абазначэнні

| — матэрыял для азнаямлення
|| — матэрыял для завучвання
● — дадатковае практыкаванне, заданне
✻ — практыкаванне, заданне павышанай цяжкасці

3876

Беларуская мова: Падруч. для 10—11-х кл.
Б43 агульнаадукац. шк. з рус. мовай навучання / В. І. Несцяровіч, Л. С. Васюковіч, Г. А. Арцямёнак, Л. І. Злобін, Я. Н. Марозава.— Мн.: Нар. асвета, 1999.— 271 с.
ISBN 985-03-0964-4

БІБЛІЯТЭКА
Навукова-метадычны цэнтр
вучэбнай кнігі і сродкаў навучання

УДК 808.26(075.3=82)
ББК 81.2Беи-922

ISBN 985-03-0964-4

© Калектыў аўтараў, 1999
© ВДП «Народная асвета», 1999

УВОДЗІНЫ.

§ 1. Мэта і задачы курса беларускай мовы.

Курс беларускай мовы ў 10—11-х класах лагічна завяршае пачатае ў 5-м класе яе вывучэнне. Асноўныя пытанні фанетыкі, арфаэпіі, графікі, арфаграфіі, лексікі, фразеалогіі, словаўтварэння, марфалогіі, сінтаксісу вывучаліся ў 5—9-х класах у адпаведных раздзелах; у 10—11-х класах навуковыя звесткі па адзначаных раздзелах будуць істотна пашыраны. Акрамя таго, уводзіцца асобная тэма — «Маўленне».

Знешне, лінгвістычнай часткай, курс падобны да традыцыйнага выкладу. І гэта невыпадкова, паколькі напачатку патрэбна асэнсаваць законы мовы, атрымаць арфаэпічныя і арфаграфічныя навыкі, навучыцца карыстацца лексічнымі, фразеалагічнымі, граматычнымі нормамі беларускай літаратурнай мовы. Аднак, каб авалодаць беларускай літаратурнай мовай, свабодна ёю карыстацца — іменна гэта з'яўляецца асноўнай задачай вывучэння школьнага курса,— недастаткова ведаць тэарэтычны матэрыял або ўмець аналізаваць моўныя з'явы ў тэксце, рабіць граматычныя разборы і г. д. Варта навучыцца карыстацца моваю ўсвядомлена і мэтанакіравана, а гэта значыць, трэба атрымаць навыкі мэтазгоднага падбору і выкарыстання адпаведных жыццёвым сітуацыям моўных сродкаў. З гэтай прычыны курс беларускай мовы ў 10—11-х класах ставіць наступныя асноўныя мэты:

1) асэнсаваць законы і нормы беларускай літаратурнай мовы;

2) засвоіць асноўныя лінгвістычныя звесткі пра фанетычную сістэму, слоўнікавы склад і граматычны лад беларускай мовы;

3) навучыцца правільна і мэтанакіравана падбіраць моўныя сродкі для поўнага і дакладнага выражэння сваіх думак;

4) навучыцца якасна ўспрымаць чужыя тэксты і самастойна ствараць тэксты, адпаведныя разнастайным жыццёвым сітуацыям.

У курсе беларускай мовы для 10—11-х класаў выдзяляюцца «Уводзіны», «Маўленне» і наступныя раздзелы: фанетыка, арфаэпія, графіка, арфаграфія, лексіка, фразеалогія, марфеміка, словаўтварэнне, марфалогія, сінтаксіс.

§ 2. З гісторыі станаўлення і развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Кожная літаратурная мова мае сваю адметную гісторыю, праходзіць свой адметны шлях, неаддзельны ад гісторыі народа. Колькі ў свеце літаратурных моў, столькі і шляхоў іх станаўлення, развіцця. Сваю гісторыю мае і літаратурная беларуская мова.

У XIII — пачатку XIV ст. тэрыторыя амаль усёй сучаснай Беларусі апынулася ў Вялікім княстве Літоўскім. З гэтага часу на працягу XIV—XVI стст. пачынаецца фарміраванне беларусаў як народнасці і адпаведна іх мовы — беларускай, асноўныя асаблівасці якой захоўваюцца з таго часу да нашага.

Першыя спецыфічна беларускія рысы адлюстраваліся ў старажытных пісьмовых помніках яшчэ XIII ст. Так было, напрыклад, з передачай на пісьме *ў* (нескладовага) на месцы спрадвечнага *в*: *ўздумалъ*. Але старажытныя кніжнікі строга прытрымліваліся традыцыйных нормаў і спосабаў перадачы мовы на пісьме, таму новыя беларускія моўныя рысы на старонкі рукапісаў на першым часе траплялі зрэдку, як апіскі ці памылкі.

Прыкладна з сярэдзіны XV ст. пісьмовыя помнікі на Беларусі насычаюцца адметнымі беларускімі асаблівасцямі ў такой ступені, што пачынаючы з гэтага часу ёсць падставы гаварыць пра беларускую літаратурную мову як самастойную. Так, адлюстраваліся такія беларускія асаблівасці, як поўнагалоссе (*ворагъ, палонъ, середа*), словы з пачатковым *ро* (*розумъ, розниця*), дзеканне і цеканне (*людзі, мець, двадцаць*), зацвярдзенне шыпячых і гука [р] (*иншыхъ, маючы, слышышь, прышла, сентебра*), паяўленне *ы, і* ў словах тыпу *другі, чый, шыя, помые, золотый, злый* і інш.

Беларуская мова старажытных помнікаў мела назву «руский языкъ». Слова «руский» паходзіць ад назвы «Русь», якім у шматнацыянальным Вялікім княстве Літоўскім называлася частка ўсходнеславянскага насельніцтва, якая ўваходзіла ў склад гэтай дзяржавы. Назва «белоруский языкъ» пачала ўжывацца толькі ў сярэдзіне XVII ст. у Рускай дзяржаве.

З XIV ст., пры Альгердзе (1296—1377), беларуская мова становіцца ў Вялікім княстве Літоўскім дзяржаўнай. Ёю карыстаюцца дзяржаўныя ўстановы, на ёй пішуцца дзяржаўныя акты, кодэксы, пастановы, іншыя дзелавыя і юрыдычныя дакументы. У XV—XVI стст. на беларускай мове былі складзены такія заканадаўчыя дакументы, як Судзебнік караля Казіміра Ягелончыка (1468), Статут Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588).

Пытанні для самаправеркі.

1. Калі адлюстраваліся першыя беларускія рысы на старонках старажытных рукапісаў?
2. З якога часу старажытная беларуская мова пачынае існаваць як самастойная літаратурная мова?
3. Якія асаблівасці былі ўласцівы беларускай мове ў XV ст.?
4. Што абазначае назва «руский языкъ» у беларускіх пісьмовых помніках XV—XVII стст.?
5. З якога часу беларуская мова пачынае выконваць ролю дзяржаўнай мовы?

У другой палове XVI ст. паводле Люблінскай уніі Вялікае княства Літоўскае і Каралеўства Польскае аб'ядналіся ў адной дзяржаве — Рэчы Паспалітай. Кіруючая палітычная роля сканцэнтравалася (асабліва з другой паловы XVII ст.) у руках польскіх магнатаў. У 1696 г. аб'яўляецца закон, паводле якога дзяржаўнаю моваю становіцца на Беларусі польская. Беларуская літаратурна-пісьмовая мова перажывае заняпад, развіваецца толькі жывая народна-дыялектная мова.

У канцы XVIII ст. пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай Беларусь увайшла ў Расійскую імперыю. У новых гістарычных умовах пачынаецца пэўнае ажыўленне беларускай літаратуры і літаратурна-пісьмовай мовы. На працягу XIX— пачатку XX ст. на аснове беларускіх народных гаворак складваецца новая мова беларускай літаратуры і беларускай публіцыстыкі.

У XIX — пачатку XX ст. адбываецца фарміраванне беларускай нацыі і адпаведна яе мовы. У гэты час на Беларусі пашыраецца нацыянальна-вызваленчы рух, шмат пісьменнікаў піша па-беларуску (А. Вярыга-Дарэўскі, Ян Чачот, А. Рыпінскі, У. Сыракомля, Ян Баршчэўскі, П. Багрым і інш.). Першым буйным пісьменнікам XIX ст. быў В. Дунін-Марцінкевіч, творы якога, прасякнутыя пяшчотай і любоўю да беларусаў, былі напісаны жывой народнай мовай.

У другой палове XIX ст. друкуецца па-беларуску нелегальная газета «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага. Пасля паражэння паўстання 1863 г. на Беларусі ўстанавіўся жорсткі паліцэйскі рэжым. Забаранялася друкаванне мастацкіх твораў на беларускай мове. В. Дунін-Марцінкевіч, напрыклад, друкуе свае творы за мяжой. Школы працавалі на рускай мове. Тым не менш у другой палове XIX і пачатку XX ст. з'яўляюцца творы Ф. Багушэвіча, які першым сказаў пра беларускую мову як абавязковы элемент беларускай нацыянальнай культуры, а таксама творы Я. Лучыны, А. Гурыновіча, Ядвігіна Ш., К. Каганца.

У XIX — пачатку XX ст. друкуюцца навуковыя даследаванні, прысвечаныя гісторыі, фальклору, этнаграфіі, мове беларускага краю. Было выдадзена некалькі слоўнікаў беларускай мовы, сярод якіх асабліва вылучаецца «Слоўнік беларускай мовы» (1870) І. І. Насовіча. «Толькі пры дапамозе такога слоўніка...

можна пачаць падрабязныя даследаванні складу беларускай мовы»,— такую высокую ацэнку даў рускі акадэмік І. І. Сразнеўскі.

Пасля 1905—1907 гг. была знята забарона на друкаванне беларускіх выданняў. У беларускіх выдавецтвах («Загляне сонца і ў наша ваконца» і інш.) друкуюцца творы на беларускай мове, адкрываюцца беларускія перыядычныя выданні («Наша доля», «Наша ніва» і інш.). На беларускай мове выпускаюцца мастацкія, публіцыстычныя творы, а таксама падручнікі для навучання дзяцей-беларусаў. Толькі за перыяд з 1901 па 1917 год было надрукавана 245 беларускіх кніг, у той час як за ўсё XIX ст.— толькі 75.

Беларускія пісьменнікі, і ў першую чаргу Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, А. Пашкевіч (Цётка), Ядвігін Ш. і інш., а таксама асветнікі, публіцысты, навукоўцы садзейнічалі пашырэнню асветы ў народзе. У гэты перыяд іх агульнымі намаганнямі выпрацоўваюцца графічныя, арфаграфічныя, граматычныя, лексічныя, арфаэпічныя нормы новай беларускай літаратурнай мовы.

На пачатку XX ст. беларуская мова становіцца і аб'ектам навуковага асвятлення. Ужо ў 1918 г. былі надрукаваны першыя падручнікі па беларускай мове. Пасля ўтварэння БССР (1919) пачалася беларусізацыя ўсіх сфер жыцця, з 1924 г. беларуская мова стала дзяржаўнай. У 20-я гг. XX ст. інтэнсіўна папаўняецца новымі словамі слоўнік беларускай мовы, распрацоўваюцца пытанні арфаграфіі і граматыкі, фарміруюцца нормы літаратурнага вымаўлення і словаўжывання. На беларускай мове працуюць афіцыйныя дзяржаўныя ўстановы, у тым ліку ўрад рэспублікі. Мноства газет, часопісаў друкавалася на беларускай мове, выдаваліся навуковыя працы, стваралася беларуская навуковая тэрміналогія па ўсіх галінах навукі.

Аднак у канцы 30-х гг. працэс беларусізацыі стаў запавольвацца, беларуская мова пачынае выцясняцца з розных сфер выкарыстання. Нягледзячы на гэта, беларуская літаратурная мова развівалася, назапашвалася яе літаратурная і навуковая спадчына.

У 1990 г. Вярхоўны Савет прыняў закон «Аб мовах у Беларускай ССР», паводле якога беларуская мова набыла статус дзяржаўнай.

Пытанні для самаправеркі.

1. Калі беларуская мова перастае быць дзяржаўнай?
2. Дайце кароткую характарыстыку развіццю беларускай мовы ў XIX—пачатку XX ст.
3. Чыімі намаганнямі і калі былі выпрацаваны нормы новай беларускай літаратурнай мовы?

1. Прачытайце ўрывак з артыкула «Метрыка Вялікага княства Літоўскага» (энцыклапедыя «Беларуская мова». Мн., 1994, с. 346).

Метрыка Вялікага княства Літоўскага (іншая назва — «Літоўская метрыка») — дзяржаўны архіў Вялікага княства Літоўскага XIV—XVIII стст. Яна змяшчае акты, якія выдаваліся ад імя вялікіх князёў літоўскіх і каралёў польскіх, разнастайныя дакументы сеймаў, урадавых і прыватных асоб, судовыя рашэнні, запаветы, інструкцыі і справаздачы паслоў, воінскія і казначэйскія рэестры. Метрыка — першаступенная крыніца для вывучэння гісторыі Беларусі, Літвы, Украіны і Польшчы, унікальны помнік пісьмовай прававой культуры Беларусі і Літвы эпохі Вялікага княства Літоўскага. У яе аснове — дакументы прыватных канцылярый літоўскіх князёў Вітаўта, Свідрыгайлы і Жыгімонта. Пры Казіміру Ягелончыку (1427—1492) ужо існавалі кнігі, куды запісвалі копіі выдадзеных прывілеяў. Пазней стала традыцыяй, што ў час пераездаў Вялікага князя яго пісар і дзяк вялі рэестры ўсіх велікакняжацкіх падараванняў і пастаноў, потым здавалі іх у архіў Метрыкі, дзе іх упісвалі ў адпаведныя кнігі. (...) Паводле спецыяльнага рашэння Сейма 1538 г. кнігі Метрыкі вяліся і захоўваліся з асаблівай акуратнасцю. (...)

Значная частка матэрыялаў Метрыкі загінула падчас вялікіх войнаў. Арыгінальных кніг захавалася мала. (...) У наш час вядома больш за 600 тамоў Метрыкі, большая частка іх захоўваецца ў дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве. (...)

Матэрыялы Метрыкі ад пачатку яе стварэння прыкладна да сярэдзіны XVII ст. напісаны пераважна на беларускай мове, пазнейшыя — на польскай і лацінскай. (...) Для гісторыі беларускай мовы... першаступеннае значэнне маюць матэрыялы, напісаныя на беларускай мове. З іх асабліва каштоўныя судовыя справы, дзе нярэдка змяшчаюцца выдатныя ўзоры гісторыі беларускай мовы таго часу. (...) Матэрыялы Метрыкі практычна не адлюстроўваюць мясцовых дыялектных моўных асаблівасцей. У іх увасобілася беларуская мова як дзяржаўная мова Вялікага княства Літоўскага. (...) Дзяржаўнае значэнне мовы садзейнічала пераўтварэнню жывых народных гаворак у моцную і высокаразвітую дзяржаўна-літаратурную. Яна жывілася прытокам розных народных элементаў, шляхам пераносу і асэнсавання адпаведных уласных слоў, выпрацоўвала новыя словы і тэрміны тэарэтычнай і адцягненай думкі, душэўных эмоцый, права і адміністрацыі, рамяства і тэхнікі, промыслу і гандлю.

Карыстаючыся «Слоўнікам іншамоўных слоў» (1993) А. М. Булыкі, высветліце паходжанне слова *Метрыка.*

Пісьмова адкажыце на пытанні:

а) Што такое Літоўская метрыка?

б) На якой мове напісаны дакументы, якія ўвайшлі ў Метрыку?

в) Якое навуковае і практычнае значэнне мае Метрыка ў нашы дні?

г) Дзе захоўваюцца матэрыялы Метрыкі?

Пазнаёмцеся з поўным тэкстам артыкула «Метрыка Вялікага княства Літоўскага» ў энцыклапедыі «Беларуская мова».

2. Прачытайце ўрывак з «Баркалабаўскага летапісу» (А) і яго пераклад (Б). Са старажытнага тэксту выпішыце словы, якія ўжываюцца і цяпер.

«Баркалабаўскі летапіс» — гістарычныя запісы невядомага аўтара. У летапісе апісваюцца падзеі, якія адбыліся ў канцы XVI — пачатку XVII ст. пераважна на Магілёўшчыне — у сяле і замку Баркалабаве (адсюль і назва), Быхаве, Магілёве. Аўтар перадае падзеі мясцовага жыцця, сведкам большасці якіх ён быў сам (снежныя зімы, вялікія маразы, засуха, град, страшны голад, як вынік — павальная смерць людзей).

А. Того жъ року была зима злая, снеги великие и сильные были морозы. Многимъ людемъ поморозило кому ногу, кому пальцы, другому видъ, уши, носъ, а другие з морозу памерли. А коли вже была весна в року 1602... множество почали мерти, по пятеру, по тридцати у яму хворыхъ, голодныхъ, пухлыхъ... при великихъ местахъ человека по едному у яму ховали... а такъ мерли одны при местахъ, на вулицахъ, по дорогахъ, по лесахъ... А коли тотъ находъ у ворот албо в дому у кого стоячи хлеба просили... мовили слезне, горко, мовили так: матухно, зезулюхно, утухно, панюшко, сподарыня, солнце, месецъ, звездухно, дай крошку хлеба...

Б. Таго ж году была зіма злая, снягі вялікія і моцныя былі маразы. Многім людзям памарозіла каму нагу, каму пальцы, іншым твар, вушы, нос, а іншыя з марозу памерлі. А калі ўжо была вясна ў 1602 годзе... многія пачалі паміраць, па пяць, па трыццаць у яму хворых, галодных, апухлых... у вялікіх мястэчках (гарадах) людзей па адным у яму хавалі... а так паміралі адны ў гарадах, на вуліцах, на дарогах, па лясах... А калі тыя прышэльцы ля варот альбо ля дому ў каго, стоячы, хлеба прасілі... гаварылі слёзна, горка, гаварылі так: матухна, зязюлюхна, вутухна, панюшка, спадарыня, сонца, месяц, звёздухна, дай крошку хлеба...

3. У «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» або ў энцыклапедыі «Беларуская мова» прачытайце артыкулы, прысвечаныя беларускім першадрукарам — Ф. Скарыну, С. Буднаму, В. Цяпінскаму, П. Мсціслаўцу. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «З гісторыі беларускага кнігадрукавання».

4. Прачытайце ўрывак з артыкула У. Конана (энцыклапедыя «Беларуская мова», с. 360). Складзіце план вуснага пераказу ўрыўка.

Беларуская літаратура, фальклярыстыка і публіцыстыка XIX — пачатку XX ст. былі асноўнымі фактарамі развіцця літаратурнай мовы беларускага народа і адраджэння яго нацыянальнай культуры. ...У гэты час не было яшчэ адзінай нацыянальнай мовы. Мовамі «вярхоў» былі руская і польская. Беларуская — у якасці мовы працоўнага народа, пераважна сялянства. Гэта парушала нацыянальную цэласнасць літаратурнага працэсу, які распадаўся на мясцовыя правінцыяльныя

плыні польскай, пазней рускай літаратуры і беларускай народнай літаратуры, якая павінна была пачынацца амаль што нанава. Пачынальнікі беларускай літаратуры Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, А. Вярыга-Дарэўскі, В. Каратынскі і інш. сваімі беларускімі творамі даказалі прынцыповую магчымасць новай. Іх паслядоўнікі ў другой палове XIX ст.— В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч, Янка Лучына і інш.— фактычна заснавалі новую беларускую літаратуру і літаратурную мову, на аснове якой Янка Купала, Якуб Колас, М. Багдановіч, М. Гарэцкі стварылі нацыянальную літаратурную класіку. Выключная роля літаратурнай нармалізацыі ў развіцці беларускай мовы належыць беларускаму друку, найперш газеце «Наша ніва» і кнігавыдавецтвам. Аднак у царскай Расіі за беларускім народам не прызнавалася нацыянальная самастойнасць, а ў яго літаратуры бачыўся «сепаратысцкі» радыкалізм, «падрыў адзінства рускага народа». У выніку беларуская літаратурная мова развівалася як мова мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Такім чынам, склалася выключнае значэнне нацыянальнай літаратуры ў развіцці беларускай мовы, яе гістарычным лёсе.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі заканадаўчымі актамі беларускай мове быў нададзены статус дзяржаўнай мовы, у выніку чаго значна пашыралася яе сфера выкарыстання ў асвеце, культуры, грамадскім жыцці, дзяржаўным кіраванні. Адмаўленне ад палітыкі нацыянальна-культурнага адраджэння ў перыяды сталінізму і застою прывяло да крызісу грамадскага бытавання роднай мовы. Сёння высокаразвітая нацыянальная літаратура поруч з фальклорам ды іншымі галінамі нацыянальнай культуры застаецца найважнейшай крыніцай і гарантам прынцыповай магчымасці адраджэння беларускай гутарковай і літаратурнай мовы, а літаратурная творчасць — пераважнай сферай нацыянальнай моватворчасці. *Паводле У. Конана.*

5. Пазнаёмцеся з энцыклапедыяй «Беларуская мова». Прачытайце ўступ, вызначце, як будуюцца слоўнікавыя артыкулы. Знайдзіце артыкулы, прысвечаныя вядомым беларускім вучоным-мовазнаўцам. Заканспектуйце адзін з артыкулаў, адлюструйце ў канспекце навуковую спадчыну аўтара.

6. Карыстаючыся энцыклапедыяй «Беларуская мова», адкажыце пісьмова на пытанні і заданні:

а) Чаму Я. Ф. Карскага называюць заснавальнікам беларускага мовазнаўства?

б) Назавіце самую вядомую лексікаграфічную працу (слоўнік) XIX ст. Хто аўтар гэтага слоўніка? Якія яшчэ працы належаць названаму аўтару?

ФАНЕТЫКА. АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА. АРФАГРАФІЯ.

§ 3. Фанетыка як навука. Фанетычная сістэма беларускай мовы.

Наша мова гукавая. Гукі — матэрыяльная абалонка мовы, яе сэнсавых адзінак (марфем, слоў, словазлучэнняў, сказаў). Дзякуючы гукам наша маўленне даступнае ўспрыманню іншых людзей, служыць мэтам зносін у грамадстве. Навука пра гукавыя сродкі мовы мае назву фанетыка. Фанетыка даследуе гукавыя магчымасці моўнага апарату чалавека, вызначае характар утварэння і ўспрымання гукаў, выпрацоўвае прынцыпы іх класіфікацыі, разглядае змены гукаў у жывой плыні маўлення, займаецца праблемамі складападзелу, націску, інтанацыі.

Фанетыка мае важнае тэарэтычнае і практычнае значэнне. Без яе ведання нельга растлумачыць паходжанне многіх слоў, немагчыма стварыць алфавіт, удасканальваць правапіс. Фанетыка патрэбна акцёрам, лектарам, чытальнікам, дыктарам для пастаноўкі правільнага літаратурнага вымаўлення. Паслугамі фанетыкі карыстаецца лагапедыя — навука пра недахопы вуснага маўлення і спосабы іх карэкцыі. Веданне ўласцівасцей гукаў чалавечай мовы адыгрывае важную ролю пры вырашэнні тэхнічных задач, дзе ўзнікае пытанне аб перадачы маўлення па каналах сувязі (тэлефанізацыя, канструяванне радыё- і робататэхнікі).

7. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Сфармулюйце яго асноўную думку.

Изучать фонетику — значит не только запомнить ряд сведений, но гораздо больше: научиться правильно, неискаженно оценивать факты живой речи.

Фонетика требует от каждого, кто начинает ее изучать, изменения точки зрения на звучащую речь. Привычный взгляд такой: писаная речь — это дело серьезное, уважаемое. Произносимая речь — пустяковая вещь. Это как раз тот ложный взгляд, с которым надо расстаться.

На самом деле звуковая речь «главнее» письменной. Каждый человек говорит больше, чем пишет (и обычно слушает больше, чем читает). Сначала человек учится говорить и лишь потом — писать. Навыки письменной речи ложатся поверх навыков устной и от них зависят. *М. Панов.*

8. Выпраўце памылкі ў наступных выказваннях.

а) Чытаючы ўрывак, артыст выразна і прыгожа вымаўляе кожнае слова, кожную літару.
б) У слове *вясна* літара *я* змякчае папярэдні зычны гук.
в) Слова *салаўі* складаецца з 6 гукаў і 6 літар.

9. Якія гукі складаюць слова *снег*? Падлічыце, колькі разоў кожны з гэтых гукаў сустракаецца ў наступных радках:

Нічога не вяртаецца назад:
Ні гэты міг, ні гэты дзень,— я знаю.
Ты адыходзіш ціха ў снегапад,
А я люблю вясну. Я пачакаю. *Я. Янішчыц.*

10. Вызначце гукавы і літарны склад слоў *баль, боль, быль, бель, бал.* Якімі гукамі яны адрозніваюцца? Паспрабуйце скласці невялікі звязны тэкст з гэтымі словамі.

11. Што атрымаецца, калі вымавіць наступныя словы ў адваротным парадку паслядоўнасці гукаў?

Сыр, шум, яр, рог, парк, соль, лоб, ружа.

12. Прачытайце тэкст і зрабіце яго сціслы пісьмовы пераказ у выглядзе трох-чатырох кароткіх тэзісаў. Выпішыце з пераказу словы, колькасць гукаў і літар у якіх не супадае.

Да гукавых моў адносяцца шматлікія жывыя мовы, на якіх гаворыць усё насельніцтва Зямлі. Пісьмовая форма мае пэўныя перавагі перад вусным маўленнем (запісы лепш захоўваюцца, перадаюцца ад продкаў да нашчадкаў і г. д.), аднак можна наогул не ведаць пісьма і пражыць у калектыве, але вельмі цяжка жыць, калі чалавек не можа гаварыць (калі, напрыклад, ён глуханямы). Паспрабуем самі дзень, тыдзень, месяц не пісаць і параўнаем гэта з тым становішчам, калі б нам забаранілі такі ж час гаварыць. Што цяжэй? Што для нас, пісьменных людзей, больш неабходнае?!

Вуснае маўленне дазваляе хутчэй адказаць на пытанне, не патрабуе ад чалавека, як пісьмо, нейкіх тэхнічных прылад. Часта яно менш унармаванае, не вымагае ведання такой колькасці правіл, як пісьмовая форма мовы. Вельмі важна і тое, што гукавое маўленне не займае рук, што можна адначасова і гаварыць, і нешта рабіць.

Прыгадаем таксама, колькі трэба, пачынаючы з шасцігадовага ўзросту, прыкласці намаганняў, каб авалодаць пісьмом, каб яно было такім жа зручным спосабам зносін з іншымі людзьмі, як і вуснае маўленне.

Ад гукаў асобны чалавек ідзе да літар. Такое ж развіццё праходзіла ў сваім гістарычным жыцці і ўсё чалавецтва. Спачатку і для яго існавала толькі вуснае маўленне, і ўжо потым на берасцяных граматах, на гліняных дошчачках, на камянях, папірусе і паперы людзі пачалі «пераводзіць» гук у літару. І як кожнаму асобнаму чалавеку нялёгка даводзіцца пры авалоданні правіламі пісьма, так і чалавецтву цяжка было яму навучыцца. *Л. Выгонная.*

У сучаснай беларускай мове 45 гукаў, з іх 39 зычных і 6 галосных. Пры вымаўленні галосных перашкоды ў ротавай поласці адсутнічаюць і паветраны струмень праходзіць свабодна, галосныя — гэта танальныя, музычныя гукі: [а], [о], [у], [э], [ы], [і]. Пры вымаўленні зычных у ротавай поласці ўзнікаюць разнастайныя перашкоды, паветра праходзіць з напружаннем, у гучанні зычных заўсёды прысутнічае шум. Зычныя гукі, якія складаюцца з голасу і шуму (пры гэтым пераважае голас), называюцца санорнымі: [в], [в’], [й], [л], [л’], [м], [м’], [н], [н’], [р], [ў]. Астатнія зычныя — шумныя, у большасці яны ўтвараюць пары па звонкасці-глухасці: [б] — [п], [б’] — [п’], [г] — [х], [г’] — [х’], [г′] — [к], [г′’] — [к’], [д] — [т], [д͡з] — [ц], [д͡з’] — [ц’], [д͡ж] — [ч], [ж] — [ш], [з] — [с], [з’] — [с’]. Гукі [ф], [ф’] — няпарныя глухія. Шумныя звонкія складаюцца з голасу і шуму (пры гэтым пераважае шум), шумныя глухія — толькі з шуму.

Заўвага. У беларускай мове ёсць працяжныя гукі [г], [г’], якія сустракаюцца ў абсалютнай большасці слоў: *газета, герой, год, гуляць, гучны, гэты*; аднак у некаторых словах ужываюцца выбухныя [г′], [г′’] (такія, як у рускай мове): *ганак, гузік, мазгі, розгі, швагер, вакзал* [ваг′зáл].

Паводле афарбоўкі гучання сярод шумных зычных выдзяляюцца свісцячыя [з], [з’], [д͡з], [д͡з’], [с], [с’], [ц], [ц’] і шыпячыя гукі [ж], [д͡ж], [ч], [ш].

Зычныя гукі аб’ядноўваюцца ў пэўную сістэму і па цвёрдасці-мяккасці. Большасць утвараюць адпаведныя пары: [б] — [б’], [в] — [в’], [г] — [г’], [г′] — [г′’], [д] — [д͡з’], [з] — [з’], [к] — [к’], [л] — [л’], [м] — [м’], [н] — [н’], [п] — [п’], [с] — [с’], [т] — [ц’], [ф] — [ф’], [х] — [х’]. Акрамя таго, ёсць няпарны мяккі [й] і няпарныя цвёрдыя [д͡з], [д͡ж], [ж], [р], [ў], [ц], [ч], [ш]. Мяккасць зычным гукам надае дадатковы рух сярэдняй часткі спінкі языка ў напрамку да цвёрдага паднябення.

Такія ўласцівасці гукаў, як звонкасць-глухасць, свісцячасць-шыпячасць, цвёрдасць-мяккасць, важна ведаць для засваення правіл правапісу.

13. Колькі разоў сустракаецца ў прыведзеным урыўку кожны галосны гук? Як вы думаеце, чым абумоўлена ўжыванне найбольш частотных?

Ці плачу я, ці пяю,
Ці размаўляю з матуляю —
Песню сваю, мову сваю
Я да грудзей прытульваю. *П. Панчанка.*

14. Знайдзіце ўсе санорныя гукі. Падумайце, чаму ў беларускай мове гукі [в], [в’] не маюць парных глухіх (параўнайце ў рускай мове: [в] — [ф], [в’] — [ф’]).

Лугоў зялёнае міжброўе,
Вада — славянскай сінявы.
Мне кожны колас Прыдняпроўя
Жадае добрага здароўя
Паклонам русай галавы. *А. Пысін.*

15. Прачытайце тэкст. Вызначце гукі, няпарныя па цвёрдасці-мяккасці.

Груша цвіла апошні год.

Усе галіны яе, усе вялікія расохі, да апошняга пруціка, былі ўсыпаны бурным бела-ружовым цветам. Яна кіпела, млела і раскашавалася ў пчаліным звоне, цягнула да сонца сталыя лапы і распасцірала ў яго ззянні маленькія, кволыя пальцы новых парасткаў. І была яна такая магутная і свежая, так утрапёна спрачаліся ў яе ружовым раі пчолы, што, здавалася, не будзе ёй зводу і не будзе канца. *У. Караткевіч.*

16. Якія словы атрымаюцца, калі замест пачатковых звонкіх зычных прачытаць парныя глухія?

Год, зала, жыць, біць, борт, золь, дзерці, бот, зуб, дом.

17. Рашыце прапорцыі:

$$\frac{[\text{т}]}{[\text{д}]}=\frac{[\text{х}]}{?};\quad \frac{[\text{з}]}{[\text{с}]}=\frac{?}{[\text{ч}]};\quad \frac{[\text{л}]}{[\text{л’}]}=\frac{[\text{д}]}{?}.$$

18. Знайдзіце свісцячыя і шыпячыя гукі. Да якіх гукаў прыроды яны найбольш падобныя?

Раніцу шчэбет пільнуе
ў лісці жоўта-зялёным.
Туліцца жнівень пад пуняй
з ношкай аўсянай саломы.

Сонца бліскучым пласконнем
іскры ў тумане губляе.
Ветры — пужлівыя коні —
рвуцца ў мурожныя далі. *Я. Пушча.*

§ 4. Моцныя і слабыя пазіцыі гукаў. Фанетычныя законы.

У плыні маўлення гукі рэдка выступаюць ізалявана, адасоблена. Звычайна яны вымаўляюцца ў складах, у спалучэнні з іншымі гукамі, пры гэтым уплываюць адзін на аднаго, узаемадзейнічаюць і могуць змяняцца. На змены гукаў можа ўплываць таксама іх становішча ў пачатку ці канцы слова, месца адносна націску, агульны тэмп маўлення. Так, напрыклад, зычны [з] у слове *вазы́* ператвараецца ў іншыя гукі ў словах *воз, возчык, вазіць, везці*: во[с], во[ш]чык, ва[з’]іць, ве[с’]ці. Але на пісьме ўсе гэтыя гукі перадаюцца адной і той жа літарай *з*.

Становішча гука ў слове называецца фанетычнай пазіцыяй. Змены гукаў, якія залежаць ад фанетычнай пазіцыі, называюцца пазіцыйнымі зменамі, або пазіцыйнымі чаргаваннямі. Прыклады пазіцыйных чаргаванняў: д[о]м — д[а]мы, са[д]ы — са[т], пі[с]аць — перапі[ш]чык, ка[с’]іць — ка[з’]ба.

Пазіцыі гукаў бываюць моцныя і слабыя. У моцнай пазіцыі гук чуецца выразна, без змен, так, як і вымаўлены асобна. У слабай пазіцыі гук можа змяніцца, ператварыцца ў іншы. Для галосных гукаў моцная пазіцыя — пад націскам, для зычных — перад галоснымі, апрача [і], [э].

Заўвага. Перад [і], [э] цвёрдыя зычныя звычайна замяняюцца на парныя мяккія: *ру*[к]*а* — *ру́*[к’]*і, ко*[т] — *ко*[ц’]*ік, тра*[в]*а* — *на тра*[в’]*е, ма*[л]*ы* — *ма*[л’]*енькі.*

19. Якія гукі ў выдзеленых словах знаходзяцца ў моцнай пазіцыі, а якія — у слабай?

Калі вы станеце **дарослыя** — яны будуць яшчэ прыгажэйшыя, нашы вёскі і **гарады.** Вы пройдзеце па іх вуліцах, і вам самім захочацца прыкласці свае рукі, веды і ўмельства да таго, каб зрабіць іх дзівам **дасканаласці,** а **зямлю** нашу — найлепшай у свеце зямлёй. *У. Караткевіч.*

● Вызначце стыль урыўка. Апішыце вусна самы прыгожы, на ваш погляд, куток у вашым родным горадзе (вёсцы).

20. Якія гукі пазіцыйна чаргуюцца ў прыведзеных парах слоў? Акрэсліце пазіцыі, што прывялі да змены гукаў.

Мёд — мядок, вясна — вясне, возера — азёры, холад — халады, лятаць — лётчык, работа — на рабоце, водны — вадзіца, дажджы — дождж, лес — ляснік, рыбак — рыбка, хаваеш — хаваешся, з артыстам — з хлопцам — з песняй — з чалавекам, спаць — спіш, малаціць — малацьба, разведаць — разведчык, урок — на ўроку.

21. Запішыце па тры пары слоў з пазіцыйнымі чаргаваннямі [о] — [а], [б] — [п], [д] — [д͡з’], [і] — [й].

22. Запішыце па два прыклады на чаргаванні: звонкі — глухі, цвёрды — мяккі, свісцячы — шыпячы.

23. Чаму рыфмы ў наступных вершаваных урыўках з’яўляюцца дакладнымі?

Несупадзенне дат,
несупадзенне вех.
Вяртаецца назад
даўно забыты снег.

У. Някляеў.

Люблю нябёс вясенніх ласкі,
цалункі цёплых ясных кос,
што песцяць дрэвы без падказкі,
што грэюць лісцейка бяроз.

Н. Арсеннева.

Пазіцыйныя чаргаванні гукаў адбываюцца не адвольна, а ў адпаведнасці з фанетычнымі законамі, выпрацаванымі беларускай мовай за працяглы перыяд свайго развіцця. У цяперашні час у нашай мове найбольш актыўна дзейнічаюць наступныя фанетычныя законы:

1) закон аглушэння звонкіх зычных на канцы слоў (*грыбы* — *гры*[п], *маразы* — *маро*[с]). Выключэнняў няма. З закону вынікае, што на канцы слова перад паўзай у сучаснай беларускай мове звонкія зычныя ніколі не сустракаюцца;

2) закон аглушэння звонкіх перад глухімі і азванчэння глухіх перад звонкімі (*грады* — *гра*[т]*кі, насіць* — *но*[з’]*біт*). Значыць, у словах беларускай мовы побач могуць знаходзіцца або два глухія, або два звонкія зычныя гукі;

3) закон памякчэння свісцячых перад мяккімі зычнымі, акрамя [г’], [к’], [х’] ([з’]*няць*, [ц’]*вёрды*, [с’]*мех*, [д͡з’]*веры*). Але: [с]*keміць*, [з]*гінуць*, [с]*хібіць*;

4) закон прыпадабнення свісцячых да шыпячых і шыпячых да свісцячых (*расказаць* — *ра*[ш]*часаць, рыхтуеш* — *рыхтуе*[с’]*ся*);

5) закон змянення [д] на [д͡з’] і [т] на [ц’] пры памякчэнні (*барада* — *на барадзе, білет* — *білецік*). Гукаў [д’], [т’] у беларускай мове, у адрозненне ад рускай, няма. Дзеканне і цеканне — адметная рыса беларускага вымаўлення, яна замацавана і на пісьме;

6) закон змянення [о], [э] на [а] у пазіцыі не пад націскам (*поўнач* — *паўночны, сок* — *сакавіты, цэны* — *цана, рэзаць* — *вы́разаць*). Гэта з’ява носіць назву аканне, яна перадаецца на пісьме (параўнайце ў рускай мове: *молоко, голова*, дзе аканне на пісьме не перадаецца). Аканне пасля мяккіх зычных мае свае асаблівасці — дзейнічае толькі ў першым складзе перад націскам: [в’о]*сны* — [в’а]*сна́*, [м’э]*х* — [м’а]*шо́к*, але

[в’э]*снавы́* [м’э]*шкаві́на*. На пісьме аканне пасля мяккіх зычных выступае ў выглядзе чаргавання літар ***е, ё — я***, таму мае яшчэ і адметную назву — яканне *(лёд — лядок, несці — нясу)*. Яканне — спецыфічная рыса беларускай мовы. Запазычаныя словы даволі часта не падпарадкоўваюцца закону акання і якання: *рэкорд, трыо, медаль, сезон*;

7) закон узнікнення прыстаўных гукаў. Прыстаўныя галосныя [і], [а] з’яўляюцца перад збегам зычных, які пачынаецца з санорных [л], [р]: *ільгота, іржышча, ірваць, аржаны*. У патоку маўлення прыстаўныя галосныя знікаюць, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны гук: *каля львіцы, многа льну, яблыкі рдзеюць* (але: *з ільвіцай, шмат ільну, ірдзеюць яблыкі*). Прыстаўны зычны [в] з’яўляецца перад пачатковым націскным [о]: *азёры — возера, аблічча — воблік, асенні — восень*. Прыстаўны [й] з’яўляецца ў некаторых словах перад пачатковым націскным [і] (на пісьме гэта не адлюстроўваецца): [йі]*ншы*, [йі]*ней*, [йі]*скра*. У запазычаных словах прыстаўныя гукі не ўзнікаюць;

8) закон змянення [у] на [ў] у пазіцыі пасля галосных, а таксама [в], [в’] на [ў] у пазіцыі пасля галоснага перад зычным і ў канцы слова: *урок — на ўроку, трава — траўка, крыві — кроў*. Гук губнога ўтварэння [ў] — адна з прыкметных асаблівасцей беларускай фанетыкі.

Усе фанетычныя законы дзейнічаюць у строга акрэсленых фанетычных умовах (пазіцыях). Нярэдка словы іншамоўнага паходжання, якія яшчэ не поўнасцю асвоены беларускай мовай, не падпарадкоўваюцца яе гукавым заканамернасцям. Фанетычныя законы неабходна ведаць, бо на іх грунтуюцца правілы літаратурнага вымаўлення (арфаэпія), іх дзеянне часта адлюстроўваецца ў правілах правапісу (арфаграфіі).

24. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Знайдзіце гукавыя асаблівасці, абумоўленыя дзеяннем фанетычных законаў беларускай мовы.

Пасля ночы, якая паўзла парай з Прыпяці і малочнымі туманамі з лагчын, пасля ракі, спачатку поўнай вячэрняй заранкай, а пасля зорамі, пасля вогнішча і мёртвага сну добра было ехаць Палессем.

Выдаўся цудоўны, раскошны сонечны дзень, такі цёплы, што мы знялі тэнт, апусцілі, спадзеючыся на бязлюддзе і адсутнасць інспекцыі, ветравое шкло, скінулі кашулі і ехалі, і толькі глядзелі, пілі ўсімі вачыма прыгажосць, разлітую вакол.

Цэлымі гадзінамі лясы і лясы, старыя, гордыя сваім узростам лясы! Цэлымі гадзінамі няма ні машыны, ні чалавека, ні вёскі! Чорныя вольхі ў нізіне, ля дарогі. Чорныя вольхі ў два абхваты. Грабы і хвоі ў невыносна злітых абдымках, зараснікі, джунглі падлеску ля ног волатаў, рэчкі, што з цяжкасцю крадуцца праз пушчы. *У. Караткевіч.*

25. Параўнайце напісанне і вымаўленне наступных слоў. Да кожнага падбярыце прыклад, каб паказаць, якія пазіцыйныя чаргаванні тут адбываюцца. Дзеянне якіх фанетычных законаў яны ілюструюць?

Кніжка, моладзь, бясшумны, расчысціць, радасць, семнаццаць, падтрымка, раз’ехацца, лічба, сніць, бераг, салодкі, дрозд, водпуск, збіць, хвалюешся.

Заўвага. Чаргаванне — гэта замена гукаў у межах адной марфемы (неабавязкова кораня). Так, у пары *безабаронны — бесклапотны* чаргуюцца прыставачныя [з] — [с].

26. Выпішыце з тэксту словы з адметнымі для беларускай мовы фанетычнымі з’явамі (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, мяккасць свісцячых, прыстаўныя гукі, гук [ў]).

Песня мая не шукае чырвонцаў —
Будучнасць гэткіх не знойдзе ў ёй плям,—
Жыць толькі хоча ў радзімай старонцы,
Пеці па сэрцу ўсім добрым людзям.

Пеці і з часам, у добрую пору,
Выклікаць водклік у сонным сяле...
Ўсю Беларусь — неаб’ятну, як мора,
Ўбачыць у ясным, як сонца, святле. *Я. Купала.*

● Якая асноўная думка выражана ў гэтых радках?

27. Параўнайце, як вымаўляюцца наступныя словы ў беларускай і рускай мовах. У чым асноўнае адрозненне? Што такое дзеканне і цеканне?

Дзеці — дети, цвёрды — твёрдый, цяпло — тепло, Дзвіна — Двина, мядзведзь — медведь, цярпець — терпеть, цяпер — теперь, дзяўчына — девушка.

● З чатырма беларускімі словамі (на выбар) складзіце сказы.

28. Да кожнага слова з прыстаўным зычным прыдумайце кантэкст, дзе прыстаўныя знікаюць.

Над ілбом, разбіць ільдзіны, не верыць ілжывым словам, кавалак аржанога хлеба, выкарыстаць ільготу, пачуць іржанне, сход ільнаводаў, счысціць іржу, ірваць кветкі, убачыць ільвоў.

3876

29. Вызначце «чацвёртае лішняе». Адказ абгрунтуйце.

БІБЛІЯТЭКА
Навукова-метадычны цэнтр
вучэбнай кнігі і сродкаў навучання

а) Возера, вопратка, волат, воблака.
б) Волас, вобласць, вогненны, водгук.
в) Іншы, іголка, іхні, ісціна.

30. Многія словы іншамоўнага паходжання не падпарадкоўваюцца фанетычным законам беларускай мовы. Пракаменціруйце гэта з дапамогай наступных прыкладаў.

Метро, адажыо, ода, тэнар, пенал, ордэн, дэпутат, трыо, сеанс, кансіліум, ігрэк, легенда, тэарэма, радыус, універсітэт.

§ 5. Стылістычныя сродкі фанетыкі.

Сярод багатых стылістычных рэсурсаў беларускай мовы ёсць і гукавыя сродкі, найперш інтанацыя і гукапіс. Інтанацыя — гэта рытміка-меладычны лад сказа. Без інтанацыі вуснага маўлення не бывае. Так, сказ *Сёння мы ідзём у тэатр* можна вымавіць з роўнай інтанацыяй паведамлення, можна — з інтанацыяй запытання (пры гэтым павышэнне тону магчыма на кожным з самастойных слоў, што пэўным чынам паўплывае на змест адказу), можна — з інтанацыяй радасці, захаплення. Часам сказы, якія складаюцца з «ветлівых», «прыемных» слоў, могуць суправаджацца насмешлівай інтанацыяй, і тады галоўны сэнс заключаны менавіта ў ёй (паспрабуйце вымавіць такім чынам: *Які маладзец! Ну і разумнік! Вось прыгожа!*). І наадварот, самыя звычайныя словы, вымаўленыя з патрэбнай інтанацыяй, могуць закрануць душу, акрыліць, усхваляваць.

Інтанацыя складаецца з наступных элементаў (гукавых сродкаў): 1) мелодыка — павышэнне ці паніжэнне тону голасу; 2) рытм — чаргаванне націскных і ненаціскных складоў, а таксама паўз; 3) тэмп маўлення (хуткі, павольны); 4) інтэнсіўнасць (сіла) гучання; 5) тэмбр (афарбоўка) голасу.

Асноўны элемент інтанацыі — мелодыка, якая адлюстроўвае рухі тону маўлення на працягу гучання сказа.

Істотнай з'яўляецца таксама пастаноўка лагічнага націску, які выдзяляе шляхам узмацнення голасу найбольш важнае па сэнсу слова ў сказе. Лагічны націск можа падаць на любое слова, мяняючы ў сказе сэнсавыя адценні: ***Васіль*** *паехаў у вёску* (а не Змітрок). *Васіль* ***паехаў*** *у вёску* (а не пайшоў). *Васіль паехаў* ***у вёску*** (а не ў горад).

Інтанацыя роднай мовы засвойваецца з маленства, і чалавек карыстаецца ёй, нават не ўсведамляючы асаблівасцей яе пабудовы. Аднак пры выкарыстанні аратарскіх форм маўлення (артысту на сцэне, лектару ў аўдыторыі, настаўніку ў класе) неабходна лагічна і эмацыянальна мадэліраваць тэкст, а значыць, асэнсавана карыстацца інтанацыяй.

Вялікія інтанацыйныя магчымасці закладзены ў мастацкім і публіцыстычным маўленні. Літаратурны тэкст сапраўднага мастака слова вызначаецца бязмежнымі глыбінямі інтанацыйнага афармлення сказаў, часта дапускае неадназначныя інтэрпрэтацыі пры вусным прачытанні. Для публіцыстычных тэкстаў найбольш характэрная інтанацыя заклiку, узнёсласці, урачыстасці, якая стварае павышаную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку паведамлення. На інтанацыйнай аснове грунтуецца пастаноўка знакаў прыпынку.

31. Колькі адказаў можна даць на пытанне *Мы паедзем зімою на экскурсію?* Чаму вы так думаеце?

32. Вызначце магчымыя варыянты прачытання наступных сказаў. Ад чаго гэта залежыць?

У гэту ноч халодную печ распалілі.
На ўцёс адзінокі арол садзіцца.
Як узрадавалі яго поспехі таварыша!

33. Перакладзіце на беларускую мову. Пракаменціруйце сэнс выказвання.

Я сделался настоящим мастером-педагогом только тогда, когда научился говорить «иди сюда» с пятнадцатью — двадцатью оттенками, когда научился давать двадцать нюансов в постановке... голоса. И тогда я не боялся, что кто-то ко мне не подойдет или не почувствует того, что нужно. *А. Макаренко.*

34. Як вы зразумееце з наступнага дыялога рэпліку ў адказ, калі яна вымаўлена з інтанацыяй пратэсту і раздражнення?

— Пеця, ты не браў мой сшытак?
— Патрэбен ён мне!

● Прыдумайце яшчэ некалькі прыкладаў, калі інтанацыя надае выказванню процілеглы сэнс.

● **35.** Паспрабуйце пры дапамозе інтанацыі надаць фразам *Куды едзеш?* і *Дзе ўзяў?* розныя эмацыянальныя адценні (цікаўнасці, пагрозы, дакору, трывогі, здзіўлення, неўразумення, страху, замілавання і г. д.). Апішыце сітуацыі, у якіх могуць ужывацца розныя тыпы інтанацыйнага афармлення.

36. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Падрыхтуйцеся да выразнага чытання ўголас, прадумайце інтанацыю (месцы павышэння і паніжэння, узмацнення і паслаблення голасу, размяшчэнне паўз, слоў з лагічным націскам). Якая агульная танальнасць урыўка?

Урачыста-жалобны гук хатынскіх званоў днём і ноччу разносіцца па Беларусі. Густы аўтамабільны паток з раніцы да вечара імчыць па Лагойскім тракце, кіруючы да лясной развілкі з шасцю вялізнымі попельна-шэрымі літарамі — Хатынь. Некалі глухая, нічым не прыкметная вёсачка стала народным помнікам, вобразным увасабленнем жалобы і гераізму беларусаў у іх нечуванай па напружанню барацьбе з захопнікамі.

Кожны народ ганарыцца перамогамі, атрыманымі ў барацьбе за свабоду і незалежнасць Радзімы, і свята шануе памяць ахвяр, панесеных у імя гэтых перамог. У французаў ёсць Арадур, у чэхаў — Лідзіцэ. Сімвал бязмерных выпрабаванняў беларусаў — Хатынь, якая прадстаўляе некалькі сотняў беларускіх вёсак, знішчаных у гады вайны разам з іх жыхарамі.

...Сумна і разам з тым велічна днём і ноччу, у вецер і непагоду разносіцца над Белай Руссю звон Хатыні. Бясконцы людскі паток. Моўчкі стаяць людзі ля Вянка памяці, пакладзенага на месца пахавання попелу хатынцаў, моўчкі чытаюць яны зварот мёртвых да жывых — чорныя словы на мармуры: «Людзі добрыя, помніце: мы любілі жыццё, і Радзіму нашу, і вас, дарагія. Мы згарэлі жывымі ў агні. Наша просьба да ўсіх: хай жалоба і смутак абернуцца ў мужнасць і сілу, каб змаглі ўвекавечыць вы мір і спакой на Зямлі, каб нідзе і ніколі ў віхуры пажараў жыццё не ўмірала!» *В. Быкаў.*

37. Вызначце стыль і прааналізуйце інтанацыйнае афармленне тэксту ў параўнанні з папярэднім урыўкам. Чым адрозніваецца інтанацыя мастацкага і публіцыстычнага тэкстаў?

Эх, і пагодка ж стаіць на Палессі!

Толькі старыя людзі памятаюць такія прыгожыя дні. Цеплыня, цішыня, яснасць. У сіняй смузе песцяцца далі. Залатая чырвань лістоў нерухліва звісае на купчастых галінах высокіх вязаў. Цёмныя ночы тояць нейкі ўрачысты спакой, і неба ніжэй нахіляецца да зямлі, каб падслухаць яе адвечную скаргу. А квяцістыя зоры, бы дыяменты, усыпаюць усё неба, дрыжаць, пераліваюцца колерамі вясёлкі, аб чымся бязмежна вялікім гамоняць тваёй душы, клічуць шырэй разняць крылле і ляцець у сусвет, каб пабачыць яго веліч і пачуць сваю нязначнасць, рассунуць цесныя граніцы гэтага жыцця — клопату на зямлі і пазнаць яшчэ нязведаную радасць.

Эх, пагодка, пагодка! *Я. Колас.*

Гукапіс — гэта аднатыпныя гукавыя паўторы ў мастацкім маўленні (у першую чаргу паэтычным), якія ўзмацняюць яго мілагучнасць і сэнсавую выразнасць. Самі па сабе гукі значэння не маюць, яны не здольны выразіць ні думак, ні эмоцый, але ў іх тояцца вытокі сэнсу слова. Паўтор аднародных гукаў дапамагае вылучыць пэўныя словы, звярнуць на іх асаблівую ўвагу, лепш успрыняць сэнс верша. Асабліва пашыраны гукапіс у паэзіі, бо паэтычныя творы разлічаны найперш на вуснае прачытанне і слыхавое ўспрыманне. Падбіраючы словы з аднолькавымі ці падобнымі гукамі, можна перадаць гучанне з'яў прыроды, стварыць музычную танальнасць твораў.

Так, пры дапамозе шыпячых гукаў можна перадаць шум дажджу, шоргат шын па асфальце або касы па траве, гудзенне жука; пры дапамозе свісцячых імітуецца свіст ветру, птушак; плаўныя санорныя гукі [л], [л’] ствараюць уражанне лёгкасці, бязважкасці, запаволенасці.

У залежнасці ад характару гукаў, якія паўтараюцца ў тэксце, адрозніваюць два асноўныя тыпы гукавых паўтораў: алітэрацыя — паўтарэнне аднолькавых або падобных зычных і асананс — паўтарэнне аднолькавых або падобных галосных. Для спасціжэння мастацкай каштоўнасці твора вельмі важна навучыцца пранікаць у асаблівасці гукапісу, а гэта значыць, чытаць трэба ўдумліва, павольна, каб пачуць поўную сэнсу музыку гукаў.

38. Прааналізуйце гукапіс у наступных урыўках. Якія адчуванні, уражанні, асацыяцыі ў вас узнікаюць, і з паўторамі якіх гукаў яны звязаны?

Лілею
    млявы
        плёс
            люляе,
З-пад злежаных аблок
                здалёк
Ляціць, віхлясты і бялявы,
Пялёстак лёгкі —
            матылёк. *Р. Барадулін.*

Цішыня агартае мне душу.
Вецярок прыдарожную грушу
Ледзьве чутнаваруша-калыша,
Міла бомы смяюцца у цішы,
Ціха срэбрам грукае крыніца.
Добрай ночы, зара-зараніца! *М. Багдановіч.*

Перапёлцы жалосна,
і чуюць лугі:
— Закасі мае вёсны,
касец дарагі.
Я сцяблінкай гатова
упасці ў пракос,
каб ты сніў мае бровы
і полымя кос. *А. Вялюгін.*

Разгудзіцца мой звон ад акон да акон,
    Думы збудзіць, па сэрцах удара,
Дрогнуць сковы цямніц, блiснуць іскры зарніц,
    Заварушацца яры, папары. *Я. Купала.*

* **39.** Вызначце сэнсава-інтанацыйную ролю асанансу на ***і, ы*** ў першай страфе верша Я. Купалы «Дзве сястры».

На тутэйшай зямлі
Дзве сястрыцы жылі,
Як забытыя ў лесе каліны.
Жыватворных крыніц
Не было для сястрыц,—
Яны вялі і сохлі націнай.

● Растлумачце сэнс слова *націна.*

* **40.** Падумайце, на чым грунтуецца мастацкая вобразнасць у наступных вершаваных радках.

Адшліфаванае ў вяках,
Гучыць то востра,
то ласкава:
І быццам брытва — асака,
І слова мяккае — атава. *Г. Кляўко.*

41. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Дайце яму загаловак.

Вы никогда не задумывались над тем, почему лилию называют именно **лилия**, а не **репей**, например, или **карагач**? А действительно, почему? Случайно ли каждое слово звучит так, а не иначе? Есть ли какие-нибудь закономерности в том, что такое, а не иное значение, содержание слова связано с такой, а не иной звуковой, фонетической формой его?

У слова есть значение — это ясно. Но только ли слова заключают в себе определенный смысл, несут какую-то информацию? Есть ли какой-либо смысл в самих звуках слова, в его звуковом оформлении?

Попросите своих знакомых сказать, какой звук им кажется больше — И или О? Ручаюсь, что в большинстве случаев вы получите ответ — О. Спросите, какой звук грубее — И или Р, наверняка скажут — Р. Какой лучше — Д или Ф? Ясно, что Д. Оказывается, именно в этих свойствах звуков скрыта одна из тайн рождения, жизни и смерти Слова. *А. Журавлев.*

§ 6. Арфаэпія.
Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення.

Арфаэпія — сукупнасць правіл узорнага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў у літаратурнай мове. Адзіныя арфаэпічныя правілы дапамагаюць лягчэй успрыняць і зразумець вуснае маўленне. Яно значна больш пашырана, чым пісьмовае, і абслугоўвае ўсе сферы практычнай дзейнасці людзей. Таму захаванне арфаэпічных норм вельмі важнае. Калі суразмоўца гаворыць фанетычна правільна, то мы ўсю ўвагу звяртаем на сэнс сказанага,— у процілеглым выпадку пачынаем «лічыць» дапушчаныя памылкі і тым самым горш успрымаем сутнасць думкі. Правільнае вымаўленне — важны паказчык агульнай культуры чалавека. Нормы арфаэпіі грунтуюцца на фанетычных законах, таму арфаэпію можна назваць практычнай, нарматыўнай фанетыкай. Увогуле прытрымлівацца арфаэпічных правіл патрэбна з такой жа строгасцю, як і арфаграфічных, інакш працэс чалавечых зносін будзе ўскладнены, узаемаразуменне парушана.

Вымаўленне галосных гукаў залежыць галоўным чынам ад месца націску. Пад націскам, г. зн. у моцнай пазіцыі, усе галосныя вымаўляюцца выразна: *ра́дасць, го́рад, кашу́ля, рэ́ха, мі́лы, ты́сяча.*

Не пад націскам (у слабай пазіцыі) галосныя гучаць карацей за націскныя, некаторыя могуць чаргавацца, але ўсе яны вымаўляюцца таксама даволі выразна; скарачэнне іх да непазнавальнасці, «глытанне», выкідванне (як гэта назіраецца ў рускай мове) недапушчальнае: ***парасо́н, характары́стыка, шакала́д, чалаве́к, Алякса́ндр Іва́навіч, Мары́я Аляксе́еўна.*** Гэта тлумачыцца больш павольным тэмпам маўлення, слабейшым напружаннем маўленчых органаў, калі чалавек гаворыць па-беларуску.

Адпаведна закону акання галосныя [о], [э], калі з іх сыходзіць націск, вымаўляюцца пасля цвёрдых зычных як выразны гук [а], крыху карацейшы за націскны: *мост — масты́, рэ́кі — рака́.* У некаторых словах са спалучэннямі ***ро́, ло́, рэ́*** пры перамене месца націску выступае ненаціскны галосны [ы]: *гром — грымець, глотка — глытаць, хрэст — хрысці́ць.*

Згодна з законам якання галосныя [о], [э] пасля мяккіх зычных вымаўляюцца як [а] толькі ў першым складзе перад націскам: [в’о́]*дры* — [в’а]*дро*, [в’о́]*сны* — [в’а]*сна*, [м’э́]*сца* — [м’а]*сцовы.* Нельга вымаўляць гэты галосны як [э] або [і], што характэрна для рускай мовы. У лічэбніках *дзевяты, дзесяты, семнаццаць, васемнаццаць* у першым складзе перад націскам вымаўляецца гук [э]. Падпарадкоўваюцца закону якання часціца ***не*** і прыназоўнік ***без***: [н’а]*ведаю*, [б’аз]*мэты* (на пісьме, аднак, захоўваецца літара ***е***).

Вымаўленне галосных [і], [ы], [у] залежыць ад становішча ў слове. Пасля галоснага, а таксама пасля зычнага пры раздзельным вымаўленні да гука [і] далучаецца [й]: *ра́*[йі]*цца, вераб*[йі], *кра*[йі]*на, Іль*[йі]*ч.* У пачатку слова, калі папярэдняе слова канчаецца на галосны, замест [і] можа вымаўляцца [й] або [йі]: *падысці да* [й]*вана, дарога на* [йі]*вацэвічы, сястра* [й] *брат.* Пасля цвёрдых зычных (апрача [г], [к], [х]) на стыку прыстаўкі і кораня, частак складаных слоў або двух самастойных слоў пры іх злітным вымаўленні замест [і] гучыць [ы]: *ад*[ы]*менны, пед*[ы]*нстытут, сын* [ы] *брат* (але: *Віцебск* [і] *Полацк, смех* [і] *грэх*). Ненаціскны галосны [у] пасля галоснага перад зычным у вымаўленні заўсёды замяняецца на [ў] (у тым ліку і ва ўласных назвах, і ў запазычаных словах, што на пісьме не адлюстроўваецца): *было ўчора, пайсці ў кіно, за* [ў]*ралам, каля* [ў]*шач, да* [ў]*ладзіміра, ва* [ў]*ніверсітэце, спяваць ва* [ў]*нісон.*

Вымаўленне зычных гукаў залежыць ад гукавога акружэння і агульнай пазіцыі ў маўленчай плыні.

У адрозненне ад рускай мовы беларускаму вымаўленню характэрны працяжныя, а не выбухныя гукі [г], [г'], цвёрды [ч], мяккі [ц'], складаныя гукі [д͡з], [д͡з'], [д͡ж], губна-губны [ў], падоўжаныя зычныя [д̄͡з̄'], [з̄'], [л̄'], [н̄'], [с̄'], [ц̄'], [ж̄], [ч̄], [ш̄]: *горад, герой, чэрвень, цёпла, дзынкаць, адзенне, хаджу, траўка, разводдзе, рыззё, наваколле, каханне, двукоссе, суквецце, падарожжа, ламачча, застрэшша.* Не ўласцівы беларускай арфаэпіі такія тыповыя для рускай мовы гукі, як мяккія [р'], [ч'], [т'], [д'], [ш̄'], [ж̄'].

Звонкія зычныя, калі трапляюць у пазіцыю на канцы слова або перад глухімі, вымаўляюцца як парныя глухія: *га*[д]*ы* — *го*[т], *ха*[д]*а* — *пахо*[т]*ка*; глухія зычныя перад звонкімі «азванчаюцца»: *пра*[с']*іць* — *про*[з']*ба, лі*[ч]*ыць* — *лі*[д͡ж]*ба.*

Свісцячыя зычныя перад мяккімі (апрача [г'], [к'], [х']) абавязкова памякчаюцца: [з']*вязаць, не*[с']*ці*, [с']*ліва, ра*[с']*ліна*, [з'] *лесу*, [с'] *песняй*, але: [з]*гінаць*, [с]*кідаць*, [с]*хіляць.*

Губныя [б], [п], [м], [ф] перад мяккімі і на канцы слоў вымаўляюцца цвёрда: [б]'*е*, [п]'*е, голу*[п], *се*[м], *вер*[ф], *сы*[п].

Свісцячыя перад шыпячымі гучаць як шыпячыя, а шыпячыя перад свісцячымі — як свісцячыя: [ш]*шытак, перая*[ж]*джаць, на рэ*[ц]*цы, сустракае*[с']*ся, бе*[ш] *шкадавання*, [ж]*жартамі.*

Гукі [д], [т] перад [ч] вымаўляюцца, як [ч], а перад [ц] — як [ц]: *лё*[ч]*чык, перакла*[ч]*чык, у ло*[ц]*цы, у ха*[ц]*цы.* Спалучэнні літар ***зск*** і ***дск*** вымаўляюцца адпаведна, як [ск] і [цк]: *каўка*[ск']*і, гара*[цк']*і.*

Вылучаюцца тры асноўныя прычыны адхіленняў ад арфаэпічных норм:

уплыў мясцовых гаворак (калі вымаўляюць, напрыклад, *в*[і]*сна, бр*[а]*гадзір* замест [в'а]*сна, бр*[ы]*гадзір*);

уплыў рускай мовы ([ч']*орны, кро*[ф'], [ш̄']*асце* замест [ч]*орны, кро*[ў], [шч]*асце*);

уплыў арфаграфіі, напісання слоў (*пе*[с]*ня, старае*[ш]*ся* замест *пе*[с']*ня, старае*[с']*ся*).

42. Выпішыце з верша словы з зычнымі гукамі, што складаюць адметнасць беларускай арфаэпіі. Праілюструйце гэтыя і іншыя спецыфічна беларускія гукі сваімі слоўнымі прыкладамі.

Беларусь — мая калыска,
Маці белая мая,
Прыглядзі, каб, як калісьці,
Зноў не выкуліўся я.

Дзе такія дажджасеі!
А хаціны, як грыбы,
Белай ножкай зрубаў селі
У зялёную глыбінь...

Шапаціць крылом аеру,
Як падранак, азяро...
Хто не бачыў і не верыць —
Хай бы зайздрасцю ўзяло! *У. Лісіцын.*

● Як вы разумееце словы *дажджасеі, падранак?*

43. Параўнайце вымаўленне галосных гукаў у беларускіх і рускіх словах *галава / голова, агарод / огород, малаток / молоток, зялёны / зеленый, вясёлы / веселый, бяроза / береза.* Ці заўважылі адрозненне? Чым яно абумоўлена?

44. Выпішыце з тэксту словы, у якіх могуць быць дапушчаны арфаэпічныя памылкі. Чаму вы так думаеце? Назавіце правілы, якім падпарадкоўваецца вымаўленне гэтых слоў.

У таленавітага грамадзяніна зямлі беларускай — Ф. Скарыны — свой лёс у гісторыі нашага народа. Першадрукар усходніх славян, ён пакінуў шмат кніг, што набліжалі духоўны вопыт бацькаўшчыны да вышынь шматвяковага духоўнага вопыту чалавецтва. Стала гэта і яго лёсам жыцця. Таму і Біблія і кнігі Старога і Новага запаветаў, якія ён перакладаў і выдаваў на роднай мове, хрысціянскія кананічныя песні сталі той спадчынай, без якой нельга ўглядзецца ў сутнасць Белай Русі. Вярнуць нашчадкам тыя зярняты чалавечай душы — значыць далучыць іх да высокай маральнай, эстэтычнай і нават побытавай культуры. *Паводле У. Конана.*

● **45.** Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму «Мой любімы кінафільм». Паслухайце аналагічныя выступленні вашых сяброў і паназірайце за іх вымаўленнем. Ці заўважаеце арфаэпічныя памылкі? Як, на вашу думку, ад іх пазбавіцца?

46. Запішыце словы так, як яны гучаць (у фанетычнай транскрыпцыі). На якіх правілах грунтуецца іх вымаўленне?

Пясчаны, горад, купаешся, падцягнуць, з чэмпіёнам, адчапіць, з жыта, дождж, пад'язджаць, на кладцы, гарадскі, футбол, мядзведзь, ракетчык, снедаць, грамадскі, праз чатыры дні, радасць, дарадчык, без шанцаў, ад світання, смяешся.

47. Вызначце «чацвёртае лішняе». Абгрунтуйце свой адказ.

1. Дзесьці, падзяка, падземны, дзюба.
2. Хаджу, дажджы, дагледжаны, аджыць.
3. Адзвінець, дзверы, дзеці, дзве.
4. Джэмпер, паджылкі, джала, ураджай.

48. Прааналізуйце ў тэксце вымаўленне ненаціскных галосных. Чым яно адрозніваецца ад вымаўлення націскных?

Сляза на вейках закіпіць,
Бяда прыломіць плечы,
Запомні, покуль будзеш жыць,—
Людзей работа лечыць. *Л. Дайнека.*

49. Прачытайце прыказкі і прымаўкі ў адпаведнасці з нормамі беларускай арфаэпіі. Чаму часціца ***не*** вымаўляецца па-рознаму?

Не капай другому ямы: сам у яе ўвалішся. Адным дзякуем не адбудзеш. Навука хлеба не просіць. Не рабі ліхога і не бойся нікога. Розуму на кірмашы не купіш. Адна ластаўка вясны не робіць. З песні слова не выкінеш. Яшчэ той не радзіўся, каб усяму свету згадзіўся. Яйцо курыцу не вучыць. Не сунь носа ў чужое проса.

● Растлумачце сэнс прыведзеных выслоўяў. Змадэліруйце па іх 2—3 жыццёвыя сітуацыі.

* **50.** Паглядзіце перадачу «Навіны» на беларускім тэлебачанні. Паназірайце за вымаўленнем дыктараў. Запішыце прыклады парушэння арфаэпічных норм. Як правільна вымавіць гэтыя словы?

> **Націск** — гэта выдзяленне аднаго са складоў у слове фанетычнымі сродкамі. У беларускай мове націскны склад вызначаецца большай сілай голасу і працягласцю вымаўлення. Націск — вельмі важная прыкмета кожнага самастойнага слова, ён вызначае адметнае фанетычнае аблічча лексічнай адзінкі. Змена месца націску можа прывесці да поўнай змены сэнсу слова, параўнайце: *ка́са — каса́, па́лкі — палкі́, за́мкі — замкі́.* Слоўны націск у беларускай мове свабодны (разнамесны), г. зн. ён можа быць на любым складзе (першым, другім, трэцім і г. д.): *хо́лад, даро́га, чалаве́к, класіфіка́цыя, перападрыхто́ўка.* Калі слова шматскладовае, звычайна складанае па будове, то ў ім для больш лёгкага і зручнага вымаўлення можа ўзнікаць пабочны націск: *высо̀кakваліфікава́ны, до̀браўпара́дкаваны, а̀віяматорабудава́нне, то̀рфараспрацо́ўкі.* Націск можа перамяшчацца пры змене формы слова: *рука́ — ру́кі, чы́сты — чысце́йшы, ве́зці — вязе́.* У такім выпадку ён называецца **рухомым**.
>
> Правільная пастаноўка націску — неабходная ўмова правільнага разумення сказанага, выразнасці і мілагучнасці вуснага маўлення. Толькі некаторыя словы дапускаюць варыянтнасць пастаноўкі націску, прычым, як правіла, гэта адлюстроўваецца і ў напісанні: *наво́кал — нава́ко́л, барваве́ць — барво́вець, верасо́вы — ве́расавы.* Шэраг слоў, агульных для беларускай і рускай моў, адрозніваецца месцам націску, на што трэба звярнуць асаблівую ўвагу: *адзіна́ццаць — оди́ннадцать, чатырна́ццаць — четы́рнадцать, гліня́ны — гли́няный, крапіва́ — крапи́ва, пасланéц — посла́нец, асака́ — осо́ка, каме́нны — ка́менный* і г. д.

51. Пастаўце націск у наступных словах. З 5—6 словамі (на выбар) складзіце сказы.

Алфавіт, арышт, баржа, выпадак, дэфіс, індустрыя, інструмент, квартал, красавік, кулінарыя, магазін, маленькі, металургія, навіна, статут, статуя, цыган, цяжар.

52. Прыдумайце некалькі пар слоў-**амографаў**, якія пішуцца аднолькава, а ў вымаўленні адрозніваюцца толькі націскам.

53. Якія формы слоў адрознівае націск у наступных выпадках?

Склі́каць — скліка́ць, тра́вы — травы́, закі́даць — закіда́ць, ру́кі — рукі́, ву́чыць — вучы́ць, гу́бы — губы́, заўва́жаць — заўважа́ць, лю́біць — любі́ць, уру́чаць — уруча́ць.

54. Перакладзіце словы на беларускую мову, пастаўце націскі.

Везти, верба, валенок, вчера, доска, знахарь, ласковый, мести, малый, некоторый, издалека, обруч, окунь, плести, приносить, поровну, старый, шестьдесят.

§ 7. Графіка. З гісторыі беларускага пісьма.

> **Графіка** — раздзел мовазанаўства, які вывучае пісьмовыя сродкі мовы, а таксама суадносіны гукавога ладу мовы і пісьма.

Па меркаваннях вучоных, упершыню літарна-гукавое пісьмо было ўведзена фінікійцамі ў сярэдзіне II тысячагоддзя да н. э. На аснове фінікійскага ў IX стагоддзі да н. э. узнікла грэчаскае пісьмо, якое ў сваю чаргу паслужыла ўзорам для стварэння ў 863 годзе пісьма славянскага. У гонар выдатнага асветніка Канстанціна (у манастве — Кірыла) адна з першых славянскіх азбук атрымала назву кірыліцы. Сучаснае беларускае (а таксама рускае, украінскае, сербскае, балгарскае) пісьмо — гэта рэфармаваная і відазмененая на працягу стагоддзяў кірыліца. *Напачатку кірыліца налічвала* 43 літары, пазней была спрошчана і ўдасканалена. Вялікую ролю ў развіцці кірыліцкага пісьма адыграла кнігадрукаванне, заснавальнікам якога ва ўсходніх славян быў Францыск Скарына (1517). З таго часу ў беларускім пісьменстве ўжываюцца і рукапісныя і друкаваныя літары. У шрыфце Ф. Скарыны з'явіліся літары загалоўныя (вялікія) і радковыя (малыя). Гэты шрыфт стаў узорам для пазнейшых беларускіх друкароў: С. Буднага, В. Цяпінскага, П. Мсціслаўца і інш.

У 1708 годзе загадам Пятра I у Расіі была праведзена рэформа кірыліцкага пісьма. Абрысы літар былі спрошчаны, некаторыя літары ўвогуле ліквідаваны. Замест старых назваў *(азъ, буки, вѣди) былі прыняты* сучасныя (а, бэ, вэ і г. д.). Рэфармаваная кірыліца атрымала назву грамадзянскай азбукі. Узоры літар «грамадзянкі» стварыў для Пятра I беларускі асветнік Ілья Капіевіч. З 1708 года ў кірыліцкім (грамадзянскім) алфавіце ўзаконены літары ***э, я,*** з 1735 — ***й,*** з 1797 — ***ё.*** У беларускім варыянце кірыліцы паступова замацаваліся літары ***і, ў,*** выпалі ***и, щ, ъ,*** у выніку сфарміраваўся алфавіт, якім мы карыстаемся ў наш час.

На тэрыторыі Беларусі ўжываліся і іншыя сістэмы пісьма. Так, пасля забароны выкарыстоўваць беларускую мову ў справаводстве (1696) разам з польскай мовай пачынае ўкараняцца лацінская графіка. Лацінка ў яе польскім варыянце шырока выкарыстоўвалася на працягу XVIII—XIX стст. і ў творах, *напісаных па-беларуску*. Гэтай азбукай былі надрукаваны вершы і паэмы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, першая беларуская газета «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага і інш. У пачатку XX ст. на Беларусі фактычна суіснавалі дзве графічныя сістэмы — лацінка і кірыліца. Аднак паступова перамагла і прыжылася кірыліца як алфавіт, лепш прыстасаваны для перадачы асаблівасцей беларускага вуснага маўлення. Выхад «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча (1918) канчаткова замацаваў кірыліцкую сістэму пісьма як адзіны графічны сродак беларускай літаратурнай мовы.

З сярэдзіны XVI да пачатку XX ст. на беларускіх землях карысталіся таксама арабскай графікай. Яна засведчана ў рукапісных кнігах (кітабах) мясцовых татар, якія гаварылі па-беларуску. Беларускія тэксты арабскім пісьмом даволі добра адлюстравалі жывое беларускае маўленне свайго часу.

* **55.** Прааналізуйце графічныя асаблівасці першай публікацыі паэмы «Тарас на Парнасе» (газета «Минский листок», 1889 г.). Чым адрозніваліся тагачасныя прынцыпы перадачы беларускіх гукаў на пісьме? Выявіце адрозненні ва ўжыванні асобных літар у канцы XIX ст. і ў наш час.

Ти знау зъ васъ, браццы, хто Тараса,
Што у палясоущикахъ ёнъ быу?
На путявищи ли Парнаса
Ёнъ тамъ ли лазни близка жиу.
Што-жъ, чалавѣкъ ёнъ быу рахманый,
Гарѣлки у зубы ёнъ ня брау,
За то у ласцы быу у пана:
Панъ яго дужа шанавау;
Любила то-жъ Тараса паня,
И войтъ ня разу ня взбряхнуу,
За то Тарасъ балота зрання
До цѣльной ночи пильнавау.

56. Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне тыпу разважання на тэму «Напісанае застаецца».

§ 8. Сучасны беларускі алфавіт.

Да графічных сродкаў мовы адносяцца ўсе знакі, што ўжываюцца на пісьме,— літары, знакі націску, апостраф, дэфіс, знакі прыпынку, лічбы, знак параграфа, прагалы паміж словамі, абзацы і г. д. Але асноўны «інвентар» графікі — гэта літары, умоўныя пісьмовыя абазначэнні гукаў вуснай мовы. Кожная літара ўжываецца ў пэўнай сістэме такіх жа пісьмовых знакаў і толькі ў ёй набывае канкрэтнае гукавое значэнне (параўнайце, напрыклад, значэнне літар ***с*** і ***р*** у беларускай і лацінскай сістэме пісьма).

Сукупнасць літар, размешчаных у строгім, традыцыйна ўстаноўленым парадку, называецца алфавітам, або азбукай. Парадак літар у алфавіце важна ведаць для таго, каб карыстацца разнастайнымі слоўнікамі, даведнікамі, спісамі, картатэкамі і г. д. Пры гэтым улічваецца алфавітнае становішча не толькі першай літары слова, але і ўсіх астатніх. Кожная літара алфавіта мае чатыры асноўныя разнавіднасці — вялікая друкаваная, малая друкаваная, вялікая рукапісная, малая рукапісная, напрыклад А а *А а*. Літара як сукупнасць чатырох асноўных разнавіднасцей называецца графема.

У сучасным беларускім алфавіце 32 літары: 10 літар для абазначэння галосных гукаў і 21 літара для перадачы зычных гукаў. Літара **ь** (мяккі знак) гука не абазначае. Складаныя гукі [д͡ж], [д͡з], [д͡з’] абазначаюць у беларускім пісьме спалучэннямі дзвюх літар ***дж*** (дэжэ) і ***дз*** (дэзэ), якія называюцца дыгра́фамі. Знак апострафа (’) у алфавіт не ўключаецца.

Кожная літара ў алфавіце мае сваю назву, якую нельга блытаць з гукавым значэннем. Напрыклад, літара ***в*** называецца «вэ», а абазначае гук [в] ці [в’] (гэта залежыць ад наступнай літары).

Поўнай адпаведнасці паміж літарамі і гукамі няма, бо гукаў больш, чым літар. Так, літарай ***з*** могуць абазначацца гукі [з] — *зара,* [з’] — *змена,* [с] — *мароз,* [с’] — *з песні,* [ш] — *расказчык,* [ж] — *зжаць*. Графіка вывучае толькі асноўныя (алфавітныя) гукавыя значэнні літар, г. зн. тыя, якія выступаюць у моцнай пазіцыі. Для літары ***з*** гэта гукавыя значэнні [з] і [з’], напрыклад, у словах *заўтра, зямля*; для літары ***е*** гэта гукавыя значэнні [э] з указаннем на мяккасць папярэдняга зычнага і [йэ]: *лета, елка.* Дадатковыя гукавыя значэнні літар, г. зн. тыя, якія выступаюць у слабай пазіцыі, не разглядаюцца графікай і з’яўляюцца сферай арфаграфіі, правапісу (напрыклад, для літары ***с*** — гукавое значэнне [ш] у словах *сшытак, счышчаць*).

57. Пералічыце ўсе 32 літары беларускага алфавіта па парадку, правільна іх называючы.

58. Запішыце прыведзеныя словы ў строга алфавітным парадку.

Дзесьці, адвячорак, каханне, дзюба, хмызняк, воблака, журавіны, іголка, касавіца, цемра, джунглі, дзьмуць, водар, дзялянка, цёплы, жвавы, дзяўчына, абсяг, жвір, змора, хованкі, водгулле, змова, дзіўны, джынсы, кашолка, асілак, клопат, восень, ігліца, вабіць.

59. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце асаблівасці беларускага алфавіта ў параўнанні з рускім.

Письмо — великое достояние человечества, великое достояние каждого народа, овладевшего письменностью, и каждого грамотного человека. Оно используется во всех областях деятельности людей: в организации производства, в науке и литературе, в массовой информации и связи, в международных и политических отношениях, в просвещении и образовании. Письмо — это «врата учености», так как все начинается с обучения письму и чтению. *А. Моисеев.*

§ 9. Арфаграфія. Прынцыпы беларускай арфаграфіі.

Арфаграфія, або правапіс, — мовазнаўчая дысцыпліна практычнага характару, збор агульнапрынятых, абавязковых для ўсіх правіл перадачы вуснай мовы на пісьме. Па сутнасці, гэта сацыяльны дагавор, з’ява ўмоўная, але ўзведзеныя ў ранг закона арфаграфічныя правілы выконваюць важную грамадскую функцыю: забяспечваюць адзінства пісьмовай мовы, узаемаразуменне людзей пэўнага моўнага калектыву. Паколькі правапісам карыстаюцца мільёны людзей, вялікае значэнне набывае стабільнасць і даступнасць арфаграфічных правіл, іх строгасць і мінімальная варыянтнасць. Грунтуючыся ў значнай ступені на гісторыка-культурных традыцыях, арфаграфія можа паступова змяняцца, рэфармавацца, але ўсе змены ў ёй псіхалагічна няпроста ўспрымаюцца носьбітамі мовы і адбываюцца найперш у часы істотных грамадскіх зрухаў.

Неабходнасць арфаграфіі як сукупнасці правіл узорнага напісання абумоўлена тым, што графіка як сукупнасць пісьмовых сродкаў дапускае некалькі варыянтаў перадачы вуснай мовы на пісьме. Так, слова *перавозчык* можа быць запісана як *перавосчык, перавошчык, перавожчык*, і пры гэтым будзе чытацца аднолькава, хоць сэнс часам будзе і «зацямняцца». Для моўных зносін такі разнабой і неадназначнасць вельмі непажаданы. Тут і прыходзіць на дапамогу арфаграфія, якая з шэрага прадстаўленых графікай варыянтаў выбірае адзін. Як бачна, арфаграфія ўстанаўлівае правільнае напісанне літар, якія абазначаюць гукі ў слабай пазіцыі, г. зн. маюць дадатковае гукавое значэнне. Для арфаграфіі «не цікавыя» напісанні тыпу *стол, дом, там*, дзе ўсе літары ўжыты з асноўным (алфавітным) гукавым значэннем і іншых варыянтаў на пісьме проста не можа ўзнікнуць. Затое словы накшталт *казка, плод, завадскі, дакладчык* патрабуюць абавязковага «арфаграфічнага кантролю».

Такое месца ў слове, дзе трэба выбраць адно з магчымых напісанняў, прынята называць арфаграмай. Інакш кажучы, арфаграма — гэта правільнае (адпаведнае правілам) напісанне, якое выбіраецца з шэрага магчымых. Арфаграмай можа быць літара, спалучэнне літар, злітнасць, паўзлітнасць ці раздзельнасць напісання, характар скарачэння або пераносу слова і г. д. Напісанні, якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правіл, называюцца апорнымі напісаннямі. З іх дапамогай правяраюцца арфаграмы.

У арфаграфіі вылучаецца некалькі адносна самастойных раздзелаў: 1) літарнае абазначэнне гукавога складу слоў; 2) напісанне слоў разам, праз злучок і асобна; 3) ужыванне вялікай літары; 4) правілы пераносу слоў; 5) графічнае скарачэнне слоў. Асноўнае ў арфаграфіі — напісанне літар у складзе слова.

60. Перакладзіце выказванне на беларускую мову і пракаменціруйце яго.

Смысл и ценность орфографии в ее единстве. Чем идеальнее это единство, тем легче взаимопонимание... Писать безграмотно — значит посягать на время людей, к которым мы адресуемся. *Л. Щерба.*

✻ **61.** Якой колькасцю спосабаў можна запісаць наступныя словы, не парушаючы прынцыпаў беларускай графікі?

Гарадскі, сям'я, сад, грузчык, адчыніць.

● **62.** Словы, якія па-рознаму пішуцца, але аднолькава вымаўляюцца, называюць амафонамі. Выкарыстоўваючы амафоны *плод — плот, ножка — ношка, прывезці — прывесці*, прыдумайце такія кантэксты, дзе пры вусным маўленні было б цяжка зразумець, пра што ідзе гаворка. Чаму падобная сітуацыя немагчымая ў пісьмовых зносінах? Як праверыць напісанне адпаведных арфаграм?

Прынцып арфаграфіі — гэта асноўная ідэя, заканамернасць, на якой будуюцца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання. У беларускай арфаграфіі раўнапраўна спалучаюцца два галоўныя пранцыпы — фанетычны і марфалагічны.

Фанетычны прынцып заключаецца ў тым, што напісанне слоў і іх частак адпавядае нарматыўнаму літаратурнаму вымаўленню. Сутнасць фанетычнага прынцыпу — у формуле «пішы, як чуеш», але пры гэтым важна памятаць, што «гучаць» і «чуцца» павінна арфаэпічна правільнае вуснае маўленне. Фанетычны прынцып збліжае пісьмовую форму мовы з вуснай, дае магчымасць перадаць спецыфічныя асаблівасці фанетычнага ладу беларускай літаратурнай мовы — аканне, яканне, дзеканне, цеканне, цвёрдасць шыпячых і [р], падаўжэнне зычных і г. д. Фанетычны прынцып адлюстроўвае на пісьме гукі як у моцных, так і ў слабых пазіцыях, г. зн. забяспечвае пісьмовую передачу пазіцыйных чаргаванняў гукаў: *рэкі — рака, гаворка — гаварыць, зрэзаць — спароць, хата — хаціна.*

На фанетычным прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы.

1. Правапіс ***о, э — а:*** *бор — бары, сэрца — сардэчны, сосны — сасна, цэны — цана, адрас, літара, рамонт, сакрэт, трыо, Токіо, рэвалюцыя, дэпутат, ветэран.*

2. Правапіс ***е, ё — я:*** *лес — ляснік, легчы — ляжаць, мёд — мядовы, каляндар, сяржант, янот, яфрэйтар, перон, сезон, медаль, легенда, дзевяты, дзесяты, семнаццаць, васемнаццаць.*

3. Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах: *авіяцыя, біёлаг, біялогія, патрыёт, дыяметр, раён, маянэз, археолаг, фразеалогія, рэабілітацыя, акіян, абітурыент, ёд, канвеер.*

4. Правапіс прыставак на ***з (с):*** *бяздомны, бясстрашны, бездапаможны, скінуць, ссыпаць, змалоць, расказаць, раздаць, уздымаць, ускопваць.*

5. Правапіс ***д — дз, т — ц:*** *хада — хадзіць, карта — на карце, людзі, дзеці, дзерці, церці, цесны, дырэктар, апладысменты, тэатр, матэматыка, каранцін, акцёр, індзеец, Одэр, Цюмень.*

6. Правапіс спалучэнняў ***зн, нц, рц, рн, сн, сл:*** *позна, сонца, сэрца, міласэрны, радасны, слаць.*

7. Напісанне літары ***ц*** на месцы спалучэння каранёвых ***т, ч, к, ц*** і суфіксальнага ***с*** (у суфіксах ***-ск-, -ств-***): *брат — брацкі, студэнт — студэнцтва, ткач — ткацкі, сваяк — сваяцкі, настаўнік — настаўніцтва, кравец — кравецкі.*

8. Напісанне літары ***с*** на месцы спалучэнняў каранёвых ***ж, ш, г, х*** і суфікса ***-ств-,*** а таксама каранёвага ***с*** і суфікса ***-ск-:*** *прыгожы — прыгоства, харошы — хараство, многа — мноства, птах — птаства, беларус — беларускі, Палессе — палескі.*

Марфалагічны (або марфематычны) прынцып заключаецца ў аднастайнай перадачы на пісьме марфалагічных частак слова (марфем) незалежна ад іх вымаўлення: *гарады — гарадкі — гарадскі, воз — перавозка — возчык, адрэзаць — адпусціць — адчапіць.* Паводле гэтага прынцыпу на пісьме гукі ў слабых пазіцыях перадаюцца тымі ж літарамі, што і ў моцных. Як вынік, захоўваецца графічнае адзінства марфемы, не зацямняецца марфемная структура слова (параўнайце *грамадскі, грамадства* і *брацкі, брацтва*).

На марфалагічным прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы.

1. Правапіс звонкіх зычных на канцы слоў і перад глухімі: *гады — год, снягі — снег, казаць — казка, сцяжынка — сцежка.* Гэтаму ж правілу падпарадкоўваецца напісанне прыставак і прыназоўнікаў на ***-б, -д,*** а таксама прыназоўнікаў на ***-з:*** *абтрэсці, адпусціць, над хатай, аб сыне, з поля, праз хвіліну.*

2. Правапіс глухіх зычных перад звонкімі: *касіць — касьба, лічыць — лічба, малаціць — малацьба.*

3. Правапіс шыпячых перад свісцячымі і свісцячых перад шыпячымі: *рэчка — на рэчцы, мыеш — мыешся, вазіць — перавозчык, пясок — пясчаны, зжаць, сшытак, бясшумны.*

4. Правапіс цвёрдых-мяккіх зычных. Мяккасць зычных, якая ўзнікае пад уплывам наступнага мяккага гука, на пісьме не передаецца: *збор — збіраць, спаць — спіць, мост — мосцік, снег, змена, святло, смех.*

5. Правапіс каранёвых зычных ***з, ж, ш, г, х*** перад суфіксам ***-ск-*** у прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў: *каўказскі, рыжскі, чэшскі, выбаргскі, казахскі.*

6. Правапіс ***д, т*** перад ***ц, ч:*** *на кладцы, у хатцы, перакладчык, лётчык.*

7. Правапіс каранёвага ***д*** перад суфіксамі ***-ск-, -ств-:*** *завадскі, параходства.*

8. Правапіс ***е*** ў прыназоўніку ***без*** і часціцы ***не: не*** *быў,* ***не*** *ведаў,* ***без*** *клопату,* ***без*** *радасці.*

63. Знайдзіце ў тэксце арфаграмы, заснаваныя на фанетычным і марфалагічным прынцыпах правапісу. Растлумачце напісанне арфаграм.

Не даходзячы да лукі, выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожаю дугою, Нёман забіраў управа, пралёгшы роўнаю бліскучаю стужкаю паміж лугамі і полем. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплёўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смаляных карэнняў. За імі пачыналіся маладыя сакавітыя баравіны, перамешаныя са старым лесам. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку ўзнімаліся верхавіны старых дрэў, што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены, цешачыся яе размахам і сакавітай жыццёвасцю. І гэты малады хвойнік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу, вырысоўваючы прыгожую лінію паваротаў, разгортваючы сваё цёмна-зялёнае крыло і ахопліваючы пясчанае поле, дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усім над гэтым ляжала цішыня і спакой раніцы. *Я. Колас.*

64. Перакладзіце словы на беларускую мову, растлумачце правапіс літар ***о, э — а; е, ё — я.***

Молоко, дорога, чернеть, барокко, сопрано, адажио, шестерка, деревянный, жемчужный, черемуха, мастер, лотерея, инженер, канцелярия, осмыслить, десант, референдум, жетон, шедевр, редколесье, шестьсот, племена, освещение, безоблачный, нелегкий, кленовый, дежурный, ефрейтор, земледелец, веранда, сенсация, аллегория, кедровник, вековой, выделить, зелень.

65. Спішыце, устаўце прапушчаныя арфаграмы. З 5—6 словамі (на выбар) складзіце сказы.

А..дыторыя, дэз..нфармацыя, ц..мяны, аб..ект, дву..ярусны, восен..скі, св..ткаваць, с..лянін, бр..зент, контр..гра, без..менны, вы..грыш, л..сасплаў, кі..скёр, верас..нь, рэгі..н, пі..ніна, спадарожн..к, гатун..к, двор..к, падмур..к, ра..чоска, апара..чык, пад..езд.

66. Змяніце словы або падбярыце да іх роднасныя, каб праверыць напісанне зычных.

Перабежчык, падстрыгчы, градка, на лавачцы, краявід, палёгка, змазка, у спрэчцы, аб'ездчык, галубка, гразкі, следчы, гладкі, стог, запрэгчы, кнігалюб, пераплётчык, уздоўж, легчы, уброд, сведчыць, цяжкі.

67. Утварыце з дапамогай прыставак і суфіксаў новыя словы. Растлумачце правапіс прыставак.

Без / бес: мяжа, зямля, канец, аварыя, памылка, поспех, закон, ідэя, вынік, тэрмін, клопат;

раз / рас: багаты, праца, форма, вясёлы, план, трывога, крытыка, рэклама, груз, зброя, корм;

з / с: бегчы, чысціць, сохнуць, гарэць, плавіць, эканоміць, праект, расходаваць, майстраваць, практыка, твор.

● Параўнайце правапіс гэтых прыставак у беларускай і рускай мовах.

∗ **68.** Прачытайце тэкст. Знайдзіце ўсе месцы, дзе магчымыя арфаграфічныя памылкі. Чым яны могуць быць абумоўлены? Якому прынцыпу падпарадкоўваецца напісанне кожнай з вылучаных вамі арфаграм?

Будзе слоту абвяшчаць прагноз,
Лістабой учыніцьператруску.
Песняй, што расчуліла да слёз,
Я прыму цябе па-беларуску.

Краю блаславёнага дачка,
Дзякуй лёсу,
маю не ў нагрузку —
Зорны крыж Мацея Бурачка...
Ты ўва мне прызнаеш беларуску?

Сто разоў шукай другой красы,
А тым больш што свет даўно не вузкі!
...Ды калі ты не бязродны сын —
Гавары са мной па-беларуску. *Я. Янішчыц.*

69. Перакладзіце выказванне на беларускую мову. Ці згодны вы з яго аўтарам?

Всякая система письма будет проста и, я бы сказал, легка, если она прозрачна с точки зрения своего построения на одном каком-нибудь принципе. *С. Обнорский.*

● Як вы лічыце, ці магчыма ўсталяваць беларускую арфаграфію на якім-небудзь адным прынцыпе? Што, на вашу думку, у сучасным беларускім правапісе патрабуе ўдасканалення?

ЛЕКСІКА. ФРАЗЕАЛОГІЯ.

§ 10. Паняцце лексікі. Лексічнае значэнне слова.

Усе словы беларускай мовы ў сукупнасці ўтвараюць яе слоўнікавы склад, або лексіку. З дапамогай слоў мы можам назваць любыя прадметы, з'явы, прыметы, дзеянні, адносіны, якія існуюць у навакольным свеце. Асноўная функцыя слова ў мове — назыўная, або намінатыўная. Спалучаючыся ў сказы, словы здольны выказаць усю разнастайнасць чалавечых думак, эмоцый, перажыванняў, ацэнак. Ведаць мову — гэта значыць валодаць перш за ўсё дастатковым для зносін слоўнікавым запасам.

Дакладна падлічыць колькасны склад беларускай лексікі бадай што немагчыма. Пяцітомны тлумачальны слоўнік беларускай мовы фіксуе каля 98 тысяч, двухтомны беларуска-рускі слоўнік — звыш 110 тысяч лексічных адзінак. Але можна з упэўненасцю сцвярджаць, што гэтыя лічбы далёка не вычэрпваюць лексічнага багацця беларускай мовы, бо ў названыя слоўнікі не ўвайшлі многія словы з народных гаворак, спецыяльныя тэрміны розных галін навукі і тэхнікі, наватворы асобных пісьменнікаў, устарэлыя назвы і г. д. Да таго ж у мове пастаянна ўзнікаюць словы для абазначэння ўсё новых і новых з'яў, паняццяў нашай зменлівай рэчаіснасці. Лексіка найбольш чуйна рэагуе на ўсе змены ў грамадскім жыцці (так, напрыклад, за апошнія гады ў актыўны ўжытак увайшлі такія словы, як *менеджэр, спадарства, тэлефанаваць, раздзяржаўленне, імпрэза, выстава, памежнік* і інш.). Праўда, ніхто з людзей не выкарыстоўвае ўсяго слоўнікавага запасу мовы ў маўленчай практыцы. Для паўнацэнных зносін адукаванаму чалавеку зусім дастаткова свабодна карыстацца 8—10 тысячамі слоў.

Лексічнае значэнне слова — гэта яго змест, сэнсавае напаўненне, а дакладней, сувязь гукавой абалонкі з пэўным прадметам ці з'явай рэчаіснасці. Калі, пачуўшы цэласны гукавы комплекс *(арэх, існі, мара, восем)*, мы можам суаднесці яго з акрэсленым аб'ектам ці паняццем навакольнага свету, то гэта значыць, што мы ведаем лексічнае значэнне пачутага слова. Гукавыя комплексы, якія ні з чым нельга суаднесці (*апшак, нур, сай* і да т. п.), словамі не з'яўляюцца. Лексічныя значэнні слоў прыводзяцца ў тлумачальных слоўніках, дзе раскрываюцца апісальна або шляхам падбору сінонімаў:

Гул — працяжны аддалены шум, грукат.

Сена — скошаная і высушаная трава, якая ідзе на корм жывёле.

Калі слова мае некалькі лексічных значэнняў, яно называецца мнагазначным:

Дуга — 1. Частка конскай збруі з сагнутага тонкага ствала дрэва.
2. Частка акружнасці або крывой лініі.
3. Прыёмнік току на трамвайных вагонах.

70. Растлумачце лексічнае значэнне выдзеленых слоў спачатку апісальна, па-беларуску, а потым перакладзіце іх на рускую мову.

Гісторыя сведчыць, што беларусы на працягу свайго шматвяковага **шляху** стварылі і **захавалі** багатую, самабытную і унікальную культуру, якая ўвайшла ў сусветную цывілізацыю, паказалі мужнасць і гераізм, цярпенне і **працавітасць,** міласэрнасць і ўменне жыць у добрасуседстве. Гэта дае надзею на будучае, што і ў трэцім тысячагоддзі беларусы не страцяць свайго «твару», знойдуць сваё месца ў **шматколернай** сусветнай **супольнасці** народаў. *Г. Каспяровіч.*

● Вызначце стыль урыўка. Пацвердзіце выказаныя аўтарам думкі канкрэтнымі прыкладамі з гісторыі нашай краіны. Выкажыце свае меркаванні наконт будучыні беларускай нацыі, аргументуйце іх.

71. Чаму прыведзеныя гукавыя спалучэнні нельга лічыць словамі? Перастаўце гукі такім чынам, каб атрымаліся словы тэматычнай групы «Школа».

Ганік, лапен, вачунь, шодак, артап, укро, акавол, дэйкар, локша, вонзак, слак, нерац, папенарык.

● Падумайце, ці могуць існаваць словы без лексічнага значэння. Аргументуйце адказ.

72. Вызначце словы паводле лексічных значэнняў.

1. Невялікая горка, узвышэнне з пакатымі схіламі. 2. Прамяністая энергія, якая ўспрымаецца зрокам. 3. Цэнтральны орган кровазвароту, які мае выгляд мускульнага мяшка. 4. Царкоўнае хрысціянскае свята нараджэння Хрыста. 5. Асобны здымак на кіна- або фотаплёнцы. 6. Сшытак або запісная кніжка з адрыўнымі лістамі для нататак. 7. Матэрыял для пісьма, малявання, які выпрацоўваецца з апрацаваных адпаведным спосабам раслінных валокнаў. 8. Кіраўнік прадпрыемства, установы.

● Якія з гэтых слоў маюць яшчэ і дадатковыя, пераносныя значэнні? Праілюструйце прыкладамі. З трыма словамі складзіце і запішыце па два сказы, каб у адным з іх слова выяўляла прамое значэнне, а ў другім — пераноснае.

73. Знайдзіце ў тэксце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Прыдумайце (вусна) сказы, выкарыстаўшы гэтыя ж словы ў прамым значэнні.

Выглянула сонца, радасна пырснула промнямі, але дождж яшчэ ішоў, сляпы, дробны. Сонца зайграла на мокрых лісцях дуба. А над ракой і сінім лесам, дзе стаяла хмара і ад яе цягнуліся да зямлі блакітныя ніткі касога дажджу, вялізнай размаляванай дугой устала вясёлка. Там усё яшчэ грымеў гром, але ўжо ціха і бурклiва, быццам быў нечым нездаволены і пагражаў, што ён яшчэ вернецца і тады няхай не чакаюць ад яго літасці. *І. Шамякін.*

● У трэцім сказе назавіце ўсе часціны мовы.

> Словы неабходна ўжываць у дакладнай адпаведнасці з іх лексічным значэннем. У процілеглым выпадку паразумення паміж суразмоўцамі не адбудзецца, мэта зносін не будзе дасягнута. Выкарыстанне слоў з неўласцівым ім значэннем з'яўляецца прычынай шматлікіх памылак у пісьмовым маўленні. Напрыклад, у сказе *Спакойна і хораша знічкі гарэлі ўгары* няправільна ўжыта слова *знічкі.* Лексічнае значэнне назоўніка *знічка* — падаючая зорка, а значыць, для прыведзенага кантэксту гэта слова не падыходзіць. Няведаннем лексічнага значэння слова абумоўлена памылковая пабудова сказа *Майстар на сцяне выразае залатыя фрэскі.* Фрэска — гэта роспіс сцен вадзянымі фарбамі, таму выразаць фрэскі, зразумела, нельга.
>
> Крыніцай няправільнага словаўжывання могуць быць паронімы — словы з розным лексічным значэннем, якія маюць падабенства ў вымаўленні і напісанні: *дыпламат — дыпламант, абанент — абанемент, цікавы — цікаўны, эфектны — эфектыўны, чалавечы — чалавечны.* Існуюць таксама беларуска-рускія **міжмоўныя** паронімы — словы, што падобна гучаць у абедзвюх мовах, але маюць зусім рознае значэнне (параўнайце бел. *дыван, нядзеля, адказ* і руск. *диван, неделя, отказ*). Знешняя блізкасць слоў нярэдка прыводзіць да іх блытаніны і падмены аднаго другім у выказванні.
>
> Ужыванне слоў з неўласцівымі ім значэннямі, як правіла, прыводзіць да парушэння лексічнай спалучальнасці ў тэксце: *Пасажыр **адштурхнуў газету** і стаў глядзець у акно. Хлопчык весела **прыжмурвае тварык** і голасна смяецца. Дырэктар школы **адчыніў сход** і даў слова класным кіраўнікам.*

74. Знайдзіце і выпраўце лексічныя памылкі ў наступных сказах (прыклады ўзяты з пісьмовых прац школьнікаў і абітурыентаў).

1. Вобраз Тараса да таго яскравы і разам з тым просты, што з першых старонак паэмы заварожвае чытача і не дае яму адкласці кнігу ўбок раней, чым вочы не праглынуць апошнія радкі твора. 2. Аўтар паэмы — гэта чалавек, які добра ведаў рускую літаратуру, сачыў за той барацьбой, што ішла паміж прагрэсіўнымі і рэактыўнымі пісьменнікамі. 3. Асаблівым рэвалюцыйным залпам вызначаецца верш «Хрэст на свабоду». 4. Лірыка Цёткі таксама мае значны гук у літаратуры. 5. Купала з хваляваннем успамінае і шэлест лесу, і адзінокі дуб у полі, і бусла, што галосіць на ліпе клёкатам. 6. У вершах А. Куляшова ваеннага часу гучыць захапленне людзьмі і светлы, пранікнёны праклён. 7. Беларускія пісьменнікі, якія ваявалі на фронце, білі ворагаў не толькі баявой збруяй, але і вострым канцом пяра. 8. Уся творчасць Броўкі напраўлена на ўтварэнне міру. 9. Васіль Быкаў глыбока распранае душы сваіх герояў. 10. Маючы выдатны талент, паэт сваім непаўторным голасам збянтэжыў усю Беларусь.

75. Растлумачце розніцу ў лексічным значэнні прыведзеных слоў-паронімаў. Складзіце з імі сказы.

Фантазія — фантастыка, чытач — чытальнік, ляснік — лясун, ганаровы — ганарлівы — ганарысты.

● Перакладзіце на рускую мову словазлучэнні *ганаровы грамадзянін, ганаровая пасада, ганарлівая дзяўчына, ганарлівая ўсмешка, ганарысты чалавек, «Ганарысты Парсюк»* (назва байкі К. Крапівы).

76. Да наступных прыметнікаў падбярыце адпаведныя назоўнікі, растлумачце свой выбар.

Асабовы — асабісты (лёс, рахунак, займеннік, шчасце, бібліятэка, думка, склад); балотны — балоцісты (бераг, прастор, трава, край, птушка, вада, сцежка); гліняны — глiнiсты (посуд, зямля, падлога, бераг, ток, міска, дно); грамадзянскі — грамадскі (абавязак, парадак, шлюб, дзейнасць, годнасць, вопратка, правы); драпежны — драпежніцкі (звер, нораў, рыба, звычкі, палітыка, дзюба, позірк); ураджайны — урадлівы (год, зямля, сорт, бульба, глеба, поле, сад).

● Ці сустрэліся прыклады аднолькава магчымых канструкцый? Як вы думаеце, чым гэта абумоўлена?

77. Складзіце «квадраты» міжмоўных паронімаў са словамі *мех, качка, склон, дзіўны, гарбуз, злодзей, краска, жалоба, бескарысны, рэч, лаяць, маніць, блага, грэбля, прозвішча.* Прывядзіце прыклады ўжывання гэтых слоў у беларускамоўным кантэксце.

Узор:

бел.	**руск.**	**бел.**	**руск.**
дыван —	ковер	*адказ* —	ответ
канапа —	*диван*	адмова —	*отказ*

78. Ці правільна зроблены пераклад у наступных выпадках? Прапануйце свае варыянты.

З беларускай мовы на рускую:

1. У дзіцячы дом прывезлі новыя ложкі.— В детский дом привезли новые ложки. 2. Конікі трашчалі ў канюшыне.— Лошадки ржали в конюшне.

З рускай мовы на беларускую:

1. Кинофильм «А зори здесь тихие...» глубоко затронул сердца зрителей.— Кінафільм «А зоркі тут ціхія...» глыбока закрануў сэрцы гледачоў. 2. Вырубки лесов на больших площадях повинны в многочисленных засухах и снижении урожайности.— Высечкі лясоў на вялікіх плошчах павінны ў шматлікіх засухах і зніжэнні ўраджайнасці.

● **79.** Прачытайце тэкст. Якая, на думку аўтара, асноўная прычына недакладнасцей у маўленні? Як яе пераадолець? Ці згодны вы з аўтарам? Паспрабуйце прывесці адпаведныя прыклады з уласнай маўленчай практыкі.

Маўленчыя недакладнасці, выкліканыя няведаннем або паўведаннем прадмета маўлення (ці проста нядбайнасцю, няўважлівасцю), асабліва прыкрыя і недаравальныя, а між тым яны не такія ўжо рэдкія нават у творах мастацкай літаратуры... Адсутнасць прадметнай дакладнасці перашкаджае зносінам... Хіба не абавязаны быць дакладным настаўнік, які тлумачыць урок, журналіст, які друкуе артыкул ці нарыс, вучоны ў сваіх працах? А дарослыя людзі, калі адказваюць на незлічоныя дзіцячыя «чаму»,— хіба не павінны яны быць дакладнымі?.. А для гэтага патрэбны веды. Значыць, адна з першых запаведзей чалавека, які імкнецца быць дакладным у сваім маўленні (а да гэтага павінен імкнуцца ў ідэале кожны),— «Добра ведай тое, пра што гаворыш!» *Г. Грэхнева.*

Першыя два сказы вусна перакладзіце на рускую мову.

§ 11. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання.

Слоўнікавы склад сучаснай беларускай мовы — вынік працяглага гістарычнага развіцця. Зараз мы на роўных правах карыстаемся словамі, гісторыя якіх налічвае некалькі тысячагоддзяў, і словамі, што ўзніклі ў самы апошні час. Побач ужываюцца словы, народжаныя шматвяковай моўнай практыкай беларускага народа, і лексічныя адзінкі, занесеныя да нас з іншых, блізкіх і далёкіх, моў. Паходжанне беларускай лексікі можна адлюстраваць на схеме:

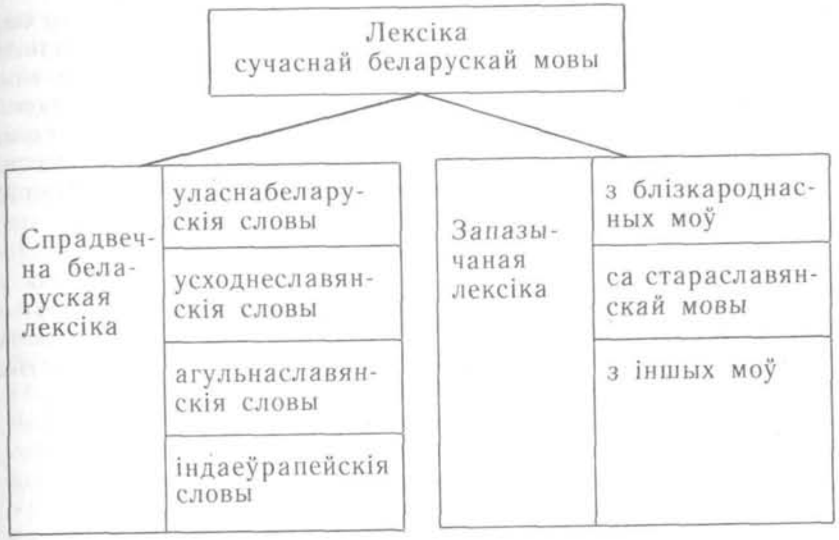

Асноўны лексічны пласт нашай мовы — гэта словы спрадвечна беларускія. У іх адлюстравалася гісторыя станаўлення беларускага народа і гісторыя яго далёкіх продкаў.

Індаеўрапейскія словы — найбольш старажытныя, бо дайшлі да нас з незапамятных часоў індаеўрапейскай агульнасці (да IV тысячагоддзя да н. э.): *маці, сын, сястра, брат, сонца, ноч, снег, нос, два, тры.* Да нашых дзён яны захавалі аддаленае падабенства гучання ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах — беларускай, рускай, англійскай, французскай, нямецкай, іспанскай, літоўскай, грэчаскай і г. д.

Агульнаславянская лексіка фарміравалася ў перыяд існавання славянскага адзінства (IV тысячагоддзе да н. э.— VI ст. н. э.), калі славяне вылучыліся з індаеўрапейскай супольнасці, але яшчэ не падзяліліся на асобныя групы. Агульнаславянскія словы з некаторымі фанетычнымі адрозненнямі ўжываюцца ва ўсіх славянскіх мовах — беларускай, рускай, украінскай, польскай, чэшскай, балгарскай, сербска-харвацкай і інш.: *рука, нага, вока, зуб, сэрца, неба, лес, дождж, алень, заяц, бяроза, дуб, сасна, ісці, бегчы, піць, добры, цёплы, воля, любоў.*

Усходнеславянская лексіка захавалася з часоў гістарычнага падзелу славян на тры групы — усходнюю, заходнюю і паўднёвую (VI—XIII стст.). Да ўсходняй групы адносіліся продкі сучасных беларусаў, рускіх і ўкраінцаў, таму ўсходнеславянскія словы з'яўляюцца агульным набыткам беларускай, рускай і ўкраінскай моў: *дзядзька, пляменнік, сям'я, куст, вяроўка, галка, снягір, жаваранак, ластаўка, сорак, дзевяноста, журчаць, гуляць, харошы, карычневы.*

Уласнабеларускія словы ўзніклі тады, калі беларуская мова ўжо існавала ў якасці самастойнай славянскай мовы (з XIV ст.). Гэтыя словы адсутнічаюць у іншых мовах і выяўляюць нацыянальную адметнасць мовы беларускага народа: *адвячорак, абсяг, асілак, дрыгва, сумёт, каліва, ветразь, вусень, змрок, жаданне, касавіца, палетак, хмызняк, журавіны, вясёлка, золак, мілагучны, шурпаты, адлюстраваць, шчыраваць* і многія іншыя.

* **80.** Якім чынам у цяперашні час устанаўліваецца прыналежнасць таго ці іншага спрадвечна беларускага слова да аднаго з чатырох гістарычных пластоў? На якой падставе можна сцвярджаць, што слова з'яўляецца ўласнабеларускім? Паспрабуйце знайсці ўласнабеларускія словы ў прыведзеным тэксце. Чым вы будзеце кіравацца?

Стромкія вогнішчы даўніх муроў,
Зыркія вогнішчы нашага краю,
Белым пажарам у неба шугаюць,
Барвай палаюць між вольных вятроў.

Часу спадужнікі, тайкі нябёс,
Срэбна-ірдзяныя сёстры агнісак,
Я каля вас толькі прывідны прысак
Вашых бялява-скрываўленых слёз.

Дзе вы, нашчадкі былых муляроў?
Дзе ты, мінулая слава Айчыны?
Клічна палаюць апошняй лучынай
Стромкія вогнішчы даўніх муроў.

С. Сокалаў-Воюш.

81. Да прыведзеных слоў рускай і ўкраінскай моў запішыце ўласнабеларускія адпаведнікі. Складзіце з імі сказы.

Быстро — швидко, красивый — гарний, подсолнух — соняшник, одеваться — одягатися, ветка — гілка, торопить — квапити, путешественник — мандрівець.

82. Прачытайце тэкст. Пастаўце да яго пытанні. Чым, на вашу думку, абумоўлена даўгавечнасць слоў?

Індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы самыя старажытныя ў лексіцы сучасных славянскіх моў. Гэтых слоў налічваецца каля дзвюх тысяч. Калі ўлічыць, што «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» ў пяці тамах засведчыў каля 100 тыс. слоў, то стане відавочным, што індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы складуць 1/50 частку ўсіх слоў, зафіксаваных у памянёным слоўніку. Аднак паколькі гэтыя словы абазначаюць самыя

важныя прадметы, з’явы, пр

ляючай рэчаіснасці, фізічным і духоўным жыцці чалавека, яны да нашага часу з'яўляюцца найбольш ужывальнымі і ў паўсядзённых моўных зносінах складаюць не менш 1/4 усіх слоў. Па сваім месцы і ролі індаеўрапейскія і агульнаславянскія словы адносяцца да агульнаўжывальных, стылістычна нейтральных лексічных адзінак, якія ўваходзяць у ядро слоўніка беларускай мовы і служаць базай для ўтварэння шматлікіх разрадаў новых слоў. *В. Красней.*

У сучаснай беларускай мове сустракаюцца запазычанні з блізкароднасных моў: **рускай** *(звяно, подзвіг, паражэнне, буквар, дагавор, вопыт, вобыск, абшчына)*, **украінскай** *(боршч, чупрына, бадзёры, чубаты, журыцца, лунаць, прыгаць)*, **польскай** *(арэнда, пярсцёнак, рыдлёўка, здрада, літасць, падарунак, блакітны, вандраваць, кахаць)*. Асобна вылучаецца невялікая група **старaславянізмаў** — слоў, што прыйшлі з першай літаратурнай мовы славян, старажытнабалгарскай па паходжанні *(воблака, дрэва, вобласць, малітва, улада, храм, шлем, храбры)*. Шырока прадстаўлены лексічныя адзінкі, запазычаныя з розных еўрапейскіх моў: **англійскай** *(бокс, футбол, хакей, спорт, старт, матч, мітынг, парламент, бізнес, камбайн, трамвай, джаз, клуб, фільм)*, **французскай** *(ансамбль, вернісаж, раяль, адэкалон, ваза, парасон, жакет, візіт, батальён, пісталет, эгаізм)*, **нямецкай** *(грунт, дах, кошт, гальштук, цукар, фарба, друк, варта, фронт, штаб)*, **старажытнагрэчаскай** *(дэмакратыя, палітыка, арыфметыка, фанетыка, тэарэма, сінтаксіс, бактэрыя, сімфонія, дыягназ)*, **лацінскай** *(адукацыя, аматар, літара, партыя, агітацыя, дэпутат, рэвалюцыя, студэнт, экзамен, рэпетыцыя)*.

83. Выпішыце запазычаныя словы. З дапамогай «Слоўніка іншамоўных слоў» А. М. Булыкі (Мн., 1993) устанавіце іх паходжанне.

Севярын стаяў на абрыве над морам і, успёршыся на балюстраду, упрыгожаную барэльефамі дэльфінаў, глядзеў удалячынь. Дажджы мінулі, і зноў прыйшла на гэтую зямлю, на сопкі, на калматыя спіны астравоў, на мора залатая і гарачая прыморская восень.

Пад ім было метраў пяцьдзесят скалістай базальтавай стромы, сям-там зарослай травамі і дрэўцамі, пасля вузкая стужка пляжа, а далей — сіні Амурскі заліў. Звычайна схаваныя ў тумане, дажджы, імжацы сопкі на тым беразе былі сёння відаць ледзь не кожным сваім дрэўцам. Чысціня залітага сонцам чыстага паветра была надзвычайная.

У той дзень святкавалі гадавіну перамогі над Японіяй. У Амурскім заліве павінен быў адбыцца марскі салют, і частка флоту была ўжо выведзена на рэйд. *У. Караткевіч.*

✻ **84.** Падбярыце да запазычаных слоў сінонімы спрадвечна беларускага паходжання.

Асістэнт, гігант, сінхронны, паўза, дэфект, фіяска, хаос, вакантны, манумент, рандэву, прыярытэт, сурагат, вібрыраваць, фантом, сервіс, аратар, гуманны, сімптом, баталія, арфаграфія, таксічны, алфавіт, антракт, дэкальтэ, парытэт, інцыдэнт, рэанімацыя, інтэлект, мемуары, дыскусія.

85. Прывядзіце па 5—6 слоў з іншамоўнымі часткамі *тэле...*, *...фон, аква...*, *бія...* . Паспрабуйце ўстанавіць, што гэтыя часткі абазначаюць.

● **86.** Прачытайце пра паходжанне некаторых запазычаных слоў. Падумайце, ці можна ўвогуле абысціся без запазычвання. Чаму?

Адэкалон. Духмяную ваду першым вырабіў і пусціў у продаж у 1709 г. гандляр з нямецкага гарадка Кёльна. Называлася яна *кёльнішвасер* — кёльнская вада. Навінку запазычылі французы. Назву касметычнага сродку яны пакінулі, толькі пераклалі яе на сваю мову. І атрымалася: *о дэ Колонь*, даслоўна: вада з Кёльна. У XIX ст. разам з самім таварам да нас трапіла з Францыі і яго назва — *адэкалон.*

Канікулы. Па-латыні *каніс* — сабака. Рымляне словам *Канікула* называлі сузор'е Вялікага Пса. Так яны называлі і час, калі Сонца пры сваім руху знаходзілася ў гэтым сузор'і (з 22 ліпеня па 23 жніўня),— самыя гарачыя дні лета. На гэты час аб'яўляўся перапынак у занятках. Адсюль назва *канікулы.*

Мільён. Венецыянскі падарожнік XIII ст. Марка Пола, пабыўшы ў Кітаі, пачаў расказваць аб незлічоным насельніцтве гэтай краіны і багаццях хана. Да існуючага слова *міле* (тысяча) Пола дабавіў павелічальны канчатак *оне.* Так атрымалася слова *мільён.* Падарожніку не верылі, насміхаліся з яго, празвалі «Марка Пола-мільён». Але пастулова слова *мільён* стала папулярным, увайшло ў мову для абазначэння тысячы тысяч.

87. На чым заснаваны гумарыстычны эфект у вершы Н. Гілевіча «Размова ў адным замежным рэстаране»?

— Скажы ты мне, афіцыянт,
Які ў вас каэфіцыент
Калорый мае правіянт,
Што з'еў я зараз як кліент?
Мне трэба ехаць па цэмент,
Што прадае негацыянт,
Дык добра б знаць каэфіцыент,
Каб не сказалі: сімулянт.
І адказаў афіцыянт:
— Ты не кліент, а пацыент.
Калі б я быў паліцыянт,
Ты б не паехаў па цэмент!

Выпішыце запазычаныя словы. З дапамогай «Слоўніка іншамоўных слоў» растлумачце іх значэнне і паходжанне.

§ 12. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання і стылістычнай афарбоўкі.

Аснову лексікі беларускай мовы складаюць словы, якія ўжываюцца ў самых розных сферах,— усімі, хто гаворыць па-беларуску, незалежна ад месцажыхарства, адукацыі, прафесіі носьбітаў мовы. Такія словы называюцца **агульнаўжывальнымі,** або **агульнанароднымі:** *маці, бацька, сад, агарод, дом, дрэва, сонца, мароз, жыць, працаваць, хуткі, белы, светлы, я, ты, мы* і многія-многія іншыя, вядомыя і прывычныя кожнаму. Аднак існуе і лексіка **абмежаванага ўжытку,** якой карыстаюцца асобныя групы насельніцтва. У залежнасці ад сферы прымянення яна падзяляецца на дыялектную, спецыяльную і жаргонную.

Дыялектная лексіка абмежавана ва ўжытку пэўнай тэрыторыяй, гэта словы мясцовых гаворак: *гулы* (рэха), *мачула* (сажалка), *ванзэлак* (клунак), *файны* (прыгожы), *вятроўкі* (басаножкі), *савяк* (падбярозавік). Дыялектныя словы пашыраны толькі ў нейкай канкрэтнай мясцовасці (суседніх вёсках, раёнах), яны могуць уводзіцца пісьменнікамі ў мастацкія творы для стварэння мясцовага каларыту, моўнай характарыстыкі герояў (прыгадаем «Палескую хроніку» І. Мележа). З цягам часу асобныя словы могуць пераходзіць з дыялектаў у літаратурную мову і замацоўвацца ў ёй (так адбылося, напрыклад, са словамі *акрыяць, бруіцца, весніцы, выспа, плённы* і інш.). Такім чынам, дыялектная лексіка служыць крыніцай папаўнення і ўзбагачэння лексікі агульнанароднай.

Спецыяльная лексіка абмежавана ў выкарыстанні колам людзей пэўнай спецыяльнасці і падзяляецца на прафесіяналізмы і тэрміны. **Прафесіяналізмы** сустракаюцца ў мове прадстаўнікоў асобных прафесій (напрыклад, *гарбач, зензубель, калёўка, дарожнік, фуганак* — назвы розных відаў рубанкаў у мове сталяроў; *арала, бусак, шырыга, прыс, норт* — назвы шастоў у мове плытагонаў). **Тэрміны** — гэта словы, якія служаць для дакладнага абазначэння паняццяў у розных галінах навукі і тэхнікі (*амонімы, сінонімы, дзейнік, выказнік, прыслоўе, займеннік, фразеалагізм, марфема* — тэрміны мовазнаўства; *сінус, косінус, лагарыфм, катэт, гіпатэнуза* — матэматычныя тэрміны і г. д.).

Жаргонная лексіка ўжываецца асобнымі групамі людзей, аб'яднаных агульнымі інтарэсамі, прывычкамі, бытавымі ўмовамі, характарам дзейнасці. Так, у мове школьнікаў і студэнтаў сустракаюцца жаргонныя словы *зубрылка, па́ра, кол, засыпацца, хвост, шасцёрка, фізра, чыталка, шпора* і інш. Яны служаць сродкам выражэння павышанай эмацыянальнасці, арыгінальнасці, неафіцыйнага характару зносін. Выкарыстанне жаргонных слоў — своеасаблівая моўная гульня, якая, аднак, вядзе да збяднення мовы, яе засмечвання і вульгарызацыі.

88. Знайдзіце ў сказах дыялектныя словы і падбярыце да іх агульнаўжывальныя адпаведнікі.

1. Жыў у часе паншчыны адзін заможны зямéц. *(М. Гарэцкі.)* 2. Раней, перад гэтым, кагадзé, вакол вяліся гаворкі, спрэчкі аб тым, пра што павінен быў гаварыць сход. *(К. Ч.)* 3. Белы хвост яго [бугая] выгінаўся кавéнькай. *(М. Ракітны.)* 4. Устрывожаныя не ў пару куры керкаюць працяжна і жаласна. *(Крап.)* 5. Дзед Талаш быў у кароткім кажушку, у суконных з раменнымі латамі майтках. *(К-с.)* 6. Даўгаватыя пазуры́ блішчаць перламутрам. *(Бяд.)* 7. Сіні ў перадранішнім сутонні, ён [снег] аж сляпіў вочы сваёй чыстай, некранутай белізною. *(Сач.)* 8. На сярэдзіне палка ляжалі высока ўзбітыя падушкі, на самым версе якіх пакоіўся ясік. *(Гал.)* 9. І я стану жыць у хаце з белымі фіранкамі, з цёплай пафарбаванай падлогай, з мяккімі ходнікамі. *(В. Адамчык.)* 10. Хоць боты абую, а то я на ногі ўступкі ўссунуць забылася. *(К. Ч.)* 11. Агонь амаль зусім патух, чырванее толькі невялічкая кучка вуголля ды збоку дыміць адна-адзінюсенькая галузка. *(Сач.)*

Для даведак: *прыцемак, галавешка, пазногці, толькі што, пчаляр, падушачка, качарга, крычаць, штаны, палавік, пантофлі.*

● З якой мэтай пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектныя словы? У якой ступені, на вашу думку, гэта апраўдана?

89. Ніжэй прыведзены дыялектныя назвы *забалочанага месца, ветру, галалёдзіцы, дажджу.* Як вы думаеце, чаму яны так названы? Якія з гэтых слоў вам вядомы? Калі вядомы яшчэ іншыя словы, запішыце іх.

Балота: гацішча, грузала, патапеча, ржаўка, багвіна, зыбель; **вецер:** цяпляк, сівер, дуйка, сухавей, буй, вятрышча; **галалёдзіца:** аблівень, абліваха, аблой; **дождж:** рось, марошка, залева, абложнік, імжачка, аплава, лея.

● **90.** Успомніце некалькі дыялектных слоў, якія ўжываюцца ў вашай мясцовасці або там, дзе вы праводзіце канікулы, куды ездзіце ў госці. Што абазначаюць гэтыя словы?

91. Размяркуйце тэрміны і прафесіяналізмы на асобныя групы ў залежнасці ад таго, да якой галіны навукі, тэхнікі ці прафесіі яны адносяцца. Кожную групу дапоўніце 3—4 словамі.

Абсерваторыя, акісленне, анод, арбіта, гейзер, град, гэблік, дах, зварка, звышправаднік, іанасфера, ізатопы, ізатэрма, інфрагук, кангруэнтны, кандэнсацыя, мерыдыян, мнагаграннік, навальніца, нажоўка, страпілы, прыварыць, прыліў, ураган.

● **92.** Напішыце міні-сачыненне на тэму «Кім быць?», выкарыстоўваючы словы спецыяльнай лексікі.

93. Якія жаргонныя словы ўжываеце вы ў паўсядзённым маўленні? Што яны абазначаюць? Чаму вы імі карыстаецеся? Паспрабуйце растлумачыць паходжанне гэтых *слоў*.

Стылістычная афарбоўка слова — гэта дадатковая да яго лексічнага значэння ўласцівасць, якая вызначае прыналежнасць слова да пэўнага стылю мовы. Як вядома, вуснай форме маўлення адпавядае **размоўны (гутарковы) стыль,** а пісьмовай форме маўлення — **кніжныя стылі** (навуковы, афіцыйна-дзелавы, публіцыстычны і мастацкі). Адпаведна вылучаецца размоўная (гутарковая) і кніжная лексіка.

Аднак існуе вялікая колькасць слоў, якія ў аднолькавай ступені могуць выкарыстоўвацца ў любым стылі. Гэта **стылістычна нейтральная (міжстылёвая)** лексіка: *чалавек, брат, таварыш, вецер, вада, ноч, дождж, неба, бяроза, вішня, бульба, жыта, вавёрка, бусел, чырвоны, кароткі, шырокі, гаварыць, трымаць, чытаць* і г. д. Міжстылёвыя словы не маюць адценняў узнёсласці ці зніжанасці, складаюць большую частку беларускай лексікі і з'яўляюцца лексічнай асновай усіх стыляў мовы.

Стылістычна афарбаваныя словы выяўляюцца на фоне стылістычна нейтральных як «вышэйшыя» або «ніжэйшыя», напрыклад, да нейтральнага слова *твар* існуюць кніжны адпаведнік *лік* і размоўны сінонім *фізія.* Стылістычны падзел беларускай лексікі паказаны ў наступнай табліцы:

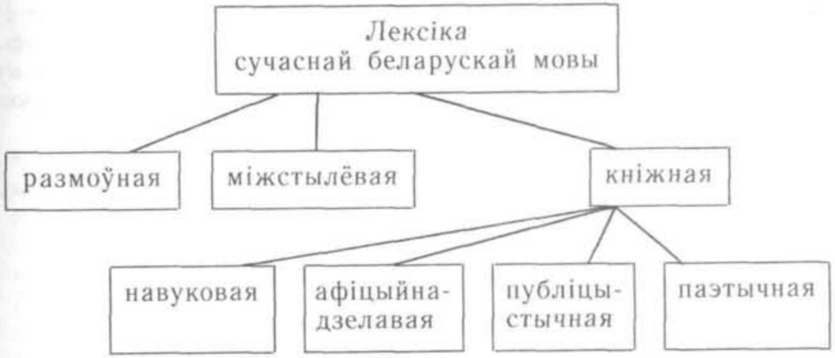

Размоўная, або **гутарковая,** лексіка выкарыстоўваецца ў размоўным стылі мовы і мае агульную афарбоўку неафіцыйнасці, бытавізму, часта выражае зніжаныя дадатковыя адценні неадабрэння, зневажальнасці: *бетонка, вячорка, газіроўка, завочнік, валакіта, выскачка, зануда, падліза, абібок, ветрагон, задрыпаны, жэўжык, завядзёнка, швэндацца, пуза, валацуга.*

Кніжная лексіка выкарыстоўваецца ў кніжных стылях мовы, характарызуецца адценнямі афіцыйнасці, тэрміналагічнасці або ўзнёсласці, урачыстасці. Яна падзяляецца на навуковую, афіцыйна-дзелавую, публіцыстычную і паэтычную.

Навуковая лексіка — гэта тэрміналогія розных галін ведаў: *кайназой, інфузорыя, апагей, пратуберанец, біном, вектар, гідроліз, інфінітыў, персаніфікацыя*. Такія словы ўжываюцца ў навуковых дакладах, артыкулах, манаграфіях.

Афіцыйна-дзелавая лексіка выкарыстоўваецца ў мове разнастайных дзелавых папер і афіцыйных дакументаў — кодэксаў, статутаў, інструкцый, загадаў, законаў, дагавораў: *упаўнаважаны, ісцец, субпадрадчык, абанент, іск, рэзалюцыя, справаздача, ніжэйпадпісаны, вышэйадзначаны, працаўладкаванне*.

Публіцыстычная лексіка выкарыстоўваецца ў газетных і часопісных матэрыялах, публіцыстычных выступленнях, радыё- і тэлевізійных рэпартажах, фельетонах, нарысах: *шэсце, здзяйсненне, непахісны, непераможны, генацыд, нейтралітэт, ратны, доблесны, кліка, рэнегат, зборышча, дэбаты, ажыятаж*.

Паэтычная лексіка ўжываецца ў мастацкай літаратуры, найперш у паэзіі, фальклоры і выражае адценні ўзнёсласці, лірычнасці, урачыстасці: *агняцветны, ясназоры, вячысты, срэбраводны, адвечны, выгнаннік, галубка, царэўна, вяшчун, дума, прамяніцца, белакаменны, зямліца, заранка, паходня*.

У маўленні трэба заўсёды ўважліва сачыць не толькі за ўжываннем слоў у іх дакладным лексічным значэнні, але і за адпаведнасцю стылістычнай афарбоўкі слова зместу і стылю выказвання. Так, слова *швэндацца* будзе недарэчным у публічнай прамове, а словы *прэваліраваць, вышэйадзначаны* ў гутарцы з сябрамі.

94. Знайдзіце ў вершы гутарковыя словы. Падумайце, чым дасягаецца эфект парадзіравання.

Пад'еўшы кашы картаплянай,
Прыемна граць на фартэп'яне,
А насадзіўшыся каўбас,
Прыемна стаць за кантрабас!

Схаваўшы скварку за губой,
Прыемна ў губы ўзяць габой,
Але калі ўжо з'еў філей ты —
То лепш прыгубіцца да флейты.

Калі ты дробную еў рыбку,
То вельмі добра ўцяць у скрыпку,
Калі ж аддаў пашану карпу —
То лепш, вядома, стаць за арфу.

Умяўшы мяса кавал добры,
Прыемна вельмі граць на домры,
Калі ж ты груцы ўпёр саган —
Загрукай лепш у барабан! *Н. Гілевіч.*

95. Падбярыце да прыведзеных слоў сінонімы кніжнай стылістычнай афарбоўкі.

Аднолькавы, занядад, дасведчаны, аб'яднанне, уступ, пераважаць, вандроўнік, падробка, прадказальнік, бой, келіх, спаліць, незабыўны, лоб, войска.

Для даведак: *фальсіфікацыя, прэамбула, раць, пілігрым, чало, ідэнтычны, дэкаданс, сеча, кампетэнтны, векапомны, інтэграцыя, прэваліраваць, вяшчун, чара, спапяліць.*

§ 13. Фразеалагізмы. Прыказкі. Афарызмы.

Побач са звычайнымі словамі і словазлучэннямі ў нашай мове шырока ўжываюцца ўстойлівыя адзінкі: *гады ў рады, мазоліць вочы, язык распусціць, белая варона, з'ехаць з глузду, біць лынды, сёмая вада на кісялі, на векі вечныя, лебядзіная песня, ахілесава пята* і да т. п. Гэта — фразеалагізмы. Яны складаюцца не менш як з двух слоў-кампанентаў і валодаюць адзіным, цэласным значэннем, якое часта зусім не вынікае з першаснага значэння састаўных частак фразеалагізма (параўнайце *сабаку з'еў* — набыў вопыт, майстэрства ў нейкай справе; *даць лататы* — уцячы; *мухі ў носе* — пра ўпартага, капрызнага чалавека).

Фразеалагізмы — сінтаксічна непадзельныя адзінкі, г. зн. выступаюць у ролі аднаго члена сказа. Яны не з'яўляюцца часцінамі мовы, але па значэнні і сінтаксічнай функцыі адпавядаюць пэўным часцінам мовы: назоўнікам (*грушы на вярбе* — хлусня, небыліцы; *кракадзілавы слёзы* — прытворнае шкадаванне), прыметнікам (*лісам падшыты* — вельмі хітры; *крой з малаком* — здаровы, моцны), дзеясловам (*задраць нос* — зазнацца; *крывіць душой* — паступаць няшчыра, падманваць) і г. д. Фразеалагізмы значна ажыўляюць мову, робяць яе вобразнай, эмацыянальнай, сакавітай, дапамагаюць пазбегнуць паўтораў. Асабліва ярка гэта праяўляецца ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. Вывучае фразеалагізмы параўнальна новы раздзел мовазнаўства — **фразеалогія.**

Сапраўднымі залацінкамі народнай мудрасці з'яўляюцца прыказкі — трапныя лаканічныя выслоўі павучальнага зместу: *адклад не ідзе на лад; што пасееш, тое і пажнеш; пад ляжачы камень і вада не цячэ; з песні слова не выкінеш; глыбей узарэш — болей збярэш; век жыві — век вучыся.*

У прыказках выявіўся гістарычны вопыт, жыццёвая назіральнасць, калектыўны розум многіх пакаленняў. Гэта сапраўдныя фальклорныя творы ў мініяцюры, якія звычайна грунтуюцца на цэласных мастацкіх вобразах: *тады слова — серабро, калі справа — золата; адзін з'еш хоць вала — адна хвала; да пары збан ваду носіць; шыла ў мяшку не схаваеш; абяцаная шапка на вушы не лезе.* У адрозненне ад фразеалагізмаў прыказкі сінтаксічна падзельныя — у іх можна вылучыць асобныя члены сказа.

Афарызмы, або крылатыя выслоўі, — трапныя выказванні, аўтарства якіх дакладна вядомае. Гэтым яны адрозніваюцца ад іншых устойлівых зваротаў. Афарызмам уласцівы лаканічнасць і выразнасць, вобразнасць і глыбіня думкі: *добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш* (Я. Колас); *дум не скуеш ланцугамі* (Я. Купала); *кожны чалавек — гэта цэлы свет* (К. Чорны); *хваробы лечаць і атрутамі* (М. Багдановіч); *каб сонца засланіць, вушэй асліных мала* (К. Крапіва). У беларускай літаратурнай мове ўжываюцца шматлікія афарызмы, што належаць вядомым асобам розных часоў і народаў: *а ўсё ж такі яна верціцца!* (Галілей); *хто маўчаць не ўмее, той і гаварыць не здольны* (Сенека); *чалавек — гэта гучыць горда* (М. Горкі); *руплівасць — маці поспеху* (Сервантэс); *а Васька слухае ды есць* (І. Крылоў).

Выкарыстанне фразеалагізмаў, прыказак, афарызмаў узбагачае і ўпрыгожвае мову, надае ёй непаўторны каларыт, выразнасць, маляўнічасць, з'яўляецца сведчаннем высокай маўленчай культуры.

96. Знайдзіце ў тэксце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне. Чым, на вашу думку, абумоўлена ўжыванне фразеалагізмаў аўтарам?

Апейка жыў сярод гэтага свету: сярод супярэчлівасці, блытанасці, загадак. Ён не ўмеў — і не мог — змяніць гэты свет на больш зручны, выдуманы; яму не давалі гэтага ні месца яго ў жыцці, ні характар яго: штодня, штохвіліны неабыякавым сэрцам чуў ён жывую бяду, жывыя надзеі! Яму доляй самой трэба было адказваць жывым, раіць жывым, развязваць бясконцыя вузельчыкі і вузлы. І трэба сказаць, ён не наракаў; ён нават давольны быў: з такім багаццем цікава жыць! Жывучы з такімі, разумееш, што ты патрэбны ім, патрэбны справе; разумееш, што недарэмна хлеб ясі працоўны! *І. Мележ.*

97. Знайдзіце фразеалагізмы, вызначце іх сэнс, адпаведнасць пэўнай часціне мовы і сінтаксічную функцыю ў сказе.

1. Да гэтага мястэчка ад нас рукою падаць. *(Л. Калюга.)* 2. Разведчыкі з выгляду зухаватыя, рашучыя. Любяць пусціць пыл у вочы. *(І. Н.)* 3. Яшчэ зімою ў восьмым класе Ірачка ўбіла

сабе ў галаву, што яна будзе доктарам, для пачатку хаця б медсястрою. *(Гіг.)* 4. Косцік яшчэ больш разгубіўся, збянтэжыўся — яго ж не цягнулі за язык, навошта было ва ўсім гэтак шчыра прызнавацца? *(Сач.)* 5. Ёсць народ, які заўсёды на грэбні нечуваных бед нястомна бараніў свабоду, браў пад крыло змарнелы свет. *(С. З.)* 6. Была ў Міхала нейкая капейка, але ж ён бярог яе на чорны дзень і аб тым, каб патраціць гэтыя грошы, не мог і думаць. *(А. Ч.)* 7. Цяпер там жыта, як гай, з небам гамоніць. *(Грах.)* 8. Жылі наўздзіў — душа ў душу — нявесткі маладыя. *(В. Зуёнак.)* 9. Тутэйшую мясцовасць стары ведаў як свае пяць пальцаў. *(Саб.)* 10. На беларускую дзяўчыну, калі тут праўду ёй аддаць, ніхто шчэ каменем не кінуў і не наважыцца кідаць. *(Куп.)*

98. Складзіце сказы з наступнымі фразеалагізмамі, папярэдне растлумачыўшы іх значэнне.

Абое рабое; як мокрае гарыць; гады ў рады; хоць касой касі; кату па пяту; рукі кароткія; хварэць на пана; наламаць дроў; не лыкам шыты; вавілонскае стоўпатварэнне; пятая калона; іграць першую скрыпку; ганяцца за двума зайцамі.

● **99.** Прыдумайце па 5—6 фразеалагізмаў са словамі-кампанентамі *рука, галава, язык, вока.* Паспрабуйце скласці невялікі звязны тэкст, выбарачна выкарыстаўшы некаторыя з гэтых фразеалагізмаў.

100. Прыдумайце жыццёвыя сітуацыі, да якіх маглі б быць дастасаваны наступныя прыказкі. Вусна складзіце невялікія апавяданні адпаведнага зместу.

1. Ранняя птушка зерне клюе, а позняя вочкі трэ. 2. Ласка горы разбівае. 3. Хто не ідзе, той не спатыкаецца. 4. Ад хаты адбіўся, у палац не трапіў. 5. Чым абы-які, то лепш ніякі. 6. Хто парася ўкраў, таму ў вушах пішчыць. 7. На сваім сметніку і певень гаспадар. 8. Злоўленая рыба есці не хоча. 9. Дыму без агню не бывае. 10. Як пасцелеш — так і выспішся.

101. Растлумачце значэнне прыведзеных афарызмаў беларускіх аўтараў і скажыце, у якіх выпадках яны могуць быць выкарыстаны.

1. Любоў і дружба шчасце росцяць. *(А. Александровіч.)* 2. Спынішся — плынню адгоніць назад. *(Грах.)* 3. Да славы прагныя, ды вузкія ў плячах. *(Крап.)* 4. Дрэмле Юрка ў зака-

нурку і чакае долі. *(Куп.)* 5. Шчасця большага няма ў зярняці, як на ніве роднай прарасці. *(В. Таўлай.)* 6. Проці цячэння вады зможа толькі жывое паплыць. *(Багд.)* 7. Не шукай ты шчасця, долі на чужым, далёкім полі. *(Куп.)* 8. Не скажаш часу: «Пачакай». *(Грах.)* 9. Ад зямлі да зор і сонца няма думкам забаронцы. *(К-с.)* 10. Бурай змеценае лісце не вяртаецца на голле. *(Панч.)* 11. Была б свіння, а лужа будзе. *(У. Корбан.)* 12. Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі. *(К-с.)*

● Назавіце і пракаменціруйце вядомыя вам крылатыя выслоўі з розных літаратурных крыніц. Напішыце сачыненне-мініяцюру, выкарыстаўшы ў якасці загалоўка адзін з афарызмаў.

МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ.

§ 14. Марфемная будова слова.

Марфемная будова слова (або марфеміка) — гэта раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца марфемы.

Марфемы — гэта найкарацейшыя **зна́чымыя** часткі слова. Далейшае дзяленне слова на значымыя часткі немагчымае, марфема можа дзяліцца толькі на гукі, але яны значэння ў слове не маюць (хоць і могуць паўплываць на змену значэння слова ці на страту яго). Марфемы ж выражаюць пэўнае **значэнне** — лексічнае, граматычнае, лексічнае і граматычнае разам. Да марфем адносяцца карані, прыстаўкі, суфіксы, канчаткі, постфіксы, інтэрфіксы.

Карані выражаюць толькі агульнае (а не індывідуальнае) лексічнае значэнне роднасных слоў.

Канчаткі выражаюць толькі граматычныя значэнні роду, ліку, склону, асобы, часу, ладу.

Прыстаўкі, суфіксы і постфіксы могуць мець і лексічнае, і граматычнае значэнні. Напрыклад:

Прыстаўка ***пера-*** ў слове *перачытаць* мае лексічнае значэнне 'зноў' і граматычнае значэнне закончанага трывання;

суфікс ***-іст*** у назоўніку *праграміст* мае лексічнае значэнне дзеючай асобы; суфікс ***-ў*** у дзеяслове *сеў* мае граматычнае значэнне м. р., адз. л., пр. ч.

Постфікс (ад лац. post — пасля + fixus — прымацаваны) — гэта марфема, **прымацаваная пасля** канчатка ці формаўтваральнага суфікса. Постфіксы ***-сьці(-сь)*** і ***-небудзь*** у неазначальных займенніках і прыслоўях маюць лексічнае значэнне няпэўнасці. Постфікс ***-це*** ў дзеясловаў мае граматычнае значэнне загаднага ладу, 2-й ас., мн. л. Постфікс ***-ся (-ца, -цца)*** у зваротных дзеясловаў **залежнага стану** мае толькі граматычнае значэнне зваротнасці, а ў дзеясловаў **незалежнага стану,** акрамя граматычнага значэння зваротнасці, выражае таксама і лексічнае значэнне, напрыклад, значэнне ўзаемнасці (абдымацца, вітацца), сумеснасці дзеяння (сысціся, мірыцца, дзяліцца), накіраванасці дзеяння на суб'ект (абувацца, апранацца) і іншыя лексічныя значэнні.

зал стан [illegible]

Інтэрфікс (ад лац. inter — паміж + fixus — прымацаваны) — гэта марфема, якая **прымацавана паміж** марфемамі і служыць для іх злучэння ў складаных словах. Напрыклад, у наступных словах інтэрфіксамі з'яўляюцца злучальныя галосныя ***і, а, е, я*** і спалучэнні гукаў ***ух, ох:*** *двухмоўе, трох'ярусны, пяцібальны, лесавоз, сіне-зялёны, жыццяздольны* і г. д. Інтэрфіксы ні лексічнага, ні граматычнага значэння не маюць, але выконваюць **словаўтваральную функцыю** — злучаюць асновы пры ўтварэнні складанага слова.

102. Прачытайце. Растлумачце на прыведзеных прыкладах дзеясловаў, як вы разумееце выказванне доктара філалагічных навук прафесара А. М. Ціханава. Якія адценні значэнняў уносяцца прыстаўкамі ў прыведзеных аднакаранёвых дзеясловах?

Адчуванне слова можна развіваць у сабе толькі ўважлівымі адносінамі да састаўных элементаў слова, якія часта выступаюць носьбітамі самых тонкіх адценняў значэння, што адрозніваюць адно слова ад другога. Параўнаем: *пераплаціць, выплаціць, аплаціць; выпісаць, надпісаць, перапісаць, прыпісаць, упісаць* і г. д. *А. М. Ціханаў.*

Для даведак. Значэнні: 1) поўнасцю, да канца выканаць дзеянне; 2) ахапіць аб'ект дзеяннем; 3) перабольшыць меру; 4) накіраваць дзеянне ўнутр; 5) вылучыць, выдзеліць што-н. ці каго-н. з чаго-н.; 6) зноў, паўторна выканаць дзеянне; 7) дадаць, далучыць; 8) зверху.

✳ **103.** Выберыце патрэбныя словы з тых, што ў дужках, і правільна ўтварыце словазлучэнні. Абгрунтуйце свой выбар, растлумачыўшы адценні ў значэннях выдзеленых марфем. Пры неабходнасці звяртайцеся да тлумачальных слоўнікаў.

(Ганарлівае, ганаровае, ганарыстае) званне, (нарэзаць, парэзаць) талерку сыру, (запасная, запаслівая) вавёрка, (дажджавая, дажджлівая) вада, (надзець, адзець) акуляры, (загадаць, загадваць) аддзелам, сінелі (горныя, горскія, гарыстыя) вяршыні, (ружавець, ружовіць) ад сораму, (румянець, румяніць) шчокі, (выкладаць, выкладваць) беларускую мову, (вадкая, вадзяная, вадзяністая) баня, (суседняя, суседская) вёска.

§ 15. Аснова, яе віды.

У аднаго і таго ж слова могуць быць асновы: словазменная, словаўтваральная і формаўтваральная. Словаўтваральная аснова, або база, — гэта частка вытворнага слова без словаўтваральнага сродку. Напрыклад, у слове *зайсці* словаўтваральная аснова (база) — *ісці*.

Формаўтваральная аснова — гэта частка слова без канчатка і формаўтваральнага суфікса. Напрыклад, у тым жа дзеяслове *зайсці* тры формаўтваральныя асновы: 1) аснова інфінітыва *зайс'-(ці)*; 2) аснова буд. ч. *зойд-(уць)* і 3) аснова пр. ч. *зайшо-* (*ў* □). Словазменную аснову для зручнасці карыстання называюць адным словам — аснова. Гэта частка слова без словазменнай марфемы — без канчатка,— у якой заключана індывідуальнае лексічнае значэнне слова, напрыклад: *зайшл-а*. Канчатка не маюць толькі нязменныя словы і нязменныя формы слоў: *клішэ, БДУ, цішэй, мабыць, несучы, несці*. Асновы бываюць вытворныя і невытворныя.

Вытворная — гэта аснова, значэнне якой можна растлумачыць (матываваць) праз аднакаранёвае слова: *садок* (невялікі **сад**), *заспяваць* (пачаць **спяваць**), *дзесьці* (невядома **дзе**), *ВНУ, зарплата* і інш.

Невытворная — такая аснова, значэнне якой немагчыма растлумачыць з дапамогай другога аднакаранёвага слова, напрыклад: *сад-*□, *сін-і, чытаць, абуць, высок-і, нізк-і, далёк-і*.

104. Прачытайце. Якая асноўная думка тэксту? Дайце яму загаловак. Вусна ахарактарызуйце асновы ў выдзеленых словах: вытворныя яны ці невытворныя. Выпішыце выдзеленыя словы толькі з вытворнымі асновамі; падзяліце іх на марфемы.

У спадчыну ад мінулых пакаленняў нам дасталася велізарная колькасць **назваў населеных** пунктаў, рэк і азёраў, палёў і сенажацяў, урочышчаў... На зямлі нашай Бацькаўшчыны, бадай, не знойдзеш **аніводнай** народнай назвы, **якая** б узнікла выпадкова, без дай прычыны, без **сувязі** з гістарычным мінулым

чалавека, з **нейкімі** асаблівасцямі прыроднага асяроддзя, умовамі вытворчай дзейнасці жыхароў. Сам народ **ніколі** не назаве **сваё паселішча** словам, якое ў **чымсьці** не адпавядала б, а тым больш **пярэчыла** б ісціне. Ці не таму, **высветліўшы раней незразумелую** нам назву горада ці вёскі, мы часта лепш пачынаем разумець іх мінулае, асаблівасці жыццядзейнасці людзей, іх звычкі і норавы?

З'яўляючыся спрадвечным аўтарам сваёй мясцовай тапаніміі, народ сам ніколі не ідзе на яе перайменаванне, хоць з прычыны істотных сацыяльна-эканамічных, палітычных і нават **прыродна-кліматычных** змен назва перастае адпавядаць новым умовам. **Выключэннем** могуць быць толькі назвы, якія ў **далёкім** мінулым **маглі навязаць** людзям розныя прыгнятальнікі ў мэтах прыніжэння іх **чалавечай** годнасці. *Паводле Л. Лыча.*

105. Знайдзіце ў кожным радку слоў лішняе з пункту погляду марфемнай будовы іх ці значэння марфем.

Ляс**ы**, галас**ы**, наш**ы**, сын**ы**.
Шэсцьсот□, двухсот□, восемсот□, дзевяцьсот□.
Кліка**ць**, чапа**ць**, чарава**ць**, чароўнас**ць**.
Кудысь**ці**, зацвіс**ці**, завез**ці**, даплес**ці**.
Каз**ін**ы, радз**ін**ы, кац**ін**ы, асл**ін**ы.
Радыст**ка**, тэлефаніст**ка**, сувязіст**ка**, нікеліроў**ка**.
Сваяч**ка**, узбеч**ка**, таджыч**ка**, нем**ка**.
Чарн**іц**ы, сун**іц**ы, клубн**іц**ы, бруснi**ц**ы.

§ 16. Мнагазначнасць, аманімічнасць і сінанімічнасць марфем.

Паводле семантычных сувязей з іншымі марфемамі, як і словы, многія марфемы могуць быць мнагазначнымі, аманімічнымі, сінанімічнымі, а некаторыя — антанімічнымі.

Мнагазначныя марфемы ў межах адной часціны мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў.

Напрыклад, дзеяслоўная прыстаўка ***да-*** мае значэнні: 1) дасягнуць **мэты,** давесці дзеянне **да канца:** *дабегчы, давезці, дачытаць, дацягнуць;* 2) **яшчэ** далучыць, **дадаткова** выканаць дзеянне: *дадаць, дакупіць, даплаціць, дакласці, даважыць;* 3) давесці да **непажаданага выніку:** *далячыць, далячыцца, даляжаць, дамазацца* і інш.

Назоўнікавы суфікс ***-ств-(-цтв-)*** мае значэнні: 1) адцягненая якасць, уласцівасць: *хараство, дзівацтва, умельства;* 2) сукупнасць асоб: *духавенства, сялянства, дваранства;* 3) назвы ўстаноў: *выдавецтва, параходства, казначэйства;* 4) узроставы стан: *дзяцінства, юнацтва;* 5) роднасныя адносіны: *мацярынства, кумаўство;* 6) занятак, пасада: *акцёрства, дырэктарства* і інш.

Аманімічныя марфемы супадаюць у гучанні, але не маюць нічога агульнага ў значэнні. Напрыклад, аманімічныя

карані: *віно* і *віна, маса* і *масаж, раніца* і *ранены;* аманімічныя **прыстаўкі:** *апісаць* і *алагічны, наморднік* і *нарваць, паехаць* і *папросту;* аманімічныя **суфіксы:** *асенні* і *лыжня, танцаваць* і *дзедава, машыніст* і *галасісты, энтузіястка* і *крохкі, аўсянішча* і *дамішча;* аманімічныя **канчаткі:** *тр-ы, добр-ы, наш-ы, ляс-ы, піш-ы.*

Сінанімічныя марфемы маюць аднолькавае або блізкае значэнне, а гучаць па-рознаму. Напрыклад, значэнне дзейнай асобы маюць суфіксы назоўнікаў: *вартаўнік, буравік, грузчык, тварэц, трактарыст* і інш.; значэнне найвышэйшай ступені прыметы маюць прыстаўкі ў прыметніках: *найважнейшы, звышхуткі, архінебяспечны, ультрамодны, гіпергукавы, суперэфектны.*

Антанімічнымі з'яўляюцца марфемы з супрацьлеглым значэннем: *узлезці* (рух уверх) — *злезці* (рух уніз), *сагнаць* (рух з розных бакоў к цэнтру) — *разагнаць* (рух ад цэнтра ў розныя бакі), *увайсці* (рух унутр) — *выйсці* (рух наружу), *недатрымаць* (недастаткова) — *launch* (лішак).

106. Выпішыце словазлучэнні ў 5 слупкоў у адпаведнасці з наступнымі значэннямі прыстаўкі ***з-(с-):*** 1) спалучыць **разам,** у адно; 2) накіраваць рух **уніз;** 3) цалкам, **поўнасцю ахапіць** дзеяннем увесь прадмет; 4) **туды** і **назад** утварыць рух; 5) дзейнічаць да поўнага **знікнення** прадмета.

Склеіць аркушы; зляцець з дрэў; з'ехаць з гары; сшыць полкі спадніцы; змацаваць цвікамі; сысці з неба; спісаць стрыжань; змазаць усю нагу; злётаць у магазін; зганяць у горад; змачыць хату; сцерці сцірку (абцас); зрысаваць аловак; спілаваць усе дрэвы; споўзаць пад ганак.

● Са словазлучэннямі адной з груп складзіце сказы, падкрэсліце ў іх даданыя члены.

107. Са словамі складзіце словазлучэнні і размяркуйце іх у адпаведнасці з пералічанымі ў папярэднім практыкаванні значэннямі прыстаўкі ***з-(с-).***

Злучыць, скаціцца, злезці, звязаць, збегчы, змыліць, збегаць, з'ездзіць, змераць, згрызці, скапаць.

✻ У якіх прыведзеных словах прыстаўка ***з-*** мае і іншыя значэнні, не названыя ў папярэднім практыкаванні?

108. Параўнайце значэнні слоў з аднолькавымі марфемамі. Што агульнае ў іх семантыцы? Сфармулюйце гэтае агульнае значэнне аднолькавай марфемы ў словах кожнага рада.

Раз'яднаць, разбурыць, раскрышыць, разбіць, разваліць.
Размеркаваць, развешаць, раскласці, расставіць.
Доктарскі, камандзірскі, шахцёрскі, выкладчыцкі, інжынерскі.
Гомельскі, мазырскі, петрыкаўскі, любанскі, віцебскі.
Восеньскі, снежаньскі, ліпеньскі, жнівеньскі, майскі.
Беларуска, украінка, татарка, грузінка, цыганка.
Спартсменка, масажыстка, паэтка, бібліятэкарка, кухарка.
Грубіянка, скандалістка, інтрыганка, транжырка, шантажыстка.
Сваячка, унучка, праўнучка, цётка, нявестка.

● Якія з прыведзеных слоў з суфіксам ***-к-*** маюць стылістычнае адценне гутарковасці і звычайна не ўжываюцца ў дзелавым стылі мовы?

109. Прачытайце. Да якога стылю адносіцца тэкст? Пацвердзіце сваю думку прыкладамі з тэксту.

Выпішыце па 6—7 пар слоў з аманімічнымі канчаткамі, у тым ліку і нулявымі. Ці могуць зменныя словы тыпу ***прычыніўся, смажце*** і падобныя не мець канчатка?

Праштрафіўся верабей. Усе птушкі пагналіся за ім і загналі ў дупло. Але той быў такі хітры, што выбраў дзірку ў дупле якраз па сабе: большы за яго не ўлезе, а меншы калі ўлезе — ён яго выкіне. Вырашылі браць яго, як моцную крэпасць, на змор. Чакалі-чакалі, аж настала ноч, і ўсе захацелі спаць. Каго пакінуць на варце? Ясна каго, саву. Яна ўначы не спіць. А сава была ў той час голая, як абшчыпаная курыца. Ну і паставіла сваю ўмову: «Усе ў пер'ях, то чаго я маю голая хадзіць? Скідайцеся па перайку». Ну, усе і скінуліся. Адзін шэрае пер'е даў, другі — рудае, трэці — белае ці карычневае. Стала сава, як і ўсе, толькі што пер'е дужа featherнае. Сядзела яна ўсю ноч, сядзела. А раніцай птушкі заспалі, і яна, начная істота, пачала куняць. Верабей вылез і ўцёк... Урэшце яго ўсё ж спаймалі. І, у знак пакарання, звязалі ногі. Вось ён цяпер і скача адразу дзвюма. А птушкі як толькі ўбачаць саву, дык адразу кожная сваё пяро дзярэ з яе. З гвалтам: «Аддай мае перайкі, бо няма чаго было браць, калі ўсцерагчы не магла». *У. Караткевіч.*

✻ Знайдзіце ў тэксце словы з антанімічнымі прыстаўкамі. Якое ў іх лексічнае значэнне і граматычнае? Прывядзіце падобныя прыклады, каб прыстаўкі мелі антанімічныя лексічныя значэнні і граматычнае значэнне трывання.

Растлумачце пастаноўку ў тэксце працяжнікаў і двукроп'яў.

110. Ці аднолькавыя паводле марфемнага складу наступныя словы з падобнымі гукавымі спалучэннямі? Графічна падзяліце словы на марфемы. Пры неабходнасці звяртайцеся да «Марфемнага слоўніка беларускай мовы» *А. М. Бардовіча* і *Л. М. Шакуна*.

I. Пернік, варэнік, садоўнік, ляснік, выдатнік, настаўнік, настольнік.

Настаўніца, надомніца, першакурсніца, грэшніца, капліца, завочніца, куніца, грыбніца.

Канчатак, пятак, мастак, узлесак, панядзелак, нашчадак, світанак, мацунак, жаваранак.

● Знайдзіце словы з мнагазначным суфіксам, назавіце яго значэнні.

II. Старанна, гасцінна, зеляніна, піяніна, дысцыпліна, маліна, свяшчэнна, дрэнна.

Пазатухаць, пазакласавы, пазакласны, пазаконкурсны, пазачыняць, пазабіраць.

Па-мойму, тайму, свайму, буралому, па-нашаму, вашаму, атаму.

● Знайдзіце словы з аманімічнымі суфіксамі, назавіце іх лексічныя значэнні.

§ 17. Словаўтварэнне. Спосабы словаўтварэння.

Словаўтварэнне — гэта 1) працэс утварэння новых слоў і 2) раздзел навукі аб мове, які вывучае словаўтваральны лад мовы, правілы, спосабы словаўтварэння.

Утварэнне слоў ад ужо існуючых у мове роднасных слоў — гэта адзін з галоўных шляхоў узбагачэння мовы новымі найменнямі. Веданне правілаў словаўтварэння, уменне чляніць словы на састаўныя кампаненты, вызначаць ролю і значэнне частак слова дапамагае «пазбегнуць многіх памылак ва ўжыванні слова, садзейнічае павышэнню пісьменнасці і культуры мовы» *(А. М. Ціханаў)*.

У сучаснай беларускай мове вылучаюцца наступныя спосабы словаўтварэння:

I. **Афіксальныя спосабы.**

Пры іх новыя словы ўтвараюцца ад роднасных простых ці складаных слоў пры дапамозе **афіксаў,** г. зн. любых марфем, акрамя каранёвых. Гэта наступныя 8 спосабаў:

1. **Прыставачны:** *радзіма → прарадзіма, натуральны → звышнатуральны, які → нейкі, есці → з'есці, заўтра — пасляззаўтра.*

2. **Суфіксальны:** *нарадзіць → нараджэнне, бульбаўборка → бульбаўборачны, чатыры → чацвёра, вясёлы → весялі(ць), круціць → крутнуць, маўчаць → моўчкі.*

3. **Прыставачна-суфіксальны:** *дождж*□ → *бяздажджоў*[jэ], *стаміцца → нястомны, глыбокі → паглыбі(ць), векавечны → увекавечы(ць), вечар*□ → *увечары.*

4. **Постфіксальны:** *што → штосьці(-сь), як → як-небудзь, несці → несціся, паглыбіць → паглыбіцца.*

5. **Прыставачна-постфіксальны:** *бегаць → дабегацца, цярпець → нацярпецца, бегчы → разбегчыся.*

6. **Суфіксальна-постфіксальны:** *смех → смяя(ц)ца, гонар*□ → *ганары(ц)ца, куст*□ → *кусці(ц)ца.*

7. **Прыставачна-суфіксальна-постфіксальны:** *гаварыць → перагаворва(ц)ца, смех*□ → *насміха(ц)ца, шчодры → расшчодры(ц)ца.*

8. **Бяссуфіксны:** *сіні → сінь, стукаць → стук, пераходзіць → → пераход, зневажаць → знявага, адплаціць → адплата.*

II. **Спосабы складання.**

Пры іх новае слова ўтвараецца з двух і больш простых самастойных слоў. Разнавіднасці складання:

1. **Словаскладанне.** Пры ім новае слова ўтвараецца шляхам зліцця двух цэлых слоў (без злучальнага галоснага): *мала верагодны → малаверагодны, глыбока паважаны → глыбокапаважаны, кіно* і *тэатр*□ → *кінатэатр, радыё* і *перадача → радыёперадача.*

2. **Асноваскладанне.** Пры гэтым спосабе новае слова ўтвараецца ад асноў базавых слоў, якія злучаюцца інтэрфіксам: *плыт*□ і *гнаць → плытагон, левы бераг*□ → *левабярэжжа, чорныя вочы → чарнавокі.*

3. **Асновасловаскладанне.** Тут апошні кампанент словаўтваральнай базы роўны цэламу слову, а папярэдні — аснове слова: *высокі* і *мастацкі → высокамастацкі, закон*□ і *праект*□ → *законапраект, першая крыніца → першакрыніца.*

4. **Складана-суфіксальны** (або **асноваскладанне з суфіксацыяй**): *дабра́ зычыць → добразычлівы, плоская гара → пласкагор*[jэ], *чатыры паверхі → чатырохпавярховы.*

5. **Абрэвіяцыя** — утварэнне **складанаскарочаных** слоў на базе скарочаных асноў:

а) **складовыя** абрэвіятуры: *Беларуская Энцыклапедыя → БелЭн* (складваюцца часткі базавых слоў); *камбат;*

б) **літарныя** і **гукавыя** абрэвіятуры: *Вялікае княства Літоўскае* → *ВКЛ* (чытаецца па літарах: [вэкаэл]); *«Літаратура і мастацтва»* → *ЛіМ* (вымаўляецца па гуках, як адзін склад: [л'ім]); гэтак жа: *ААН, ГЭС, нэп, ЦУМ;*

в) **змешаныя** абрэвіятуры: *медыцынская сястра* → *медсястра, педагагічны савет*□ → *педсавет* (складваюцца частка слова і цэлае слова); *Беларуская акадэмія мастацтваў* → *БелАМ; Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі* → *ЭЛіМБел* (складваюцца часткі адных базавых слоў і пачатковыя гукі ці літары другіх).

Сярод афіксальных спосабаў найбольш прадуктыўныя першыя тры. Сярод спосабаў складання прадуктыўнымі з'яўляюцца асноваскладанне і складана-суфіксальны спосабы.

111. Зрабіце словаўтваральны аналіз вытворных слоў з верша па ўзоры, прыведзеным у наступнай схеме:

Слова з тэксту (запісваецца без змен)	Словаўтваральная база (у пачатковай форме). Абазначыць графічна	Вытворнае слова (у пачатковай форме). Словаўтваральны сродак	Спосаб словаўтварэння
1. Кагосьці	*хто*	*хтосьці*	постфіксальны
2. Мароза-ўстойлівых	*мароз*□, *устойлівы*	*мароза̄-ўстойлівы*	асновасловаскладанне
3. Узыходзіў	*хадзіць*	*узыходзіць*	прыставачны
4. Ужывайся	*ужываць*	*ужывацца*	постфіксальны
5. Верыў	*вера*	*веры̂(ць)*	суфіксальны
6. (Сярод) адвеяў	*адве*[ja]*ць*	*адве*[ja]	бяссуфіксны

ПАМЯЦІ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА.

Ён рэлігійны. Ён святы.
Каб гэтак верыць, гэтак верыць,
Што голас будзе з нематы,
Што ёсць адчыненыя дзверы;

Што ўсвядоміцца народ
Сярод завеяў і адвеяў;
Што ўжо спыніўся перарод,
Што ўжо світанне ціха спее.

Ён рэлігійны. Ён святы.
«Я быў. Я ёсць. Я вечна буду»,—
Сказаў з-пад небнай пекнаты,
Бо верыў і сабе, і люду... *І. Чыгрын.*

● Як вы думаеце, чаму ўсім нам зразумелы сэнс аказіянальных слоў, г. зн. неагульнапрынятых у мове,— аўтарскіх неалагізмаў *усвядоміцца, адвеяў, небнай?*

Прывядзіце падобныя прыклады аўтарскіх неалагізмаў, утвораных з улікам законаў словаўтварэння па агульнавядомых словаўтваральных мадэлях і таму ўсім зразумелых.

112. Прачытайце. Да якога стылю адносіцца тэкст? Дайце яму загаловак. Выпішыце выдзеленыя словы і зрабіце іх словаўтваральны аналіз па прыведзенай у папярэднім практыкаванні схеме. Якія з выдзеленых слоў з'яўляюцца аднатыпнымі паводле ўтварэння?

Смутак, з якім міжволі ўзіраешся ў карціны Алеся Марачкіна, **незаўважна** пераходзіць у **захапленне,** захапленне будзіць у сэрцы любоў да зямлі, **вызначанай** для нас Богам, любоў да хараства, праз якое мы спасцігаем Яго, любоў да паэзіі, **увасобленай** у такіх зямных і такіх незямных фарбах, што душа пачынае шчымець!

Жыццё — вечнае, хараство — вечнае, і адно трэба: каб яны **спалучаліся** праз захапленне наша і любоў. І тады ўспыхвае святло. І зацвітаюць кветкі. І **схіляюцца** да іх каханыя. І пачынае спяваць душа... Запыніцеся на колькі імгненняў, з дапамогаю мастака **ўгледзьцеся** ў знаёмы краявід, у знаёмыя і такія чужыя звычайна твары — і **адчуеце,** не зможаце не адчуць **непаўторнасці** іх, у якой адной ужо цуд, цуд Божага **благаслаўлення.**

У Алеся Марачкіна няма ніводнай змрочнай карціны. Нават самыя змрочныя фарбы свецяцца на яго палотнах. Нават самыя змрочныя падзеі гісторыі, асветленыя яго **натхненнем,** яго натхнёным пэндзлем, **абуджаюць** не скруху, не жальбу, а гордасць. Гордасць за наш народ.

Часам я **па-добраму** зайздрошчу Алесю: вынесці з маленства і захаваць у душы такую **зачараванасць** усім, што нас у гэтым жыцці акружае, **няпроста.** Асабліва цяпер, калі, здаецца, сам час пагарджае намі, **загнанымі** ў яго сіло. *Т. Бондар.*

⁎ Якія карціны Алеся Марачкіна ведаеце вы? Якія з іх найбольш усхвалявалі вас, чым яны вам спадабаліся, запомніліся? Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму «Ля палотнаў (рэпрадукцый) мастака».

Нельга змешваць пералічаныя вышэй спосабы ўтварэння слоў у сучаснай мове (так званыя **марфалагічныя,** або **марфемныя,** спосабы) са спосабамі, якія вылучаюцца ў гістарычным мовазнаўстве (так званымі **немарфалагічнымі,** або

немарфемнымі, спосабамі). Да немарфалагічных адносяцца:

1) **пераход слоў з адной часціны мовы ў другую**, напрыклад: *гаварыў ясна*, ***проста*** (прыслоўе) і ***проста** не ведаў тады* (часціца); разнавіднасць гэтага спосабу — пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у назоўнікі (тыпу *шакаладнае **марожанае**, **ранены** стагнаў*) — з'яўляецца прадуктыўным працэсам і ў сучасным словаўтварэнні;

2) **утварэнне амонімаў** у выніку разыходжання ў значэннях былых мнагазначных слоў, напрыклад: *кулак* (сціснутая кісць рукі) і *кулак* (заможны селянін); вывучэннем утварэння амонімаў займаецца навука «Лексікалогія», а не «Словаўтварэнне»;

3) **зрашчэнне** некалькіх слоў у адно ў працэсе іх гістарычнага развіцця, напрыклад: *сёння, цяпер, датла, нельга.* Пры гэтым спосабе лексічнае значэнне састаўных кампанентаў утворанага слова затушавана, і таму ў сучаснай беларускай мове такія ўтварэнні, як *нельга, сёння, цяпер, датла, заўжды, зусім, потым* і падобныя лічацца невытворнымі.

113. Спішыце. Якую сінтаксічную ролю выконваюць выдзеленыя словы? Запішыце над імі, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца гэтыя словы. Як (з якіх часцін мовы) яны ўтварыліся? Як называецца такі спосаб утварэння слоў?

Вядомы магічныя ўздзеянні асобных людзей на жывёлаў. Многія **святыя** (св. Антоні, св. Францыск Асізскі, св. Серафім Скроўскі) сябравалі з жывёламі — з мядзведзямі, львамі. Такіх выпадкаў у хрысціянскай літаратуры апісана многа. Але **тое** ж было вядома **яшчэ** ў эпоху Антычнасці: напрыклад, вялікі Піфагор валодаў **настолькі** магутнымі гіпнатычнымі здольнасцямі, што позіркам спыняў статак раз'юшаных быкоў.

Ёсць і **яшчэ** больш дзіўныя сведчанні. Адзін з самых шануемых рускіх **святых** Сергій Раданежскі наклаў закляцце на змеяў на тэрыторыі **вакол будучай** Троіцка-Сергіевай лаўры ў радыусе **прыкладна** дваццаці кіламетраў. Самае цікавае, **што** ўжо 600 гадоў, **як** сцвярджаюць мясцовыя сяляне, змеі ў гэты запаветны круг не запаўзаюць: іх генетычная памяць занатавала магічную забарону на з'яўленне ў пэўнай мясцовасці.

Былі і ў беларусаў магутныя ведуны, якія ўмелі накладваць закляцце на некаторую тэрыторыю, абараняючы яе **гэтым** часцей за **ўсё** ад ваўкоў. У такім выпадку ўтваралася нейкае моцнае псіхаэнергетычнае поле, але **што гэта за** поле і як чалавек здольны яго ўтварыць, навука пакуль не ведае. *Т. Шамякіна.*

- ● Ці ёсць сярод выдзеленых слоў такія, якія адносяцца не да гістарычнага, а да сучаснага словаўтварэння?
- ● Растлумачце пастаноўку ўсіх знакаў прыпынку. Пабудуйце схему апошняга сказа.

§ 18. Словаўтваральны аналіз.

У адрозненне ад **марфемнага** аналізу, пры якім вызначаюцца **ўсе** марфемы ў слове, задача словаўтваральнага аналізу — вызначыць:

1) ад якой словаўтваральнай асновы (базы), 2) пры дапамозе якіх словаўтваральных сродкаў і 3) якім спосабам утварылася слова. Напрыклад: назоўнік *жыццярадаснасць* утварыўся ад асновы складанага прыметніка *жыццярадасны* пры дапамозе суфікса ***-асць*** суфіксальным спосабам.

Пры словаўтваральным аналізе не абазначаюцца ўсе марфемы ў вытворным слове, а вызначаюцца толькі 2 кампаненты: 1) словаўтваральная база і 2) словаўтваральны сродак (сродкі) ва ўтвораным слове. Пры графічным запісе накірунак стрэлкі паміж гэтымі двума кампанентамі паказвае на вытворнае слова.

Словаўтваральная база — гэта агульная з вытворным словам частка базавага слова (слоў). Гэта могуць быць часткі слоў (*сельскі карэспандэнт→селькор*), аснова слова ці слоў (*пяць* □ *гадоў→пяцігоддзе*), усечаная аснова (*высокі→высь*), усё слова ці словы (*ісці→сысці; мала вядомы→малавядомы*) і інш.

Каб правільна вызначыць **базавае слова** (г. зн. ад якога слова з шэрага аднакаранёвых **непасрэдна** ўтварылася вытворнае слова), трэба акрэсліць месца вытворнага слова ў словаўтваральным ланцужку. З некалькіх аднакаранёвых слоў базавым з'яўляецца тое, якое знаходзіцца ў словаўтваральным ланцужку найбліжэй да вытворнага слова, г. зн. не толькі **непасрэдна** звязана з ім па сэнсе, але і мае найбольш агульных з ім марфем. Напрыклад, назоўнік *падкрэсліванне* можна растлумачыць як працэс ці вынік дзеяння ад дзеясловаў *крэсліць, падкрэсліць, падкрэсліваць*, але толькі апошні з іх па колькасці марфем знаходзіцца найбліжэй да назоўніка *падкрэсліванне.* Паслядоўнасць утварэння гэтых слоў выразна відаць у словаўтваральным ланцужку: *крэсліць→падкрэсліць→падкрэсліваць→падкрэсліванне.*

Гэтак жа для адноснага прыметніка *жалезабетонны* базавым словам з'яўляецца складаны назоўнік *жалезабетон* (а не два простыя словы *жалеза* і *бетон*), які ў словаўтваральным ланцужку стаіць напасрэдна перад прыметнікам. Для назоўніка *жыццярадаснасць* словаўтваральнай базай з'яўляецца аснова складанага прыметніка *жыццярадасны* (а не асновы двух простых назоўнікаў *жыццё* і *радасць*).

Трэба памятаць, што ў якасці словаўтваральнага сродку не могуць далучыцца адначасова два ці больш суфіксаў або адначасова дзве прыстаўкі.

114. Прачытайце. Растлумачце правапіс прапушчаных літар і знакаў прыпынку. Выпішыце з тэксту 5 слоў, у склад якіх уваходзіць не менш за 4—5 марфем, і зрабіце іх словаўтваральны аналіз (парадак і ўзоры аналізу гл. у канцы падручніка).

Павел Восіпавіч Сухі... Гені..льны канструктар-наватар, зорка сусветнай аві..цыі. За сваё жыц..ё ён стаў аўтарам 50 ар..гінальных самалётаў больш за 30 з якіх былі вырабл..ны і выпр..баваны. Кожную сваю мадэль Сухі надз..ляў неч..м р..валюцыйн..м, зусім новым, не традыцыйн..м для тагачаснай аві..цыі. Абганяў свой час! На яго машынах устанаўлівалі сусветныя р..корды скорасці і вышыні палёту, яны б..злітасна зні..чалі ворага ў гады Вялікай Айчыннай вайны, самалёты з маркай «СУ» добра вядомыя і сёння. Быў Павел Восіпавіч чалавекам надзвычай сціплым неназойлівым н..колі н.. хадзіў у «любімчыках», доўгі час яго праца была строга зас..крэч..на але тал..нт браў сваё: яркая асоба прыкметна вылучалася сярод канструктараў.

Такім земляком ганарыцца трэба а беларусы яго амаль не ведаюць. Яму б помнік пры жыцці паставіць але ў Мінску няма н.. вуліцы яго імя н.. нават м..мары..льнай дошкі...

Нарадзіўся П. В. Сухі 10 ліпеня 1895 года ў мяст..чку Глыбокае што на Віц..бшчыне. У 1995 годзе аві..цыйны свет а..значыў 100-гадовы юбілей гені..льнага аві..канструктара.

«Звязда».

∗ Прачытайце артыкулы: «Карскі Я. Ф.» (ЭЛіМБел), «Выдатны вучоны-патрыёт» (ЛіМ, 21.01.83 г.), а таксама іншыя крыніцы і падрыхтуйце невялікае паведамленне пра заснавальніка беларускай філалогіі акадэміка Я. Ф. Карскага.

З тэксту паведамлення выпішыце 8—10 вытворных слоў і зрабіце іх графічны словаўтваральны аналіз.

§ 19. Правапіс прыставак.

Прыстаўкі, якія заканчваюцца на ***-д*** і ***-б,*** пішуцца нязменна і перад звонкімі, і перад глухімі зычнымі: *водгук, адкрыць, абцерабіць, аббегаць, перадз'ездаўскі, падказка, паддобрыцца, надзвычай.*

Прыстаўкі, якія заканчваюцца на ***-з,*** перад галоснымі і звонкімі зычнымі пішуцца з літарай ***-з,*** а перад глухімі — з літарай ***-с:*** *зжыцца, скараціць, уз'ехаць, успыхнуць, раз'яднаць, рассакрэціць, бяссэнсіца, беззаганны.*

З а ў в а г а. У словах ***шчасце, рошчына, нашчадак, нішчымны*** і вытворных ад іх гістарычна замацавалася фанетычнае напісанне ***шч.***

У словах ***расада, расол, ростань*** і вытворных ад іх адбылося зліццё прыставачнага ***-с*** і каранёвага ***с-*** у адным гуку, які перадаецца адной літарай ***с.***

Калі корань пачынаецца збегам зычных, то пасля прыставак на зычны паяўляецца беглы галосны [а], утвараючы такім чынам варыянты прыставак: *падарваць, абагнаць, адаспацца, надабрацца, разагнуць, сасніць, узабрацца.*

Пасля прыставак на зычны на месцы каранёвага ***і*** вымаўляецца і пішацца ***ы,*** а пасля прыставак на галосны — ***й:*** *ісці — падысці, выйсці, іграць — разыграць, зайграць.*

Каранёвае ***і*** пасля прыставак на галосны захоўваецца, калі ўтварае склад: *пераігрываць, праінфармаваць, заіскрыцца.*

115. Разгледзьце табліцы. Дапоўніце іх сваімі прыкладамі на кожны выпадак правапісу прыставак.

1.

Правапіс прыставак на зычны		
...з- + **звонкі** зычны	*...с-* + **глухі** зычны	*...д-, ...б-* — нязменна
ззяць, бязлюддзе, узлесак, раздолле...	*ссушыць, бясстрашны, ускраек, раскацісты...*	*падкрэсліць, адбой, абход, абдзяліць...*

2.

Правапіс ***і, ы, й*** пасля прыставак	
Прыстаўкі на зычны	Прыстаўкі на галосны
$\left.\begin{matrix}\textit{пад-}\\ \textit{аб-}\\ \textit{ад-}\\ \textit{уз-}\end{matrix}\right\} + \text{І}\begin{matrix}\textit{сці}\\ \dots\\ \dots\\ \dots\end{matrix} = \begin{matrix}\textit{пад}\\ \textit{аб}\\ \textit{ад}\\ \textit{уз}\end{matrix}\ \text{Ы}\begin{matrix}\textit{сці}\\ \dots\\ \dots\\ \dots\end{matrix}$ **Выключэнне: *між-, звыш-, дэз-, контр-, суб-, пан-*** і складаныя словы: *міжінстытуцкі, звышімклівы, дэзінфекцыя, педінстытут*	$\left.\begin{matrix}\textit{па-}\\ \textit{да-}\\ \textit{за-}\\ \textit{пера-}\end{matrix}\right\} + \text{І}\begin{matrix}\textit{сці}\\ \dots\\ \dots\\ \dots\end{matrix} = \begin{matrix}\textit{па}\\ \textit{да}\\ \textit{за}\\ \textit{пера}\end{matrix}\ \text{Й}\begin{matrix}\textit{сці}\\ \dots\\ \dots\\ \dots\end{matrix}$ **Але: *і*** ўтварае склад: *за-**і**-скры-цца...*

116. Прачытайце. Дайце загаловак тэксту.

Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы патрэбныя літары. Вусна растлумачце правапіс прыставак. Зрабіце словаўтваральны аналіз выдзеленых слоў.

Бярозка *(па..)*расла, выцягнулася, пастрайнела, густа *(ра..)*кінула вецце. *(За)*ходзячы раніцай у дыспетчарскі пакой, Люда перш *(за)* ўсё кідала *(по)*зірк на бярозку, **вітаючыся** *(з, с)* ёй, як *(з, с)* сяброўкай, і **заўважаючы,** як дзень за днём вясна *(з, с)* мяняе яе выгляд. Яшчэ ляжаў снег і дні былі *(па)*хмурныя, а на голлі бярозкі, *(а..)*чуўшы вясну, жвавей *(за)*варушыліся вераб'і і сініцы; яны сумяціліся, прыхарошваліся, гаманілі бе..упынку.

Бярозка ***(па)*цямнела** *(з, с)*пярша, *(а)*крэслілася кожная галінка на ёй, потым *(вы)*пусціла кволыя **шэра-жоўтыя** *(за)*вушнічкі, і *(а..)* гэтага ўсё дрэўца ***(а)*святлілася** мя..кім, празрыстым **ззяннем.** Мінула яшчэ колькі дзён, і аднойчы, **за..шоўшы** ў пакой, Люда, як ***(за)*варожаная,** *(за)*стыла *(ў)* *(за)*хапленні: яркая, пяшчотная зяляніна *(пры)*брала бярозку, яна *(за)*красавала і кожным лістком, ***(аб)*лашчаным** сонцам, выпраменьвала прыгажосць вясны.

Як і штогод, вясна пры..шла ў магутным шуме паводак, у серабрыстым шуме ручаёў, у н..*(з, с)*ціханых трэлях жаваранкаў, у шаўкавістым **шапаценні** першай **зяляніны** на пожнях. Сонечнымі ключамі яна а*(т, д, а)*мкнула дзверы цёплым вятрам *(з, с)*поўдня, і яны *(па)*неслі па прасторах н..*(ў)*гамонную яе сілу, перад якой *(з, с)*карылася зіма, **паспешліва** *(а..)*ступіла з лютымі маразамі, сіверам, завеямі. *Паводле Т. Хадкевіча.*

- Чаму ў 2-м сказе стаіць коска перад злучнікам *і*?
- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў 2-м абзацы. Ці магчымы тут іншыя варыянты знакаў прыпынку?

§ 20. Правапіс галосных у складаных словах.

У складаных словах галосныя ***о, а, е, я*** пішуцца ў залежнасці ад націску: ***о*** — пад націскам, ***а*** — не пад націскам (*часóпіс, ільнòвалакнó, курóдым, збòжжасушы́лка, крыгахóд, разнаві́дны*), ***я*** — у першым складзе перад націскам, ***е*** — у іншых складах (*жыццяра́дасны, землярóбства, жыццесцвярджа́льны, землекарыста́нне*).

Калі ў складаным слове асноўны націск падае на першы склад 2-й часткі, то ў першай частцы замест ***о*** пішацца ***а:*** *высака/рó/дны, чарна/брó/вы, даўга/лé/цце.*

Калі ж асноўны націск падае не на першы, а на далейшыя склады 2-й часткі, то ў першай частцы ўзнікае пабочны націск, пад якім (як і пад асноўным націскам) пішуцца ***о, ё:*** *высòка/ўра/джа́/йны, жывёла/га/дó/ўля, рòзна/ка/ля/рó/вы.*

Ненаціскное ***э*** ў першай частцы складаных слоў захоўваецца нязменным: *шэра/вó/кі, рэдка/зý/бы, мэта/згó/дна, шэсць/сóт* (але: *шасцісот, шасцюстамі, шасцідзёнка* і пад.), *сярэдня/вé/чча, сярэдне/вя/кó/вы.*

Часткі ***што-, свое-, сто-, дзевяноста-, радыё-, кіна-, фота-, мота-, контр-*** пішуцца нязменна незалежна ад націску: *штотыднёвік, штодзённа, своечасова, своеўладства, стоградусны, стогадовы* (але: *стагоддзе*), *дзевяностатысячны, радыёстанцыя, кінаэпапея, фотастудыя* (але: *фатаграфія*), *мотакрос* (але: *матацыкл*), *контрудар.*

117. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары ***о, а, е, ё, я.*** Вусна растлумачце іх правапіс.

Д..браахвотна, д..бравольна, д..брадзейнічаць, д..брадушнасць, д..браякасны, дзев..ностагоддзе, д..ўгат..рміновы, д..ўгац..рпенне, д..маўладальнік, д..бразычлівец, д..брасумленна, дн..ачышчальны, др..бнашэрсны, др..бнатвары, др..бнапамесны, ж..ўтагаловы, ж..ўталісты, з..латакрылы, з..латавалосы, ж..ўц..выдзяленне, жыцц..ўстойлівы, жыцц..любівы, жыцц..здольны, ш..раваты, р..дкаваты, рады..вышка, рады..дэталь, рады..актыўны, м..тастралковы, в..дан..пранікальны, в..дазаб..спячэнне, в..дналыжны, з..мл..ўласніцкі, з..мл..рыйны, з..рн..падобны, з..рн..сховішча, зме..паклонства, зме..лоў, в..лікадушны, в..снушкаваты, в..дзьмарства, в..льналюбівы, н..вабранец, н..стрымансць, н..ваўтварэнне, м..тап..хота.

118. Прачытайце. Які загаловак сюды падыходзіць? Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Падкрэсліце складаныя словы, вусна растлумачце правапіс галосных у іх.

Ці можна лічыць складанымі словамі выдзеленыя ў тэксце ўтварэнні? Чаму? У якім раздзеле навукі аб мове вывучаюцца прыдаткі? Чаму нельга лічыць складаным выдзелены прыметнік?

Ал..ксандр Уласаў адзін з н..многіх мужных і празарлівых беларускіх адраджэнцаў хто на золку нашага ст..годдзя кінуў выклік цемрадзі і б..здарожжу што былі зрабіліся лёсам Беларусі.

Ведаем пра А. Уласава да крыўднага мала. Адно што быў р..дактарам першай стабільнай і масавай беларускай газеты «Наша ніва». Той жа хто ўсв..доміў с..бе якую в..лізарную работу за 9 гадоў існавання прарабіла гэтае п..ры..дычнае выданне дзеля ўсв..дамлення беларусамі с..бе як народа а сваёй культуры як сам..каштоўных вартасцяў пэўна аддаў у душы належнае Ал..ксандру Уласаву. Быў ён сынам свайго н..простага часу і мусіў брацца за рознага віду дзейнасць. Быў дасканалым **журналістам-арганізатарам** бо, акрамя «Нашай нівы», прычыніўся яшчэ да засн..вання і р..даг..вання час..пісаў «Саха»

«Лучынка» быў аўтарам актуальных ар..г..нальных публікацый па пытаннях мясцовага грамадскага сам..кіравання з..мл..карыстання каап..рацыі бягучай палітыкі. У **пасл..р..валюцыйны** час насуперак розным панкам з польскай адм..ністрацыі здол..ў адкрыць у родным мястэчку Ра́дашкавічы беларускую гімназію і доўгі час утрымліваць яе. Абраны заходн..беларускім жыхарствам у сойм Польшчы як сенатар, шмат зрабіў каб абараніць беларускую школу родную асвету ад палан..зацыі. Быў проста добрым этычным чалавекам годным сынам свайго народа.

У верасні 1939 года спадз..ваўся што новая прышлая ўлада будзе ўдзячная яму за н..малую ахвярную працу на беларускай духоўнай ніве. Памыліўся... Ал..ксандр Уласаў памёр у 1940 г. у Сібіры, па дарозе ў Марыінскія лагеры. *Паводле А. Ліса.*

∗ Каго яшчэ са славутых беларускіх адраджэнцаў ведаеце вы? Падрыхтуйце невялікае паведамленне пра аднаго з іх на тэму «Знакамітыя людзі нашай краіны».

119. Прачытайце. Дайце тэксту загаловак. Раскрыйце дужкі, устаўце патрэбныя літары і вусна растлумачце іх правапіс.

Выпішыце складаныя словы і пісьмова растлумачце іх утварэнне.

Звычайнае *(пры)*вітанне — поціск рукі — узнікла шмат ст..годдзяў *(на)*зад. Тады нашы продкі былі вандроўнымі паляўнічымі ў *(н..)* а..сяжных прасторах лясоў і стэпаў, а свет для іх быў поўны *(н..)*бяспекі. Калі сустракаліся *(не)*знаёмыя людзі, яны нейкі час *(с, з)*далёк уважліва вывучалі, ра..глядалі адзін аднаго, потым, калі былі мірна *(на)*строены, набліжаліся *(з, с)* працягнутай *(на)*перад далонню рукі. Тым самым паказвалі, што ў ёй *(н..)*заціснуты камень ці іншая зброя. С*(ы, й)*шоўшыся, яны абмацвалі адзін у аднаго правую руку, каб пераканацца ў мірных *(на)*мерах. Так і ўзнік звычай рук..паціскання.

Пацалунак выказваў пачцівасць уладным людзям. *(У)*залежнасці *(а..)* становішча, якое займала персона, ёй цалавалі ногі, калені, бараду, валасы ці руку. *(У)*сувязі *(з, с)* гэтым была нават прафесія «рук..цалавальніка». Ён абавязкова прысутнічаў на ўсіх в..лік..свецкіх аўдыенцыях. *(У)*перыяд с..рэдн..вякоўя лічылася, што, *(па)*цалаваўшы прыгожую жанчыну, мужчына можа *(па)*збавіцца а.. галаўнога болю. Адсюль і па..шоў выраз «*(з, с)* хворай галавы на здаровую». *Паводле І. Шпадарука.*

∗ **120.** Прачытайце ў энцыклапедыі «Этнаграфія Беларусі» (Мн., 1989) артыкулы «Абрады», «Народны этыкет» або кнігу *У. І. Коваля* «Чым адгукаецца слова: фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях» (Мн., 1994). Успомніце, які вы ведаеце беларускі народны звычай ці традыцыю, абрад, які дзе-небудзь назіралі ці ў якім удзельнічалі.

Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму «Беларускія народныя звычаі і традыцыі».

Вусна растлумачце правапіс прыставак на *-б-, -д-, -з-, -с-* у словах з вашага тэксту і правапіс галосных у складаных словах.

121. Утварыце словы, далучыўшы да іх прыстаўкі. Абазначце ва ўтвораных словах прыстаўкі і растлумачце іх правапіс.

Аб-: капаць, ісці, біць, іграць, зваць, браць, гнаць.

Раз-: злавацца, ісціся, гарнуць, гнуць, грэць, слаць, ставіць.

Без-: **адносна,** страшна, воблачнасць, колерны, **заганны,** шумны, дымны, **ідэйны,** іменны, ядзерны, гаспадарліва, смяротны.

З-: ісці, грузіць, сячы, садзіць, **іграць,** кіснуць, скрэбці, **смажыць,** сыпаць.

Пад-: іграць, чысціць, ісці, язычны, саладзіць, гнаць, рваць, дацца, загаловак.

● Ці ёсць сярод утвораных слоў прыклады з антанімічнымі прыстаўкамі? А з мнагазначнымі?

● З выдзеленымі і ўтворанымі ад іх словамі складзіце сказы.

МАРФАЛОГІЯ.

§ 21. Марфалогія як раздзел граматыкі. Прынцыпы размежавання слоў па часцінах мовы.

Марфалогія (ад грэч. morphē — форма + logos — вучэнне) — гэта граматычнае вучэнне аб слове, яго формах, аб лексіка-граматычных класах слоў (часцінах мовы). Гэта раздзел граматыкі, які размяжоўвае словы па часцінах мовы, вывучае іх катэгорыі, формы слоў, правілы іх утварэння, словазмянення. Марфалогія дапамагае вызначыць, дзе перад намі формы аднаго слова, а дзе — розныя словы (розныя лексемы). Марфалогія разам з сінтаксісам складаюць граматыку.

Пры размежаванні слоў па часцінах мовы ўлічваюцца асноўныя 1) семантычныя, 2) марфалагічныя і 3) сінтаксічныя прынцыпы, або класіфікацыйныя прыметы, а таксама ўлічваюцца і асаблівасці словаўтварэння часцін мовы.

Семантычны прынцып размеркавання слоў азначае, што словы аб'ядноўваюцца ў пэўную часціну мовы з улікам **абагульненага** граматычнага **значэння** ўсіх слоў гэтага класа. Напрыклад, усе назоўнікі маюць абагульненае значэнне **прадметнасці,** усе прыметнікі — абагульненае значэнне **прыметы,** дзеясловы — абагульненае значэнне **працэсу, дзеяння.**

Марфалагічны прынцып азначае, што пры класіфікацыі слоў па часцінах мовы ўлічваецца зменнасць / нязменнасць слова, спосаб змянення (скланяецца, як назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, ці спрагаецца, як дзеяслоў), якія граматычныя катэгорыі мае слова. Напрыклад, значэнне прадметнасці ў назоўнікаў выражаецца пастаяннай граматычнай катэгорыяй роду і зменнымі катэгорыямі ліку, склону, а ў прыметнікаў значэнне прыметы выражаецца сінтаксічна залежнымі ад назоўніка словазменнымі катэгорыямі роду, ліку, склону.

Сінтаксічны прынцып азначае, што часціны мовы адрозніваюцца тыповымі для іх сінтаксічнымі функцыямі, спосабам сінтаксічнай сувязі. Напрыклад, назоўнікі звычайна выконваюць функцыі дзейніка і дапаўнення, прыметнікі — азначэння, дзеясловы — выказніка, прыслоўі — акалічнасці, службовыя словы не з'яўляюцца членамі сказа. Прыметнікі дапасуюцца да назоўнікаў і займеннікаў, а не спалучаюцца з дзеясловамі, прыслоўі прымыкаюць да дзеясловаў, прыметнікаў і прыслоўяў.

Пры класіфікацыі часцін мовы трэба ўлічваць і іх тыповыя асаблівасці **словаўтварэння.** Напрыклад, назоўнікі і прыметнікі актыўна ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў, дзеясловы — пры дапамозе прыставак, абрэвіяцыя характэрна толькі для назоўнікаў.

122. Прачытайце. Якімі часцінамі мовы звычайна з'яўляюцца выдзеленыя словы, узятыя асобна, без кантэксту? Ці можна з лёгкасцю вызначыць прыналежнасць гэтых слоў да часцін мовы, калі не ўлічваць іх сінтаксічнай ролі ў сказе? Якія класіфікацыйныя прыметы вы ўлічвалі пры вызначэнні часцін мовы выдзеленых слоў?

— Ат, няхай... Зраблю **гэта заўтра...**

Так дні пры дні мы адкладваем і адкладваем **многае,** што можна было б пры жаданні зрабіць сёння, на заўтра, быццам **заўтраў** тых наперадзе ў нас — лічыць не злічыць.

Мінаюць дні, тыдні, месяцы, гады... і **нязробленага** збіраецца **ўсё** больш і больш, а **заўтраў** застаецца **ўсё** менш і менш. **І** калі наступае старасць, нямогласць, мы з жахам азіраемся назад, на **пражытае,** і бачым, колькі чаго маглі зрабіць, ды не зрабілі. Не зрабілі толькі **таму, што** адкладвалі на заўтра... *Б. Сачанка.*

● Знайдзіце ў тэксце выпадкі паўтору адных і тых жа і аднакаранёвых слоў. Як вы думаеце, ці апраўдана выкарыстанне гэтых паўтораў? Якая іх роля?

● Разбярыце 2-і сказ па членах.

§ 22. Сістэма часцін мовы.

У сучаснай беларускай мове традыцыйна выдзяляецца 10 часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнік, злучнік, часціца, выклічнік. У залежнасці ад ступені іх самастойнасці, сістэмы катэгорый

і сінтаксічных функцый часціны мовы дзеляцца на 2 разрады: 1) знамянальныя, або самастойныя, паўназначныя і 2) службовыя, або непаўназначныя, часціны мовы.

1. **Знамянальныя** часціны мовы — назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе — маюць лексічнае значэнне, намінатыўную функцыю, з'яўляюцца членамі сказа.

Назоўнік мае абагульненае граматычнае значэнне прадметнасці, самастойныя катэгорыі роду, ліку і склону, своеасаблівую сістэму словазмянення, у сказе выконвае тыповую сінтаксічную функцыю дзейніка і дапаўнення, мае багатую сістэму словаўтварэння.

Прыметнік мае абагульненае граматычнае значэнне прыметы, дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку, склоне; катэгорыі роду, ліку і склону ў прыметніка не самастойныя, а сінтаксічна залежныя ад назоўніка. Тыповая сінтаксічная функцыя прыметніка — азначэнне і выказнік. Прыметнік мае спецыфічную сістэму склонавых канчаткаў і словаўтваральных і формаўтваральных суфіксаў.

Лічэбнік абазначае абстрактны лік, колькасць прадметаў, парадак іх пры лічэнні; мае катэгорыі роду, ліку, склону, але, у адрозненне ад назоўнікаў і прыметнікаў, катэгорыі роду і ліку ўласцівы не ўсім лічэбнікам. У сказе лічэбнікі выконваюць ролю любых членаў сказа.

Займеннік указвае на прадметы, прыметы і колькасць, не называючы іх. Займеннік «замяняе» назоўнікі, прыметнікі і лічэбнікі і прымае адпаведна іх лексічнае значэнне, марфалагічныя прыметы і сінтаксічную функцыю.

Дзеяслоў абазначае дзеянне ці стан як працэс і выражае гэтае значэнне ў катэгорыях часу, ладу, асобы, ліку, роду, трывання, стану, пераходнасці / непераходнасці. У сказе спрагальныя формы дзеяслова з'яўляюцца выказнікам, інфінітыў — любым членам сказа, дзеепрыметнік — азначэннем і выказнікам, дзеепрыслоўе — акалічнасцю.

Прыслоўе называе прымету дзеяння, стану, прымету якасці. Характэрная марфалагічная рыса прыслоўяў — нязменнасць, а таксама суаднесенасць значэннем з усімі самастойнымі часцінамі мовы, ад якіх прыслоўі ўтвораны. Тыповая сінтаксічная функцыя прыслоўя — выконваць ролю розных акалічнасцей.

2. **Службовыя** часціны мовы — прыназоўнік, злучнік і часціца — не маюць самастойнай намінатыўнай функцыі, граматычных катэгорый, не з'яўляюцца самастойнымі членамі сказа. Яны ўжываюцца ў спалучэнні з самастойнымі часцінамі мовы для выражэння розных адносін паміж імі, для ўдакладнення сінтаксічнай функцыі самастойных часцін мовы: прыназоўнікі канкрэтызуюць склонавыя значэнні

назоўніка, удакладняюць сінтаксічныя функцыі членаў сказа; злучнікі злучаюць члены сказаў і часткі складаных сказаў, часціцы выражаюць розныя сэнсавыя адценні слоў, словазлучэнняў і сказаў.

Выклічнікі не адносяцца ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы. Не ўсе вучоныя ўключаюць выклічнікі ў сістэму часцін мовы, бо яны **граматычна** не аформлены, цесна звязаны з мімікай і жэстамі. У той жа час гэта **лексічна** аформлены клас слоў, цесна звязаны словаўтваральнымі адносінамі з іншымі часцінамі мовы. Выклічнікі — гэта нязменныя словы, якія выражаюць пачуцці і волевыяўленні, не называючы іх.

Гукаперайманні знаходзяцца па-за межамі часцін мовы. Яны служаць для перадачы гукаў жывой і нежывой прыроды.

123. Прачытайце. На якую тэму гэты тэкст? Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. У першых трох сказах вызначце, якой часцінай мовы з'яўляецца кожнае слова, і запішыце скарочана зверху над словамі.

Дзе б я н.. быў, куды б н.. закінуў мяне лёс, сэрца маё заўсёды рвецца дамоў, у родную вёску. І шчыра прызнаюся, што н..ма для мяне ..часлівейшых хвілін, як ехаць дамоў, да маці, да сваіх з..млякоў, дзе кожная пядз.. зямлі сходж..на тваімі нагамі, дзе з маленства знаёмыя кожнае дрэўца ў лесе, кожны сіні васілёк і белы рамонак пры дарозе. На неба..хіле выразна вырысо..ваюцца вёскі Ульянаўка, Маргі, а там, за н..вялікім ляском, вясёлым і светлым ад б..ланогіх бяроз, стаіць мая родная вёска Славінск. Побач з лесам ра..кінуўся вялікі палетак кармавога лубіну з гаркаватым вод..рам. Ра..цвіў ён на сонцы так хораша, што ад яго яркага ж..ўтацвету ажно прыжмурваеш вочы. У паветры звіняць пчолы, пры дарозе стракочуць конікі, а з поўдня мя..кі вільготны вец..р прыносіць духмяны вод..р кан..шыны. І так хораша робіцца на с..рц.., што, здаецца, не ідзеш, а нібы ляціш на ветры. *Паводле В. Дайліды.*

- Пабудуйце схемы першых трох сказаў.

Сістэма часцін мовы не з'яўляецца застылай і нязменнай, канчатковай. Паміж часцінамі мовы назіраецца ўзаемадзеянне. Словы з адной часціны мовы пераходзяць у другую і з аднаго разраду ў другі. Звычайна прычынай такога пераходу з'яўляецца змена сінтаксічнай функцыі слова. Часта ў назоўнікі пераходзяць прыметнікі і дзеепрыметнікі, мяняючы пры гэтым не толькі сінтаксічную функцыю, але і граматычныя катэгорыі: род становіцца пастаяннай, нязменнай катэгорыяй, лік, склон — незалежнымі, паяўляецца здольнасць дапасоўваць да сябе азначэнні: ***Паляўнічы*** *нож* (прыметнік). *Наш* ***паляўнічы*** *вярнуўся* (назоўнік муж. роду). Падобны пераход з адной часціны мовы ў другую назіраецца і ў наступных прыкладах: ***Камандуючы*** *ехаў наперадзе* (дзеепрыметнік у назоўнік). ***Нашы*** *прыляцелі* (займеннік у назоўнік). ***Вараная*** *бульба* (дзеепрыметнік у прыметнік). *Ідзе* ***сабе*** *паціху* (займеннік у часціцу). *Чытаць* ***лежачы*** *шкодна* (дзеепрыслоўе ў прыслоўе). ***Адны*** *пайшлі,* ***другія*** *засталіся* (лічэбнік у назоўнік). *Засталіся* ***адны*** *мы* (лічэбнік у часціцу). *Дасягнуў поспехаў* ***дзякуючы*** *настойлівасці* (дзеепрыслоўе ў прыназоўнік). *Стаіць* ***пасярэдзіне*** *хаты* (прыслоўе ў прыназоўнік). *А* ***Божа!*** *Напужаў ты мяне* (назоўнік у выклічнік).

Асобныя групы слоў пачынаюць вылучацца ў самастойную часціну мовы; мяняецца колькасць часцін мовы. Напрыклад, фарміруюцца ў самастойную часціну мовы прэдыкатыўныя прыслоўі (безасабова-прэдыкатыўныя словы). Параўнайце: *На двары ціха* (безасаб.-прэд. слова). *Гаварыў ціха* (прыслоўе).

124. Прачытайце. Якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы. Вызначце іх сінтаксічную функцыю.

Вызначце разрад вытворных прыметнікаў. Якім спосабам яны ўтвораны?

Ці апраўданы, на ваш погляд, паўтор слова *ручнік* у гэтым тэксце? Для чаго аўтар выкарыстоўвае гэты стылістычны прыём?

Падчас падарожжаў даводзілася бачыць не толькі неглюбскія ручнікі, але панямонскія і мотальскія, івацэвіцкія і ляхавіцкія, пінскія і клецкія, калінкавіцкія і тураўскія, ручнікі іншых раёнаў і рэгіёнаў Беларусі. Усе яны ўражвалі сваёй першароднасцю. Мо **таму,** што былі сапраўднымі творамі народнага мастацтва? Але неглюбскія прыкметна адрозніваліся ад астатніх — і больш **акрэсленым** арнаментам, і больш кідкай каляровай гамай, нарэшце, памерамі.

У жыцці нашага народа ручнік выконваў шмат функцый. На першае месца, здаецца, варта паставіць ахоўную, карані якой ідуць у далёкія дахрысціянскія часы. **Скажам, такое:** на ручнік прымалі **нованароджанага.** Тонкі, мяккі, бялёны на сонцы, ён з'яўляўся нібы пасрэднікам паміж колішнім светам і цяперашнім, у які немаўля трапляла. У вясковай хаце бохан хлеба заўсёды ляжаў на ручніку. Ручнік характарызаваў і нявесту. Цікавячыся пасагам, сваты **перш** за **ўсё** імкнуліся паглядзець, якія ў яе ручнікі. Бо ў іх, як нідзе лепей, адлюстроўвалася ўмельства будучай гаспадыні, яе духоўны свет і, калі хочаце, яе характар. Ручнікамі ўпрыгожвалі іконы, люстэркі, рамкі з фотакарткамі **родных** і **блізкіх.** На ручнік ставілі **маладых,** каб у іх была агульная дарога ў жыцці. Не чым іншым, а ручнікамі ядналі рукі жаніха і нявесты, абвязвалі тых жа censored сватоў, на ручніку ўзвышаўся вясельны каравай. Выказваючы гасцям павагу, хлеб-соль падносілі толькі на ручніку. Калі чалавек завяршаў сваю жыццёвую дарогу, яго клалі на ручнік, ім жа і накрывалі. На ручніках апускалі труну ў магілу. Ручнік вешалі на крыж. Ручнік служыў людзям і на Радаўніцу — яго рассцілалі на магіле **падчас** памінальнай трапезы. **Карацей,** усе этапы чалавечага жыцця праходзілі пад знакам ручніка. *Я. Пархута.*

● Вусна перакажыце, якія функцыі выконвае ручнік у нашага народа.

∗ Прачытайце ў энцыклапедыі «Этнаграфія Беларусі» (Мн., 1989) або даведайцеся ў бацькоў, у старэйшых людзей, якія яшчэ традыцыі выкарыстання ручніка існуюць ці існавалі на Беларусі.

125. Спішыце словазлучэнні і падбярыце да іх сінанімічныя, замяняючы дзеясловы і прыметнікі назоўнікамі па ўзоры.

З якой мэтай можа выкарыстоўвацца такая замена ў тэкстах?

Узор: *Запісваць назіранні — запіс назіранняў. Ціхая ноч — цішыня ночы.*

Аб'яднаць народ —
Падрыхтаваць заданне —
Загадваць людзьмі —
Фарсіраваць Буг —
Надпісваць зверху —
Іграць у тэатры —
Выходзіць на сцэну —
Вызначаць род —
Устанавіць сістэму —
Хадзіць па кабінетах —

Храбры воін —
Сіняе неба —
Белы снег —
Блакітныя азёры —
Зялёная лістота —
Прасторныя палеткі —
Шматлікія ўражанні —
Птушыны спеў —
Здольны да працы —
Тоўсты камель —

● Якімі спосабамі ўтвораны падабраныя вамі вытворныя назоўнікі?

§ 23. Стылістычныя магчымасці часцін мовы.

Стылістычныя магчымасці часцін мовы разнастайныя. Як вядома, частае ўжыванне ў тэксце назоўнікаў дапамагае, як правіла, намаляваць статычную карціну, а нанізванне дзеясловаў, наадварот,— карціну ажыўлення, няспыннага змянення, развіцця, рухомасці.

Ужыванне памяншальна-ласкальных формаў назоўнікаў, прыметнікаў з суфіксамі ***-еньк- (-эньк-, -аньк-), -усеньк-, -ульк-, -ул-, -ус-, -к-*** і г. д. надае выказванню дадатковае стылістычнае адценне ласкальнасці, пяшчоты, замілаванасці, спагады. Ужыванне ж павелічальна-ўзмацняльных формаў з суфіксамі ***-ішч-, -энн-, -эзн-, -эразн-*** і інш. надае выказванню адценне зневажальнасці, неадабрэння. Назоўнікі, ужытыя ў клічнай форме *(браце, дубе, голубе, сынку)*, надаюць выказванню стылістычнае адценне ўзвышанасці і пяшчоты, залюбаванасці. Ужыванне формы назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага надае выказванню стылістычныя адценні зборнасці, абагульненасці, тыповасці прадметаў, з'яў, сітуацый, якасцей чалавека. Напрыклад: *І не будуць хавацца ад чалавека **бабёр і алень*** (У. Караткевіч). *Была б **і ягада, і грыб,** калі б наведаў госць* (У. Хадыка). *Выдатны польскі пісьменнік Б. Прус гаварыў: «Хто можа сказаць, колькі **Ньютанаў, Стэфенсанаў** і **Мікеланджэлаў** хаваецца пад сярмягамі і лахманамі»* (М. Лужанін).

Кароткія формы якасных прыметнікаў тыпу *гож, добр, высок*, а таксама формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання прыметнікаў з суфіксамі ***-ей, -эй, -ай*** тыпу *лепей, даражэй, горай* уласцівы высокаму стылю паэзіі, фальклорным тэкстам, але не характэрны дзелавому і навуковаму стылям.

Разнастайныя стылістычныя магчымасці тояць у сабе дзеяслоў (напрыклад, ужыванне адных формаў ладоў, часоў, асоб у значэнні іншых), займеннікі розных разрадаў і іншыя часціны мовы.

126. У беларускай мове ў мастацкім стылі для выражэння прыналежнасці асобе ці жывёле ў асноўным ужываюцца прыналежныя прыметнікі, а ў дзелавым і навуковым стылях — часцей родны склон назоўніка. Замяніце, дзе можна, форму выражэння прыналежнасці на сінанімічную. Чаму не заўсёды такая замена магчымая?

Нара **барсука;** парада **бацькі;** рукі **матулі;** заклікі **кампартыі;** сын **Пятра Анатолевіча;** цацка **Толі;** кажушок **Міхаські;** сэрца **Ганулькі;** доля адзінокіх **старых;** зарплата **лабаранта** Гудковай; дупло **вавёркі;** творы **С. Грахоўскага;** верш **Р. Барадуліна;** проза **Я. Сіпакова.**

● Калі пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ужываюцца суфіксы ***-ін, -ын,*** а калі — ***-оў, -ёў, -аў, -еў, -ов-, -ёв-, -ав-, -ев-?***

127. Прачытайце сказы з сачыненняў выпускнікоў школ. Ці будзе дарэчным выкарыстанне выдзеленых слоў у мастацкім стылі (у сачыненні)? Замяніце выдзеленыя словы з гутарковай ці кніжнай стылістычнай афарбоўкай на сінанімічныя стылістычна нейтральныя моўныя сродкі.

1. Мой любімы пісьменнік нарадзіўся **пад бокам,** у суседняй вёсцы. 2. Я выбрала прафесію настаўніка **за кампанію** з сяброўкай. 3. Закончыць сваю **пісаніну** я хачу вершаванымі радкамі.

4. Дзе б ні быў, я не **выкіну з галавы** свой родны кут. 5. За час **бадзяння** па дарогах роднай Беларусі пазнаёміўся з яе краявідамі. 6. Мая мара — стаць **хімічкай.** 7. Мая любімая настаўніца хоць яшчэ зусім **зялёная,** але дасведчаная. 8. Я люблю сваю настаўніцу за тое, што яна ніколі не **чытае** нам **маралі** і **натацый.** 9. Побач з роднай вёскай віднеецца прыгожы **лясны** масіў. 10. А цяпер **што датычыцца** выбару свайго лёсу — сваёй будучай жыццёвай дарогі. 11. У мінулым годзе пры паступленні ў інстытут я **пацярпеў фіяска.** 12. Пасля касавіцы, стаміўшыся махаць касой, люблю **прымаць сонечныя ванны.** 13. Перад намі стаіць пытанне: якую з **процьмы** прафесій выбраць?

∗ Прывядзіце прыклады з мастацкай літаратуры, дзе падобнае змешванне стыляў выкарыстоўваецца пісьменнікамі свядома. З якой мэтай аўтары ўжываюць у мове персанажаў словы гутарковай ці кніжнай стылёвай прыналежнасці?

● Зрабіце вывад пра стылістычныя магчымасці часцін мовы як сінанімічных сродкаў.

128. Прачытайце. Сфармулюйце галоўную думку тэксту. Знайдзіце выпадкі ўжывання формы назоўніка адзіночнага ліку ў значэнні множнага, формы дзеясловаў 2-й асобы ў значэнні 1-й. Якая стылістычная роля такога ўжывання, для чаго аўтару спатрэбілася выкарыстаць пераноснае значэнне формы ліку назоўніка і формы асобы дзеясловаў?

Паўстагоддзя з дня Перамогі... Азіраешся — і бачыш сябе, галоднага хлапчука, пасярод разрухі, пасярод вайны, і міжволі — дагэтуль! — сціскаецца развярэджанае балючымі ўспамінамі сэрца: няўжо так хутка мінае чалавечае жыццё? Няўжо пражыта цэлае жыццё, якога магло і не быць, як не было яго ў дзесяткаў тысяч забітых, спаленых жыўцом дзяцей той вайны? Ды яшчэ як магло! І сёння ж гінуць дзеці — няхай не тут, не ў нашых гарадах і вёсках, а на поўдні, на паўднёвым захадзе ці ў Афрыцы. І сёння ж чалавек падымае руку на чалавека!..

Разумею, мастацтва можа не ўсё. Часам яно нічога не можа. І ўсё ж — зноў і зноў супрацьстаіць яно злу і насіллю, бяспамяцтву і бездухоўнасці. Таму і не адыходжу я ад мальберта. Таму і шукаю ў глыбіні памяці, у глыбіні душы тыя іскрачкі, что асветляць новае, бачнае яшчэ толькі ў задуме палатно — новую сцежку для людзей. *Паводле Г. Вашчанкі.*

● Растлумачце пастаноўку ў сказах знакаў прыпынку.

● Выпішыце словы, утвораныя бяссуфіксным спосабам.

129. Якая маўленчая з'ява парадзіруецца ў наступным урыўку?

Дубы каля хаты, дубы ля дарогі,
дубы на прылессі, дубы ля ракі...
Дубовы пагляд і суровы, і строгі.
Ад збытку дубоў аж дубеюць радкі.

Г. Юрчанка.

∗ Прывядзіце прыклады нематываваных паўтораў, таўталогіі, выпісаўшы іх са сваіх сачыненняў і пераказаў, з творчых прац аднакласнікаў, з вусных адказаў на ўроках.

130. Знайдзіце ў тэксце выпадкі матываванага паўтору слоў. Якая тут яго стылістычная функцыя? У якім значэнні і з якой мэтай ужыты займеннікі 2-й асобы адз. л. *цябе, ты* і дзеясловы ў форме 2-й асобы адз. л. *паўтараеш, чуеш*?

Любоў да горада нагадвае каханне да жанчыны.

Гэта вялікае шчасце, **калі** недзе ёсць горад, які чакае цябе, каб затуліць крылом спакою і зрабіць мацнейшым. Горад, чыё імя ты часта паўтараеш у думках, **як** імя блізкага чалавека, шукаючы і заўсёды знаходзячы нейкі патаемны сэнс з **усё** новымі і новымі адценнямі: чуеш у ім то ціхамірнае цурчанне Палаты з яе расчасанымі плынню зялёнымі «русалчынымі косамі», то ваяўнічы поступ полацкіх палкоў, то вусцішны гуд полымя над абложанымі ворагам замкамі...

Любоў да горада — вялікая таямніца, у якой нялёгка прызнацца. **І ўсё** ж я адважваюся зрабіць **гэта.** Маім прызнаннем будзе кніга. *Ул. Арлоў.*

● Якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы? Ці можна гэта вызначыць без уліку ролі выдзеленых слоў у кантэксце?

§ 24. Правапіс канчаткаў назоўнікаў на *-а (-я)*.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў на ***-а (-я)*** залежаць ад роду, ад характару асновы і ад націску. Цяжкасць выклікае напісанне канчаткаў у такіх назоўніках у давальным — месным і творным склонах. Тут трэба размяжоўваць назоўнікі I скланення на ***-а (-я)*** і рознаскланяльныя назоўнікі на ***-а(-я).***

Да I скланення адносяцца назоўнікі:

1) ж. р. з канчаткамі ***-а (-я):*** *хата, пара, нага, рэчка, сям'я*;

2) аг. р. з канчаткамі ***-а (-я)***, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *плакса, ляўша, цёзка, соня*;

3) м. р. з **націскнымі** канчаткамі ***-а (-я):*** *старшына́, Кузьма́, Крапіва́, Ілья́, старшыня́, суддзя́*;

4) аг. р., якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, з **націскнымі** канчаткамі ***-а (-я):*** *сірата́, ляўша́, ханжа́, нераўня́, размазня́*.

У Д.—М. і Т. склонах адз. л. яны маюць наступныя канчаткі ў залежнасці ад асновы:

І скланенне				
Склон	Аснова			
	цвёрдая	зацвярдзелая	*г, х; к*	мяккая
Д. і М.	***-е***	***-ы***	***-е; -э́, -ы***	***-і***
	*вярб**е**, старшын**е**, плакс**е** Ганн**е**, сірац**е***	*душ**ы́**, ляўш**ы**, ханж**ы**, задзір**ы** Вер**ы***	*скрус**е**, уваз**е**, рац**э**, цёзц**ы** Вольз**е***	*сям'**і**, старшын**і**, Іль**і**, сон**і** Юл**і***
Т.	***-о́й (-о́ю), -ай (-аю)***			***-ёй (-ёю), -яй (-яю)***
	*вярб**ой (-ою)**, старшын**ой (-ою)**, плакс**ай (-аю)** Ганн**ай (-аю)***	*ляўш**ой (-ою)**, ханж**ой (-ою)**, задзір**ай (-аю)** Вер**ай (-аю)***	*скрух**ай (-аю)**, рак**ой (-ою)**, цёзк**ай (-аю)** Вольг**ай (-аю)***	*сям'**ёй (-ёю)**, старшын**ёй (-ёю)**, Іль**ёй (-ёю)**, сон**яй (-яю)** Юл**яй (-яю)***

Назоўнікі з **асновай на заднеязычныя** ***г, х; к*** у Д.—М. склонах маюць канчаткі ***-е; -э, -ы.*** Канчатак ***-е*** маюць назоўнікі з асновай на ***г*** і ***х***, якія чаргуюцца з ***з, с:*** *кнізе, эпосе.* Націскны канчатак ***-э́*** і ненаціскны ***-ы*** маюць назоўнікі з асновай на ***к***, якое чаргуецца з ***ц:*** *муцэ́, шчацэ́; цётцы, самавўчцы.*

Да рознаскланяльных адносяцца назоўнікі: 1) м. р. з **ненаціскнымі** канчаткамі ***-а (-я)*** і 2) аг. р., якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, з **ненаціскнымі** канчаткамі ***-а, (-я):*** *непаседа Мікіта, п'яніца Грыша, калега Янка, соня Вася.*

У Д.—М. і Т. склонах адз. л. яны маюць наступныя канчаткі:

Рознаскланяльныя назоўнікі на ***-а (-я)***				
Склон	Аснова			
	цвёрдая	зацвярдзелая	*г, х; к*	мяккая
Д. і М.	***-у***			***-ю***
	*стараст**у**, мужчын**у**, непасед**у** Мікіт**у***	*творц**у**, прамоўц**у**, задзір**у** Міш**у***	*бацьк**у**, сабак**у**, калег**у** Янк**у***	*дзядул**ю**, Віц**ю**, сон**ю** Вас**ю***
Т.	***-ам***			***-ем***
	*стараст**ам**, мужчын**ам**, непасед**ам** Мікіт**ам***	*творц**ам**, прамоўц**ам**, задзір**ам** Міш**ам***	*бацьк**ам**, сабак**ам**, калег**ам** Янк**ам***	*дзядул**ем**, Віц**ем**, сон**ем** Вас**ем***

131. Спішыце, ставячы ў Д., М. ці Т. склоне ўзятыя ў дужкі назоўнікі. Абазначце ў іх канчаткі і вусна растлумачце правапіс.

І. 1. Сямейка, праўда, немалая: чатыры хлопцы, тры дзяўчаці ды бацька з *(дзядзька)*, трэцця маці. *(К-с.)* 2. Шэпча маці *(уцеха)* адзінай: «Мір табе, дарагое дзіця». *(Гл.)* 3. Туравец быў добрым *(прамоўца)*. *(І. М.)* 4. Восенню кветкі завянуць у полі, *(кветка)* завяўшай ізноў не цвісці. *(Куп.)* 5. Ёй хацелася пагаварыць, але *(Кузьма)* не было часу. *(К-с.)* 6. Юзік з *(Юрка)* выйшлі на вуліцу. *(К. Ч.)* 7. Ён падышоў к *(суддзя)*. *(Б.)* 8. А *(бацька)* ды *(мачыха)* гэта не ў нос. *(Крап.)* 9. Спеваком ды *(музыка)* завуць пяшчотна салаўя. *(Бр.)* 10. Паветра было густа настоена на *(хвоя)*. *(Хадк.)*

ІІ. 1. Месцамі ў *(шарэнга)* былі прарывы. *(Сам.)* 2. Не на людзях жа пускаць слёзы *(Міколка)*. *(Лыньк.)* 3. Ён знікаў, хаваўся ў высокай *(асака)*. *(Грам.)* 4. Але ўсюды ціха, толькі шамаціць у *(страха)* халодны вецер ды недзе на *(дарога)* гудзе машына. *(В. Б.)* 5. І *(дачка)* не спіцца летняй ночкаю, у дачкі на сэрцы неспакой. *(Панч.)* 6. Хаджу я, браце ты мой, трэці год ужо *(старшыня)* калгаса. *(Б.)* 7. Саромелася спачатку, не хацелася такой *(бальшуха)* садзіцца за буквар з малымі. *(Як.)* 8. Мы з *(Санька)* вачэй не можам адарваць ад сяржанта. *(І. С.)*

133. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары, растлумачце іх правапіс.

I. 1. Матчыны рукі ніколі не чуюць цяжар.. свайго дзіцяці. *(Саб.)* 2. Сэрца маё замірае ад страх.. перад гэтым суровым суддз... *(У. П.)* 3. Ужо блізка сенакос.. нахапілася раптам некалькі навальніц. *(І. М.)* 4. Думаю, да золак.. мы ўправімся. *(Сам.)* 5. У лагчын.., каля балот.., уцалеў ад агн.. хутар. *(К. Ч.)* 6. Пасля антракт.. ў зал.. панавала ўрачыстая цішыня. *(Мік.)* 7. Васіль даехаў да свайго надзел.., спыніў каня, саскочыў з воз... *(І. М.)* 8. Мёд.. пах ідзе ад грэчкі. *(К-с.)* 9. Самай выдатнай фігурай Адраджэння быў Францыск Скарына, сын купца з Полацк... *(Каратк.)* 10. А птушкі з выра.. ляцяць. *(К-с.)* 11. Крык, поўны бол.., адча.. і гнев.., востра разрэзаў маўчанне ночы. *(Сам.)*

II. 1. Лісток крануўся з месц.. і павольна паплыў да бераг... *(Сам.)* 2. Так сказаў і знік без след... *(К-с.)* 3. Агн.. ў вокнах нідзе не было, але Скуратовіч не спаў. *(К. Ч.)* 4. Міхал Тварыцкі ішоў берагам лес.., куды вяла дарога. *(К. Ч.)* 5. Ніхто не ішоў адчыняць: або не чулі стук.., або не было дома. *(К-с.)* 6. Сышоў з поезд.., збіты з толк.. і з троп... *(Пестр.)* 7. Адзін адказ: няма, брат, ход.., хоць з мост.. кідайся ў ваду. *(К-с.)* 8. Назарэўскі да гэтага час.. ўсё вывучаў блытаныя паказанні Міхала Тварыцкага. *(К. Ч.)* 9. Цьмяным перламутрам пачалі адсвечваць кусты арэшнік.. *(Луж.)*

134. Прачытайце. Дайце загаловак тэксту. Выпішыце словы з прапушчанымі літарамі і вусна растлумачце іх правапіс. Вызначце род і форму склону гэтых слоў.

Яго называюць «сталіцай беларускага поўдн..». А яшчэ часцей — беларускай Швейцары..». Тут значна цяплей, чым у цэнтр.. Беларусі. Швейцарыя ў нашым **уяўленн..** — дзівоснае і маляўнічае **спалучэнне** гор, лясоў і вады, і ўсё гэта надта ж стасуецца да воблік.. Мазыр...

Горад уражвае яшчэ здалёк, з акна аўтобус.., што імчыць цябе **асфальтоўкай** з Калінкавіч. Паабапал — звычайная палеская **роўнядзь** з лясамі і пералескамі і з доўгімі **россыпамі** і малюсенькімі лапікамі чысцютка жоўтага, ажно белага, пяск... Мост доўгі, ледзь не на вярсту, пад ім — «спакойная і павольная» Прыпяць, цёмная плынь яе флегматычна **пагойдваецца** ў акаймаванн.. **пясчана-белых** берагоў. А за мостам, на другім баку ракі,— высачэзныя, парослыя дрэвамі і кустоў..м **пагоркі**-кручы, па стромы.., звілісты.. схіла.. іх збягаюць уніз да Прыпяці будынкі.

Маляўнічая панарама горада **адкрываецца** з самага высокага месц.. Мазыр.. — з курган.., на якім **узвышаецца** суровы белы абеліск з Вечным агнём ля **падножжа.** Глядзіш адсюль на горад — і здаецца, што не сама прырода, а нейкі казачны асілак-волат, **змагаючыся** з **як..сьці** ненажэрн.. страшыдл.., нашпурляў-наварочаў гэтыя **велізарныя** гурбы пяск... Мінула шмат час.., пясчаныя кручы параслі травою і лесам, а яшчэ праз гады зацішныя мясціны на бера*(г, з)*.. ракі аблюбавалі пад жытло людзі. *Паводле М. Гіля.*

- ● Зрабіце словаўтваральны аналіз выдзеленых слоў.
- ● Растлумачце пастаноўку ў тэксце працяжнікаў.

135. Спішыце, ставячы ў М. склоне ўзятыя ў дужкі назоўнікі. Вусна растлумачце іх правапіс.

I. 1. Стаяць дрэвы ў жнівеньскай *(краса)*, дарогі — у ячменнай *(пацяруха)*. *(Грах.)* 2. Замаркоціўся дзед, асабліва па *(Андрэй)*. *(К-с.)* 3. Вясна ў поўным *(росквіт)*. *(Як.)* 4. Яшчэ ў *(цень)* пад вольхамі не апала раса. *(Шам.)* 5. Слаўны малы, і па *(дзед)* пайшоў. *(К-с.)* 6. Скрыпяць і галосяць калёсы па *(жвір)*. *(М. Т.)* 7. На *(рог)*, у *(завулак)*, натоўп людзей. *(Я. Скр.)* 8. Скакун ехаў па лясной *(дарога)* на белым *(конь)*. *(Шаш.)* 9. Яўхім павёў вачыма па *(пакой)*... *(І. М.)* 10. Мікола не астаўся ў *(доўг)*. *(Ц. Г.)* 11. Белая ноч на *(двор)*. *(Лыньк.)* 12. Ён быў на *(двор)* свае сядзібы. *(Лыньк.)*

II. 1. На самым *(верх)* гэтай каробачкі сядзела цёмная шапачка. *(К-с.)* 2. Аднойчы ў *(плуг)* на *(ралля)* жывёлы спрэчку завялі. *(Крап.)* 3. Яна плакала па *(брат)*. *(Р. Н.)* 4. Мірон... Так зваўся па *(сцэнарый)* хлопец, ролю якога я мусіў іграць. *(А. С.)* 5. На *(войт)* была новая з цёмнага сукна світка і новыя боты. *(Як.)* 6. Тралейбус бег па Магілёўскай *(шаша)*. *(У. К.)* 7. Гутарка аб кепскім *(гаспадар)*. *(Баг.)* 8. «На шасэ!» — крычыць ён на *(бег)*. *(Сам.)* 9. Гэта ў цябе, Язэп, ад таго, што занудзеў ты па *(Міхал)*. *(К. Ч.)* 10. Бачу, што ўсе яны сядзяць, як зайцы ў *(гарох)*. *(Крап.)*

§ 26. Правапіс суфіксаў прыметнікаў.

1. Дзве літары ***нн*** пішуцца ў прыметніках, утвораных пры дапамозе суфіксаў ***-енн- (-энн-), -нн-***, а таксама суфікса ***-н-*** пасля базавых асноў на ***-н-***, напрыклад: *абед→абедзенны, тоўсты→таўсценны, высокі→высачэнны, старацца→старанны, імя (імені)→іменны* і *імянны, племя (племені)→племянны, дзень→дзённы* (не блытаць: *сцюдзёны*), *кішэня→кішэнны.*

2. Адна літара ***н*** пішацца ў прыметніках з суфіксамі ***-ан- (-ян-), -ін- (-ын-):*** *вецер→ветраны, полымя→палымяны, дрэва→драўляны, салавей→салаўіны* (але: *госць→гасцінны*), *курыца→курыны, грак→грачыны.*

3. Мяккі знак пішацца перад суфіксам ***-ск-*** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў з асновай на ***-нь*** і ад слова ***восень***; пры ўтварэнні ад іншых назоўнікаў на ***-нь*** мяккі знак перад ***-ск-*** не пішацца: *чэрвень→чэрвеньскі* (у тым ліку і горад *Чэрвень→чэрвеньскі*), *ліпень→ліпеньскі, восень→восеньскі; конь→конскі, Познань→пазна́нскі, Разань→разанскі.* **Выключэнне** складаюць кітайскія назвы: *пнампеньскі, цяньцзіньскі, чаньчуньскі, цянь-шаньскі.*

4. Зычныя базавых асноў ***ц, т, ч, к*** (усе яны сустракаюцца ў слове *цётачка*) перад суфіксам ***-ск-*** у прыметніках змяняюцца ў вымаўленні і напісанні на ***ц:*** *немец→нямецкі, скаўт→скаўцкі, чытач→чытацкі, славак→славацкі, Беласток→беластоцкі, Глыбокае→глыбоцкі.*

5. Зычны ***д*** у спалучэнні з суфіксальным **с** таксама вымаўляецца як [ц], але на пісьме захоўваецца ***дс:*** *сусед→суседскі, Фінляндыя→фінляндскі.*

6. Пры спалучэнні каранёвага ***с*** з суфіксальным адбываецца **сцяжэнне** гукаў, якое перадаецца і на пісьме адной літарай ***с:*** *чэркес→чэркескі, Залессе→залескі, тунгус→тунгускі.*

7. У прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў, назваў нацыянальнасцей і народнасцей з асновамі на ***з, ж, ш, г, х,*** а таксама ад **неславянскіх** назваў з асновай на ***к,*** перад суфіксам ***-ск-*** захоўваюцца гэтыя зычныя базавых асноў: *каракіргіз → каракіргізскі, француз → французскі, Запарожжа → запарожскі, Сураж → суражскі, чуваш → чувашскі, Добруш→добрушскі, Выбарг→выбаргскі, печанег→печанежскі, Калуга→калужскі* (чаргуюцца ***г//ж***), *Нагорны Карабах→нагорнакарабахскі, Цюрых→цюрыхскі, эвенк→эвенкскі, Ака→окскі.* **Выключэнне:** *калмыцкі, турэцкі.*

8. У суфіксах прыналежных прыметнікаў ***-еў, -ев-*** пішацца ***е,*** а не ***я:*** *Толеў твар, Колева радня* (не блытаць з назоўнікамі: *У класе шмат Кол*$\boxed{яў}$ *і Пец*$\boxed{яў}$).

136. Ад наступных слоў пры дапамозе суфіксаў ***-енн- (-энн-), -н-*** утварыце прыметнікі. Вусна растлумачце іх правапіс. Значэнне незнаёмых слоў высвятліце ў слоўніках і складзіце з імі словазлучэнні або сказы.

I. Здаровы, дратва, клятва, палон, міна, Айчына, царства, глыбіня, палавіна, сезон, форма, трон, сукно, песня, шырокі, цяжкі, жаргон, прычына, імгненне, пойма, ступень, кмен, брушына, фірма, гарнізон, агонь, страх, спадчына, баня, благаславіць.

II. Шчыліна, падэшва, цаліна, калона, плазма, брытва, мільён, гартань, домна, салон, акно, насенне, ячмень, карціна, віно, пустыня, шына, восень, турбіна, вайна, магазін, пена, змена, блінец, вітамін, раўніна, задума.

137. Падбярыце 10 прыкладаў на першую схему і па 2—3 прыклады на астатнія схемы.

$$1)\ \left.\begin{matrix}ц\\т\\ч\\к\end{matrix}\right\}+\widehat{ск}=\widehat{цк} \qquad 4)\ \left.\begin{matrix}г\\к\\х\\з\\ж\\ш\end{matrix}\right\}+\widehat{ск}=\left.\begin{matrix}г\\к\\х\\з\\ж\\ш\end{matrix}\right\}\widehat{ск}$$

$$2)\ с+\widehat{ск}=\widehat{ск}$$

$$3)\ д+\widehat{ск}=\widehat{дск}$$

Узор: *кравец→кравецкі* *Макарычы→макарыцкі*
свет→свецкі *казак→казацкі* і г. д.

138. Прачытайце, вызначце тэму і галоўную думку тэксту.

Растлумачце значэнне выдзеленага словазлучэння. Ці «падказвае» значэнне гэтых слоў іх марфемны склад?

Ці аднолькавае значэнне ў прыметнікаў *запаведны* і *запаветны*? Растлумачце пісьмова іх значэнні (пры неабходнасці звярніцеся да тлумачальнага слоўніка). Чаму аўтар называе палескую зямлю запаведнай?

Выпішыце вытворныя прыметнікі, зрабіце іх словаўтваральны аналіз, растлумачце правапіс суфіксаў прыметнікаў і дзеепрыметнікаў.

Родная палеская зямля... Зялёныя ўрочышчы, купчастыя дубровы сярод сенажацяў, адвечныя белыя плёсы па суседству з **утравелымі стромамі,** пясчаныя водмелі, што на заваротках выбягаюць ледзь не да сярэдзіны ракі... Велічная задуменнасць лазняковага краю, закалыханага шэптам спелае нівы, зямля, дзе буслы ладуюць свае буслянкі на дрэвах-волатах і дзе птушыны клёкат з узнесеных высока над зямлёй гнёздаў спадае ўніз, каб вольна і нязмушана ўліцца ў працоўную мелодыю раніцы... Здавалася, заўсёды будзе такім гэты **запаведны** куточак зямлі. Але бяда Чарнобыля абрынулася на палескія вёскі і селішчы. *У. Глушакоў.*

✱ Пералічыце ўсе суфіксы дзеепрыметнікаў. Ці бываюць у дзеепрыметніках у суфіксе дзве літары *н*? Як адрозніць суфіксы: ***-е̂н̂н̂-*** прыметнікавы і ***-е̂н̂-*** дзеепрыметнікавы, ***-а̂н̂н̂-*** прыметнікавы і ***-н̂-***, ***-а̂н̂-*** дзеепрыметнікавы?

● Вызначце склон прыметнікаў і дзеепрыметнікаў.

139. Ад назоўнікаў пры дапамозе суфікса ***-ск-*** утварыце адносныя прыметнікі, вусна растлумачце іх правапіс.

З пяццю прыметнікамі (на выбар) складзіце сказы і вызначце ў іх склон усіх скланяльных слоў.

I. Кубань, Докшыцы, Чашнікі, Данбас, кузнец, Егіпет, Каўнас, эскімос, Арэса, флот, Парнас, Закаўказзе, Таганрог, казах, Волга, Чаркасы, Туніс, Гарынь, мастак, Цюмень, Калінкавічы, Радунь, Іртыш, гігант, дысідэнт, Івянец, юнак, шавец, Геленджык, таджык, Есентукі, Прага, Варонеж, кангалезец, Смаргонь, Давыд-Гарадок, печанег, дэпутат.

II. Іпуць, Лань, Чавусы, стралец, Эльбрус, матрос, Прусія, індус, дацэнт, Любань, салдат, калмык, чэх, Рыга, Нясвіж, Кузбас, Гасконь, Гарадок, ткач, батрак, Булонь, Жыткавічы, Тамань, вараг, прэзідэнт, бурлак, каракалпак, Ірак, Лейпцыг, Хатынь, Баранавічы, лабарант, Балхаш, Чыкага, асістэнт, Бялград, басмач, альпініст.

140. Прачытайце. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Ці згодны вы з думкай Сашы Пятрова? Коратка абгрунтуйце сваё меркаванне двума-трыма сказамі. Запішыце іх.

МНЕНИЕ САШИ ПЕТРОВА.

Какая разница — писать «моршрут» или «маршрут», «велосипед» или «виласипед»? От этого ведь велосипед мотоциклом не становится. Важно только, чтобы всё было понятно. А какая там буква в середине стоит — «а» или «о»,— это, по-моему, совершенно безразлично. И зачем только люди сами себе жизнь портят? Когда-нибудь они, конечно, додумаются и отменят сразу все правила. Но пока еще люди до этого не додумались, а додумался только я один... *По А. Алексину.*

Слоўнік: мнение — *меркаванне, думка*;
«велосипед» или «виласипед» — *«веласіпед» ці «віласіпед»*;
совершенно безразлично — *абсалютна ўсё роўна*.

§ 27. Правапіс асабовых канчаткаў дзеясловаў.

У абвесным ладзе дзеясловы маюць наступныя асабовыя канчаткі:

	Адз. л.	Мн. л.
І спражэнне		
1-я ас.	***-у, -ю***	***-ем, -ём, -ам, -ом***
2-я ас.	***-еш, -эш, -аш***	***-еце, -аце, -яце***
3-я ас.	***-е, -э, -а***	***-уць, -юць***
ІІ спражэнне		
1-я ас.	***-у, -ю***	***-ім, -ым***
2-я ас.	***-іш, -ыш***	***-іце, -ыце***
3-я ас.	***-іць, -ыць***	***-аць, -яць***

Для зручнасці пры вызначэнні спражэння звычайна дзеяслоў ставяць толькі ў 3-ю асобу адз. і мн. л., у якой найбольш выразна адрозніваюцца канчаткі I і II спражэнняў. Уменне вызначаць спражэнне неабходна для правільнага ўтварэння дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, а таксама для правільнага напісання дзеясловаў.

Напісанне дзеясловаў з націскнымі канчаткамі не выклікае цяжкасцей. Але ў ненаціскных канчатках галосныя невыразныя. У такім выпадку ў дзеясловаў з ненаціскнымі канчаткамі спражэнне можна вызначыць **па неазначальнай форме.**

Да II спражэння адносяцца:

1) дзеясловы на ***-і̂ць (-ы̂ць)***, дзе ***-і- (-ы-)*** — суфікс: *насі̂ць, даі̂ць, тужы̂ць* [**не блытаць:** у аднаскладовых дзеясловаў тыпу *віць, шыць, крыць* ***-і-, -ы-*** адносяцца да кораня, усе аднаскладовыя дзеясловы на ***-іць (-ыць)*** — I спражэння];

2) дзеясловы на ***-е̂ць***, калі ***-е̂-*** не захоўваецца ў 1-й асобе адз. л.: *цярпе̂ць — цярплю* (а не цярп**е**ю), *це́рпіць, це́рпяць; вярце̂ць — вярчу, ве́рціць, ве́рцяць; вісець — вішу, вісіць, вісіце́;* **але:** *хацець — хачу, хоча, хочуць* — I спр.

3) асобныя дзеясловы на ***-а̂ць:*** *гнаць, залежаць, стаяць, спаць, баяцца* і ўсе вытворныя ад іх.

Усе астатнія дзеясловы з ненаціскнымі канчаткамі — I спражэння: *starэ̂ць*

Вытворныя прыставачныя дзеясловы заўсёды адносяцца да таго ж спражэння, што і невытворныя. Таму невыразны галосныя ў канчатку і ў суфіксе прыставачнага дзеяслова ў большасці выпадкаў можна праверыць адпаведным беспрыставачным дзеясловам з націскным канчаткам і суфіксам, напрыклад: *$\overline{\text{у}}$гле́дз$\widehat{\text{е}}$ць — глядз$\widehat{\text{е}}$ць, ён $\overline{\text{у}}$гле́дз$\boxed{\text{іць}}$ — глядз$\boxed{\text{і́ць}}$; $\overline{\text{за}}$ле́ж$\widehat{\text{а}}$ць — ляж$\widehat{\text{а}}$ць, ты $\overline{\text{за}}$ле́ж$\boxed{\text{ыш}}$ — ляж$\boxed{\text{ы́ш}}$; ён $\overline{\text{пры́й}}$дз$\boxed{\text{е}}$цца — ён ідз$\boxed{\text{е́}}$, яны пры́йд$\boxed{\text{уц}}$ца — яны ід$\boxed{\text{у́ць}}$*.

Дзеяслоў ***бегчы*** і вытворныя ад яго — рознаскланяльныя, у іх у 3-й ас. мн. л. канчатак I спр.: *бяг$\boxed{\text{уць}}$*, а ў астатніх формах — канчаткі II спр.: *бяж$\boxed{\text{ыш}}$, бяж$\boxed{\text{ыць}}$, бяж$\boxed{\text{ым}}$, беж$\boxed{\text{ыце́}}$*.

Дзеясловы *есці, даць* і ўсе вытворныя ад іх спрагаюцца па асобым спражэнні: *е-м, да-м, я-сі, да-сі, ес-ць, дас-ць, ядз-ім, дадз-ім* і *я-мо, да-мо, яс-це, дас-це, яд-уць, дад-уць*. Як бачна, у 1-й, 2-й і 3-й ас. адз. л., у 2-й ас. мн. л. і адзін з варыянтных канчаткаў — ***-мо*** ў 1-й ас. мн. л. — гэта спецыфічныя канчаткі, не ўласцівыя ні I, ні II спражэнням; у 3-й ас. мн. л. у гэтых дзеясловаў канчатак I спр., а ў 1-й ас. мн. л. адзін з варыянтных канчаткаў — ***-ім*** — II спр.

Нельга змешваць з дзеясловам закончанага трывання *даць* дзеяслоў незакончанага трывання *даваць*, які ва ўсіх формах мае канчаткі I спр.: *даю, даеш, дае, даём, даяце, даюць*.

У моўнай практыцы часта дапускаюцца памылкі пры ўжыванні дзеясловаў у 2-й ас. мн. л. Трэба памятаць, што ў 2-й ас. мн. л. націск не падае на першы склад канчатка. Ён падае або на аснову, або на 2-і склад канчатка, напрыклад: *гуля́-еце, зно́йдз-еце, забіра́-еце; вы нес-**яце́*** (а не *няс-**е́**це*), *прыжыв-**яце́**-ся* (а не *прыжыв-**е́**цеся*), *падрасці — падрасц**яце́*** (а не *падрасц**е́**це*), *абцерці — абатр**аце́*** (а не *абатр**э́**це*), *смяяцца — сме**яце́**ся* (а не смя***е́**цеся*) і пад.

Неабходна адрозніваць таксама канчаткі дзеясловаў абвеснага ладу і загаднага ладу. У загадным ладзе ў 1-й ас. мн. л. дзеясловы могуць мець спецыфічныя для беларускай мовы канчаткі ***-е́м, -э́м, -ма:*** *нясе́**м**, кладзе́**м**, вяж**э́м**, стрыж**э́м**ся; складвай**ма**ся, канчай**ма***. У абвесным ладзе гэтыя дзеясловы маюць адпаведна канчаткі: *няс**ём**, кладз**ём**, вяж**ам**, стрыж**ом**ся; складв**аем**ся, канч**аем*** і г. д.

У 2-й ас. мн. л. у загадным ладзе, у адрозненне ад абвеснага, націск можа падаць на канчатак **-ы- (-і-)** перад $\overline{\text{-це}}$. Параўнайце: **загадны лад:** *бялі́це, прарасці́це, кладзі́це*; **абвесны лад:** *бе́ліце, прapо́сціце, кладзяце́*.

141. Разгледзьце табліцу. Як вы думаеце, пад уплывам чаго часта няправільна ўжываюць дзеясловы ў 2-й ас. мн. л.?

Што пішацца ў беларускай мове замест ***ё*** ў канчатках дзеясловаў у першым складзе перад націскам (гл. 2-ю ас. мн. л. абвеснага ладу)?

Форма	Абвесны лад		Загадны лад	
	па-руску	па-беларуску	па-руску	па-беларуску
1-я ас. мн. л.	*ста́н-ем* *вед-ём* *мет-ём* *бер-ём*	*ста́н-**ем*** *вядз-**ём*** *мяц-**ём*** *бяр-**о́м***	—	*стань-**ма*** *вядз-**е́м*** *мяц-**е́м*** *бяр-**э́м***
2-я ас. мн. л.	*ста́н-**ете*** (націск на аснове) *крич-**и́те*** *вед-**ёте*** *мет-**ёте*** *бер-**ёте*** (націск на 1-м складзе канчатка)	*ста́-**не**це* (націск на аснове) *крыч-**ыце́*** *ведз-**яце́*** *мец-**яце́*** *бер-**аце́*** (націск на 2-м складзе канчатка)	*ста́нь-те* *крич-**и́**-те* *вед-**и́**-те* *мет-**и́**-те* *бер-**и́**-те*	*ста́нь-це* *крыч-**ы́**-це* *вядз-**і́**-це* *мяц-**і́**-це* *бяр-**ы́**-це*

∗ У прыведзеных прыкладах выправіце памылкі ва ўжыванні дзеясловаў. Выпраўленыя варыянты запішыце. Якія з памылак выкліканы ўплывам рускай мовы?

Куды вы бяжы́це? Так не праб'е́цеся. Навошта ўе́це вяроўку? На мой голас адзаве́цеся. Прыходзьце, як толькі прачне́цеся. Скажэ́це, каб прыходзілі. Як вы іх распазнае́це?

142. Вызначце спражэнне дзеясловаў і запоўніце табліцу па ўзоры. Вусна растлумачце правапіс невыразных галосных у неазначальнай форме і ў асабовых канчатках. Пры цяжкасці звяртайцеся да табліц у папярэднім практыкаванні і ў пачатку параграфа.

Якой тыповай памылкі трэба асцерагацца пры ўжыванні дзеясловаў у 2-й ас. мн. л.?

Памятайце: пры змяненні формы дзеяслова нельга мяняць яго трыванне, інакш дадзены дзеяслоў падмяняецца іншым, парным яму паводле трывання дзеясловам.

Неазн. форма	Спраж.	3-я ас. адз. л.	3-я ас. мн. л.	2-я ас. мн. л.
1. *Вы́хадзі̂ць*	II	*вы́хадз-іць*	*вы́хадз-яць*	*вы́хадз-іце*
2. *Разабра̂цца*	I	*разбяр-э-цца*	*разбяр-уцца*	*разбер-**а**це́ся*

I. Паклікаць, засцерагчы, сядзець, імкнуцца, страц..ць, падгледз..ць, узяць, скласці, адабраць, выдаваць, пазнаём..цца, адысціся, перадаваць, увайсці, разгледз..цца, панесці, разводз..ць, зберагчы, выстаяць, папасці, прытуліць, абтрэсці, разгладз..ць, плесці, піць.

II. Адпачыць, адол..ць, адкласці, ткаць, жыць, прыгледз..цца, прызнаваць, выплыць, пячы, дагледз..ць, адмахнуцца, ісці, зжаць (жыта), узяцца, выбрацца, баяцца, класціся, падаваць, здаць, заплысці, пападаць, пераглeдз..ць, пазнаваць, злавацца, прапусціць, пасядзець, вын..сці.

143. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы патрэбныя літары. Вусна растлумачце іх правапіс. Над дзеясловамі ўкажыце спражэнне.

Чалавек горн..цца да прыгожага і выяўля..(ц. ч.) гэту сваю прагу як уме..(ц. ч.), у розныя часы па-рознаму, быва..(ц. ч.) — падсвядома. З..мляроб заўсёды а*(д, т)*горт(?)ваў плугам скібу на скібу, праводз..ў роўн..нька, як па шнур*(у, ы)*, разоры, а каўзанецца па кам..н*(ю, і)* сашнік — вымаў яго, выгладж(?)ваў дазвання агрэх. Загоны баранавалі, пакуль усе грудкі *(н..)* стан..ць аднолькавыя, як пад адну мерку абточ..ныя. Касілі лугі, так прыціска..чы касу, каб н.. «барады», н.. зялінкі *(н..)* засталося *(на)* пакос*(у, е, і)*,— словам, рабілі сваю цяжкую працу, *(з, с)* густам мастака аздабля..чы яе.

А як заслухваліся песняю жаўранка, спыніўшы коніка *(з, с)* возам, як заміралі *(з, с)* сякерай у хмызняку, каб *(н..)*спудз..ць салаўя, як *(а)*пускалі долу паляўніч..ю стрэльбу, *(за)*гледз..ўшыся на харашуна лося! *М. Лужанін.*

● Раскажыце, як вы ўяўляеце імкненне да прыгожага ў вашай будучай прафесіі.

144. Спішыце народныя выслоўі, устаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх правапіс.

1. Прыйдз.. раніца — будз..м раіцца. 2. Ляж..ш не еўшы — устан..ш не спаўшы. 3. Не навуч..шся ў маткі — людзі навуч..ць. 4. І кот не мы..ся, і госць з'яві..ся! 5. Вось свет наста.. — ні палажы, ні паста..! 6. Бабы ка..цца, а дзеўкі дамага..цца. 7. Не падмаж..ш — не паедз..ш. 8. Воран ворану вока не выдз..ўб.. .

9. Як пойдз..ш нацянькі, дык праходз..ш тры дзянькі. 10. Як дба..м, так і ма..м. 11. Ваўка ногі корм..ць. 12. Не памы..шся рукамі, дык абмы..ць языкамі. 13. На яго дзе сядз..ш, там і злез..ш. 14. Начлег з сабой не нос..ць, а ў людзей прос..ць. 15. Не кожны хворы, хто стогн.. . 16. Як кліч..ць, так і адклікa..цца. 17. Шэпты хату зводз..ць. 18. Есць — дав..цца, а бяжыць — вал..цца. 19. Кінь за сабою, дык знойдз..ш перад сабою. 20. Кароўку не напо..ш, то і не падо..ш. 21. З адным брухам на два абеды не паспе..ш. 22. Дай кішцы волю, дык сам будз..ш у няволі. 23. Зняўшы галаву, па валасах не плач..ць. 24. Не да парасят, калі свінню смал..ць. 25. Хоць гумно згарыць, але ж і мышы лясн..ць. 26. Вышэй пупа не падскоч..ш. 27. Каторы конь цягн.., таго і паганя..ць.

● Вызначце спражэнне ўсіх дзеясловаў.

● Выберыце 2—3 прыказкі і раскажыце пра сітуацыі, выпадкі з жыцця, да якіх яны падыходзяць.

145. Прачытайце. Якая галоўная думка тэксту? Выпішыце дзеясловы, пастаўце іх у формы 2-й ас. адз. і мн. л., вызначце спражэнне.

Калі пісьменнік ведае прыроду слова, на сваім месцы, у залежнасці ад карціны, ён можа сказаць: падмерзла, падмарозіла, умарозіла, умерзла, падшэрхла, прыстала, зацягнула лядком, стужэла; гушкацца, гоцкацца, гутатацца, калыхацца, люляцца, гойдацца, чэкацца. Мы, на жаль, найчасцей прывыкаем да якога-небудзь аднаго слова і карыстаемся ім ва ўсіх выпадках, напрыклад: «накіраваўся», забываючыся, што ёсць сінонімы, якія адразу могуць ажывіць карціну сваім асаблівым каларытам: пайшоў, падаўся, пашыбаваў, папраставаў, скіраваў, узяў кірунак, узяў напрамак, пасігаў, пакрочыў. *Паводле Я. Скрыгана.*

✻ Напішыце невялікую замалёўку ў гутарковым стылі, выкарыстаўшы любы рад сінонімаў-дзеясловаў з дадзенага тэксту.

146. Прачытайце. У якіх радках заключаецца галоўная думка тэксту? Як вы іх разумееце?

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя галосныя ў канчатках. Вусна растлумачце іх правапіс.

У кожнага чалавека свае **жыццёвыя** сцяжынкі, сцежкі, дарогі. Адзін пачына.. іх ад ложк.. да стала, другі ад стала да парог.. . **Спачатку праклада..ш** самастойную сцяжынку ў свет, **абмежаваны** пакуль чатырм.. сценамі хаты. Дойдз..ш да **працягнутых** табе насустрач рук — і радасці тваёй няма межаў.

Потым табе дазвол..ць хадзіць па двар.., а як трошкі падрасцеш, разам са **старэйшымі** пойдз..ш на поле, на луг, у лес, а то ў суседн..ю вёску або на інш..ю вуліцу, плошчу свайго любімага горад.. .

І чым далей будз..ш адыходз..ць ад той першай сцяжынкі, тым больш будз.. іх перад табою. Выб..рай сам, на свой густ, якою ісці. Ад таго, якую выб..р..ш, будз.. многае залеж..ць потым у набыцці ўласнага вопыт.., без якога жыццё — не жыццё. *Паводле А. Пальчэўскага.*

- Зрабіце марфемны і словаўтваральны аналіз выдзеленых слоў.

§ 28. Правапіс часціц.

Часціцы ***не* (*ня*), *ні* (*ані*)** з рознымі часцінамі мовы пішуцца разам і асобна:

Разам	
***не* (*ня*)**	***ні* (*ані*)**
1) калі слова без ***не* (*ня*)** не ўжываецца: *недахоп, невук; нясцерпны, неўміручы; ненавідзець, непакоіць; неадкладна, неўзабаве, неўпапад;* 2) калі слова можна замяніць сінонімам без ***не***: *няшчасце (бяда, гора), незалежнасць (свабода, воля); недарагі (танны), нясмелы (палахлівы); нявесела (сумна), невысока (нізка);* 3) з няпэўнымі займеннікамі і прыслоўямі (у іх на ***не*** падае націск): *нехта, нешта, нейкі, некаторы, некалькі, недзе, некуды, неяк;* 4) з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх **няма супрацьпастаўлення ці паясняльных слоў**, за выключэннем паясняльных слоў са значэннем ступені якасці: ***вельмі, зусім, амаль, надта, надзвычай, выключна, часткова, цалкам, поўнасцю, у вышэйшай ступені;*** напрыклад: *непрачытаная кніга, неправеранае сачыненне, неперавезеныя дровы; часткова непрачытаная кніга, амаль неправерaныя сшыткі, зусім незнаёмыя мясціны, надта нецікавы твор;* 5) у прыстаўцы ***неда-***, якая абазначае «неадпаведнасць норме»: *недагаворваць, недаядаць, недасыпаць, недачуць, недачуваць, недабачыць, недабачваць, недагляд, недабор, недасол, недалёт* (не блытаць прыстаўку ***неда-*** з прыстаўкай ***да-*** і адмоўем ***не*** ў значэнні «не даведзенае да канца дзеянне»: *не дагаварыць да канца, не дагледзець фільма, не дакапаць агарод*).	1) калі слова без ***ні*** не ўжываецца: *нішчымніца, ніякаватасць; нікчэмны, ніводны; нічагуткі, ніштавата;* 2) з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *ніхто, аніхто, нішто, анішто, ніякі, нічый, нікольki, нідзе, анідзе* і г. д.; калі паміж часціцай ***ні* (*ані*)** і займеннікам ужываецца прыназоўнік, то яны пішуцца **ў тры словы:** *ні ў кога, ані ў кога, ні з чым, ані з чым, ні ў якіх, ні да каго* і інш.
Асобна	
***не* (*ня*)**	***ні* (*ані*)**
1) з дзеясловамі, дзеепрыслоўямі, кароткімі дзеепрыметнікамі: *не чапаць, не працуючы, не дагледжана;* 2) з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх ёсць **паясняльныя словы:** *не прачытаная мною кніга, не правераная вучнем сачыненне;* 3) калі ёсць або падразумяваецца **супрацьпастаўленне:** *не спакой, а трывога; не рэдкі, а густы; не перавезеныя, а перанесеныя дровы; не весела, а сумна;* 4) у складзе ўзмацняльных адмоўяў: ***далёка не, зусім не, нікольki не, нічуць не:*** *далёка не халодны, нічуць не лепшы, нікольki не меншы* і г. д.	У астатніх выпадках. Гэта: 1) для ўзмацнення адмаўлення: *ані не слухаецца; не прыйдзе ні к табе, ні ка мне; не бачу ні днём, ні ноччу; нідзе ні душы няма;* 2) для ўзмацнення сцвярджэння ў выразах: ***хто ні, што ні, як ні, куды ні, дзе ні, хто б ні, што б ні, які б ні, куды б ні*** і г. д. (яны ўжываюцца ў даданых уступальных частках складаназалежных сказаў): *Што б ні здарылася — вярнуся дадому;* 3) ва ўстойлівых выразах: *Ні села ні пала — давай, бабка, сала.*

Працяг

147. Успомніце, калі ўжываецца часціца ***не***, а калі — часціца ***ні***. Выпішыце словазлучэнні з часціцамі ***не, ні, ня***, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс і ўжыванне часціц.

Крый Божа беларусам жаліцца на свой лёс, прасіць сёння спачування да сябе, аплакваць сваю долю. Тым больш *(н..)*бяспечна рабіць гэта ў паэзіі. Бо сканцэнтраваныя ў паэтычных радках думкі, пачуцці маюць здольнасць у галовах і сэрцах чытачоў станавіцца магутным **псіхаэнергетычным** клішэ. І далей жыццёвая спіраль пачынае раскручвацца ў запраграмаваным кірунку.

Найчасцей гэтае *(н..)*гатыўнае праграмаванне жыцця робіцца *(н..)*свядома: начынены *(н..)*бяспечнымі вібрацыямі, верш «сам кладзецца на паперу». І калі ён *(н..)*ўвабраў у сябе хоць іскрыначку святла, надзеі ці радасці ад захаплення жыццём,— ці варта ўвогуле зберагаць яго, нават у чарнавіках?

Як гэта *(н..)*горка ўсведамляць, але зярняты роспачы, адчаю, душэўнай прыгнечанасці, нігілізму і разгубленасці ў нашым грамадстве засявалі (і сёння засяваюць) *(н..)*толькі людзі з паталагічнымі адхіленнямі, але і ... паэты, кампазітары, мастакі, настаўнікі.

У кожны момант часу чалавек-творца *(н..)*шта стварае ці то разбурае. «Чым слова наша адгукнецца» — над гэтым варта ўсё*(ж)* задумвацца, хоць нам і *(н..)*дадзена прадказаць усіх наступстваў ад прыходу слова ў свет.

Паэты *(н..)*проста **самавыяўляюцца.** Сілаю таленту паэт праводзіць у наш свет ідэі. Насычэнне **энергаінфармацыйнай** прасторы нацыі ідзе кожную хвіліну. *(Н..)*водзін паэт, пэўна*(ж)*, *(н..)*жадае ліха свайму роду і народу. Але*(ж)* бываюць і ў творцаў хвіліны ці то адчаю, ці то злачыннага **легкадумства.** І вось ужо вампірычна сцягваюць у сябе энергію і дужэюць, і пры пэўных абставінах маюць шанец спраўдзіцца ў рэальным жыцці радкі-монстры накшталт «добрай раніцы, жлобская нацыя», «сабралася бедна басота ды гарэлку п'е...». Нават у класікаў знаходзім *(н..)*гатыўныя па змесце сцвярджэнні. Класікі — таксама людзі, і *(н..)*ўсе іх радкі праменяцца Сонцам — свядомасцю.

Ці*(ж)* *(н..)*пара і нам усвядоміць, што дапушчанае ў словах, у думках, а потым і ў справах скажэнне асноўных (касмічных) законаў, легкадумства, нагняценне страхаў — усё мае наступствы. Памятайма пра рэальнасць Закону рэха (Закону прычын і наступстваў): што пасееш, тое і пажнеш. Энергія *(н..)*ўпэўненасці, апатыі, укладзеная ў паэтычны радок сёння, праз *(н..)*каторы час вернецца разбуральным смерчам. *(Н..)*ўжо*(ж)* нам хочацца ўвесь час жыць у слязах ды катаклізмах?

Апошнім часам пры школах ствараецца ўсё больш паэтычных гурткоў. Вельмі хочацца, каб з гэтых жыватворных крыніц улівалася ў мора беларускай і сусветнай паэзіі чыстая, светлая, радасная энергія. Няхай святло паэтычных радкоў саграве сэрцы людзей. Тады і чарноцце з нашага жыцця сплыве *(н..)*заўважна, як пачарнелы снег увесну. *Паводле І. Ждановіча.*

- Выпішыце выдзеленыя словы і растлумачце правапіс галосных у іх.
- Зрабіце словаўтваральны аналіз складаных слоў.

148. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы патрэбныя літары. Якое значэнне тут надаюць часціцы ***не (ня), ні*** словам ці сказам?

Кожная чалавечая асоба — *(н..)*паўторны свет, і страта яе — рана для ўсяго чалаве..тва. А што казаць, калі гінуць мільёны людзей? Велізарныя лю..скія страты ў часы сталінскага г..нацыд.. і другой сусветнай вайны *(да)*гэтуль вярэдз..ць нашы душы, попел ахвяр стукае ў нашы сэрцы... Захаваць пам..ць аб іх — святы абавязак жывых, на..чадкаў *(за)*гінуўшых. Такая пам..ць павінна служыць будучын.., каб зноў *(н..)*дапусціць *(н..)*г..нацыд.., *(н..)*вайны.

Калі па ўшанаванн.. пам..ці, нармальным пахаванн.. ахвяр вайны хоць *(н..)*шта робіцца, дык пошукі імёнаў і асабліва месцаў знішчэння і пахавання *(н..)*вінных ахвяр сталінскага г..нацыд.. ў Беларусі амаль зусім спыніліся.

У нас адзіным афіцыйна прызна..ым месцам знішчэння ахвяр сталінскага р..жым.. ліч..цца Курапаты ў Мінску. Стаіць яшчэ *(н..)*вялікі крыж каля Чэрвен.. на месц.., дзе ра*(з, с)*страля..ы р..пр..сірава..ыя літоўцы і беларусы. А між тым такія*(ж)* «Курапаты» былі амаль каля кожнага вялікага горад.. Беларусі. Пакуль жывыя све*(д, т)*кі, ёсць дакументы, трэба вызначыць усе гэтыя жахлівыя месцы і паставіць помнікі *(н..)*вінным ахвярам.

Мы *(н..)*павінны застацца *(абы)*якавымі да ра*(з, с)*крыцця праўды мінулага і ўсталявання сучаснай і будучай справядлівасці. Пакуль улады і народ беларускі а..крыта і шырока *(н..)*ўшану..ць пам..ць ахвяр тatал..тарызм.., *(н..)*супако..ць іх душы ..чырым прызнан..м іх *(н..)*вінаватасці, *(да)*туль *(н..)*будз.. спако.., шчасця на Зямл.. нашай. *Паводле Р. Гарэцкага.*

Праз злучок пішуцца:

1) часціцы ***абы-, -небудзь, -кольвечы (-кольвек)*** у няпэўных займенніках і прыслоўях: *абы-хто, які-небудзь, штокольвечы*; калі паміж часціцай і займеннікам ці прыслоўем становіцца прыназоўнік або часціца ***ж***, то яны пішуцца ў тры словы: *абы ў каго, што ж небудзь*;

з іншымі часцінамі мовы часціца ***абы-*** пішацца асобна: *абы зрабіў; абы не лянівы*;

2) часціца ***-такі***, калі яна стаіць пасля слова, да якога адносіцца: *усё-такі, зноў-такі; прыйшоў-такі*; часціца

-такі пішацца асобна перад словамі, да якіх яна адносіцца: *ён такі прадаў*;

3) часціца ***-то*** з займеннікамі і дзеясловамі: *яна-то прынесла; пісаць-то пісаў*.

149. Прачытайце. Раскажыце, што яшчэ ведаеце вы пра крыж Ефрасінні Полацкай, пошукі святыні і цяперашнюю спробу аднавіць яго.

Растлумачце правапіс часціц і прапушчаных літар.

...Жыў у старажытным Полацку ў даўнія часы Лазар Богша. Па заказе прападобнай княгіні Ефрасінні зрабіў ён у 1161 годзе крыж, які стаў ш..дэўрам старажытнага беларускага мастацтва. Аснова яго драўля..ая, а сам ён пакрыты каляровай эмал.., а па ёй — срэбра, золата, каштоўныя камяні. Вызначальныя ювелірна выкана..ыя надпісы, адзін з якіх гаворыць: «*(Н..)*хай *(н..)*вынос..ць яго з манастыра *(н..)*колі, і *(н..)*прадаюць, і *(н..)*а..даюць. Калі *(н..)*паслухае хто і вын..се з манастыра, *(н..)*хай *(н..)*паможа.. яму святы крыж н.. ў жыцці гэтым, н.. ў будуч..м, *(н..)*хай пракляты ён будзе...».

*(Ст..)*годдзі прабыла р..ліквія ў Полацку. Але ўжо ў два..цатыя гады нашага *(ст..)*годдзя за яе актыўна ўзяліся «ваяўнічыя ат..істы». У гады*(ж)* вайны сляды крыжа і зусім *(з, с)*губіліся. *(Н..)*вядома, дзе ён цяпер і каго карае сваёй прыгажосцю.

Адрадзіць адну з найвялікшых беларускіх святыняў узяўся сёння брэс..кі мастак Мікалай Кузьміч. У доўгім шляху, у настойлівых пошуках *(з, с)*пасціжэння нашым суайчы..ікам тайнаў майстра Лазара Богшы бачы..ца сув..зь часоў і пакален..яў. *Паводле Э. Кабяка.*

✱ Аднаўленне крыжа было закончана Мікалаем Кузьмічом да свята Уздзвіжання ў верасні 1997 г. Прачытайце ў «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» артыкул «Крыж Ефрасінні Полацкай», а таксама іншыя публікацыі ў перыядычным друку (напрыклад, у газеце «Имя», 20—27.09.97; у газеце «Свабода», 15.08.97) і падрыхтуйце паведамленне на тэму *«Свяшчэнная рэліквія беларускага народа»*.

150. Прачытайце. Коратка сфармулюйце вывад, да якога прыходзіць Б. І. Сачанка. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце правапіс часціц.

Чым больш нацы..нальны, самабытны твор, напісаны жывой багатай народнай мовай, з глыбокім, праніклівым ведан..ем побыт.. і характараў, тым цяжэй яго перакласці на іншую мову. Ці *(н..)* таму Пушкіна *(па)*сапраўднаму разуме..ць і цэн..ць толькі ў Расіі, Міцкевіча — у Польшч.., Шаўчэнку — на Украін.., Купалу і Коласа — у Беларусі... За межамі сваіх літаратур гэтыя піс(?)меннікі і іх творы *(н..)* такія папулярныя, як у с..бе дома.

І *(на)*адварот — творы, напіса..ыя *(н..)*самабытна, *(н..)*ар..г..нальна, без глыбокага ведан..я і пранікнен..я ў мову, побыт і характары, на «агульнадаступн..м», як *(н..)*каторыя пішуць, узроўн.., лёгка перакладаю..ца і выдаю..ца, нават іншыя робяцца папулярныя сярод чытачоў. Але што дзіўна — гэтыя бы..цам папулярныя творы адыходз..ць **разам** са сваім часам, да іх больш *(н..)*хто *(н..)*вярта..цца, *(н..)*перакладае, *(н..)*перавыдае, *(н..)*чытае... Да твораў *(жа)* глыбока(?)нацы..нальных, ар..г..нальных, *(сама)*бытных звярта..цца зноў і зноў, зноў і зноў спрабу..ць іх перакласці на іншыя мовы... Кожнае пакален..е, якое *(н..)*бачнымі ніцямі звяз(?)вае **мінулае** з **будучым,** імкне..ца, нібы тыя альп..ністы, пакарыць сам..ю высок..ю вяршыню гары — *(да)*несці да чытачоў усё *(н..)*паўторнае багац..е думак і мовы ар..г..нала, *(па)*свойму зразумець і *(па)*тлумач..ць. *Паводле Б. Сачанкі.*

● Якімі спосабамі ўтвораны выдзеленыя словы?

✱ Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Ці ёсць у тэксце варыянтныя знакі прыпынку? Ці такія знакі паставілі б вы?

§ 29. Правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў.

Прыслоўі пішуцца разам і праз злучок. **Разам** пішуцца:

1) прыслоўі, утвораныя **спалучэннем прыназоўнікаў з самастойнымі часцінамі мовы:**

з прыслоўем: *назаўтра, паслязаўтра, пазаўчора, залетась, замала, залішне, насупраць, назаўсёды, дацямна* (але: спалучэнні прыназоўнікаў з прыслоўямі ў значэнні назоўнікаў пішуцца асобна: *пачакай да заўтра, адклаў на паслязаўтра, ад відна да цямна*);

з лічэбнікам: *на́трае, утрох, утраіх, утрая́* і пад. (але: *па двое, па трое, у адно*);

з займеннікам: *затым, потым, нашто, нізашто, навошта* (не блытаць з займеннікамі: *Нашто забраў?* і *На што́ замахнуўся!; За тым лесам* і *Спачатку падумай, а затым скажы; Ні за што не бярэцца* і *Нізашто не скажа*);

з кароткімі і поўнымі прыметнікамі: *справа, злева, управа, улева, налева, зрэдку, звольшага, здалёку, змаладу, пароўну, падоўгу, памалу, паціху, дачыста, дабяла, ушчыльную, упустую, уручную, унічыю, урассыпную, наўдалую, напрапалую* (але: *у адкрытую, на міравую, на бакавую*);

з назоўнікамі: а) якія без прыназоўніка **не ўжываюцца:** *дарэшты, дашчэнту, даспадобы, беспярэстанку, употай, знячэўку, няўцям, спакон*; б) паміж якімі **нельга ўставіць азначэнне ці склонавае пытанне:** *напалову, навекі, напаказ, напралом, наадрэз, нацянькі, спадылба, даволі, дахаты, дадо-*

му, углыб, усур'ёз; в) якія маюць **шырокае прасторавае і часавае значэнне:** *спачатку, звечара, увечары* (але: *пад вечар*), *зранку, удзень, уночы, апоўначы, апоўдні, спераду, збоку, ззаду, зверху, знізу, згары, уверх, уніз, удалячынь, адразу, увысь, увосень, улетку, узімку.*

Такія прыслоўі трэба адрозніваць ад назоўнікаў з прыназоўнікамі і ад вытворных прыназоўнікаў, утвораных ад назоўнікаў з прыназоўнікамі. Яны пішуцца асобна, пры іх у сказе ёсць залежныя словы: *Пайшлі дахаты* (прысл.) і *Пайшлі да хаты ягонай* (наз. з прыназ.); *Скаціўся зверху* (прысл.) і *Скаціўся з верху гары* (наз. з прыназ.); *Павярнуў убок* (прысл.) і *Павярнуў у бок сяла* (вытв. прыназ.);

2) складаныя прыслоўі — спалучэнні са словамі ***што*** і ***сама:*** *штотыднёва, штодзень, штодзённа, штоночы, штовечар, штолета; гэтаксама, тамсама, таксама.*

Праз злучок пішуцца прыслоўі:

1) з прыстаўкай ***па-*** і суфіксамі ***-аму, -яму, -ому, -му, -ску, -цку, -ы-; -ое, -ае, -яе:*** *па-казённаму, па-іхняму, па-другому, па-мойму, па-казахску, па-казацку, па-купецку, па-воўчы; па-першае, па-другое, па-трэцяе*;

2) з прыстаўкай ***абы-:*** *абы-дзе, абы-як, абы-куды*;

3) з постфіксам ***-небудзь:*** *дзе-небудзь, як-небудзь*;

4) утвораныя **паўтарэннем** таго самага слова ці сінанімічных, антанімічных: *ціха-ціха, сам-насам, дзе-нідзе, першнаперш, раз-пораз, воляй-няволяй, калі-нікалі.*

151. Прачытайце. Назавіце тэмы, якія закрануў аўтар у гэтым урыўку. Раскрыйце дужкі і ўстаўце прапушчаныя літары. Выпішыце словазлучэнні з прыслоўямі і растлумачце напісанне прыслоўяў разам ці праз злучок.

Людзі ідуць. І я іду. Іду *(без)*мэты, *(н..)*маведама куды, *(на)*сустрач цёплай вясновай ночы. Вячэрняя **сціш..*(н, нн)*асць** высокага пагоднага неба мірам і добрас(?)цю ліецца ў ***(раз)*варуш..*(н, нн)*ую** душу.

Цяпер, праз два..цаць год, можна меркаваць *(па)*рознаму. Хоць, прызнацца, я і *(да)*гэтуль толкам *(н..)*ведаю, як усё тое адбылося. Магчыма, *(ад)*ступа..чы, немцы *(на)(ў)*мысля пакінулі ў нашым тыл.. танкавую групоўку. А можа, нашы часці самі аб..шлі яе, гон..чыся за тэмпам **наступлен..я.** *(У)*перад, *(н..)*зважа..чы *(н..)* *(на)*што, глыбей у варожы тыл — было ***(н..)*піса*(н, нн)*ым** правілам кожнай наступальнай ап..рацыі. А танкі засталіся. Каму там клопат*(а, у)*, што ў *(не)*йкім месц.. нашага баявога парадк.. *(ў)*тварылася прарэха, у якую *(ў)*лезлі немцы.

Для фронт*(а, у)* гэта было *(н..)*страшна, для арміі *(так)*сама. Дывіз..і было горш. А вось нам... Мне, *(н..)*баракам-***паран..(н, нн)*ым**, *(так)*сама як і **заклапоч..*(н, нн)*а**-бя*(з, с)*печным тылавікам, гэта было **пыта*(н, нн)*ем:** жыць ці памерці.

Лю*(дс, ц)*кі паток *(з)*тратуараў уліва..цца ў вялізны натоўп на плошчы. Тут помнік. *(Н..)*вядома чаго я *(пра)*ціскаюся між людзей да помніка. Да агн*(я, ю)* *(н..)*па..ступіцца. Але мне патрэбен Вечны агонь. На*(во)*шта — *(н..)*ведаю сам. Хіба каб наблізіцца. У кожным агн.. ёсць *(н..)*вытлумачальная зваблівасць. Магчыма, гэта інстынкт, **выпрацава*(н, нн)*ы** *(ў)*глыбін..х ст..годдзяў. У старажытных агонь быў сродкам жыцця, **ачышчэн..я** і ахвярнасці. Цяпер ён сімвал іншага сэнс...

*(На)*пэўна, *(н..)*колі *(ў)* мінулым народ *(н..)*губляў столькі *(н..)*вядомых салдат, як у апошняй вайне...

Хай будзе **благаславе*(н, нн)*ы** агонь у іх пам..ць!.. *Паводле В. Быкава.*

- У выдзеленых словах растлумачце правапіс ***н*** і ***нн*** у суфіксах.

Асобна пішуцца спалучэнні, блізкія значэннем і функцыяй да прыслоўяў. Яны ў сказе таксама з'яўляюцца акалічнасцямі, але не перайшлі ў прыслоўі, захоўваюць сувязь з назоўнікамі. Гэта:

1) **спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі *без, да, на, з:*** *без промаху, без аглядкі, без толку, без канца; да адвалу, да ўпаду, да смерці, да зарэзу; на адзіноце, на дзіва, на жаль, на хаду, на ляту, на бягу, на віду; з разбегу, з размаху, з разгону, з ходу, з налёту*;

2) **спалучэнні, у якіх назоўнік можа ўжывацца ў розных склонах:** *у час — у часе, з часам, да часу; на памяць — за памяццю, па памяці; пад пахай — па пахі, пад паху; за пазухай — за пазуху; пад рукой — пад руку, з-пад рукі*;

3) **спалучэнні адмоўяў *не, ні* з прыназоўнікам і назоўнікам:** *не ў пару, не ў час, не ў меру, не да смеху; ні на грош, ні за грош*;

4) **спалучэнні прыназоўніка *у* з назоўнікам, які пачынаецца з галоснага:** *у абдымку, у адзіночку, у абрэз, у абмен, у абхват*;

5) **спалучэнні:** *без дай прычыны, усё роўна, усё адно, як след* (але *якраз*).

152. Раскрыйце дужкі і запішыце словы разам, асобна ці праз злучок. Растлумачце правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў.

Знаходзіцца *(не)(па)*далёку, зрабіць *(па)*свойму, славіцца *(з)*давён, ліць *(без)*упынку, свайго *(ўсё)*адно даб'ецца, з'явіцца адкуль *(небудзь)*, злучыць *(у)*адно, зрабіць *(у)*двая больш, *(з)*даўна павялося, апрануцца *(па)*святочнаму, часу *(ў)*абрэз, з'ехаў *(з)*дому *(на)*зусім, скідваць *(на)*хаду, збірацца разам *(у)*пяцярых, друкаваць *(у)*потайкі, прыйсціся *(да)*спадобы, лезці (*на*)пралом, мала(*па*)малу наладзіцца, ісці (*па*)двое, дзейнічаць (*за*)адно, даўным(*даўно*), ісці (*абы*)куды, пашыць (*у*)абцяжку, пайсці (*ў*)прочкі, быць (*на*)чале ўлады, успамінаць час(*ад*)часу, галінкі трашчаць (*у*)версе, імкнуцца (*на*)перад, калёсы коцяцца (*па*)волі, чытаць (*у*)голас, пападацца (*сям*)там, прадаўжацца (*з*)веку (*ў*)век, жыць (*за*)мяжой, стаяць (*па*)абапал сцежкі, збягаць (*у*)бок ракі.

153. Складзіце (пажадана на адну тэму) ці падбярыце з мастацкай літаратуры 5—6 сказаў з прыслоўямі і з падобнымі да іх спалучэннямі назоўнікаў з прыназоўнікамі, набліжанымі да прыслоўяў. Вызначце сінтаксічную ролю тых і другіх.

Узор. 1. *А знізу гэты лес кашлаты меў зелянюсенькія шаты.* (К-с.) (Прысл.) 2. *З нізу будынка сачылася вада.* (Наз. з прыназ.)

154. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс прыслоўяў.

(*У*)раўненні Альберта Эйнштэйна даюць чалавецтву надзею (*на*)магчымасць падарожжа ў іншыя зоркавыя сістэмы. Па яго тэорыі, (*з*)павелічэннем скорасці час, (*на*)адварот, запавольваецца. Гэты эфект не дзейнічае пры вядомых нам зямных скарасцях, для яго (*ад*)чування патрэбна скорасць святла. Гадзіннік (*на*)борце касмічнага карабля будзе ісці больш (*па*) вольна, як, адпаведна, і атамныя, і біялагічныя гадзіннікі. Такім чынам, (*шмат*)гадовы палёт экіпажа зойме (*не*)калькі месяцаў, чалавек, які вернецца з такога падарожжа, выявіць, што яго сябры(?)аднагодкі выглядаюць (*на*)многа старэйшымі за яго. Палёты (*да*)зорак маглі(*б*) стаць крыніцай вечнай маладосці, (*па*)колькі (*пры*)дасягненні караблём скорасці святла час практычна спыняецца. *«Звязда».*

Разбярыце 1-ы сказ па членах; пабудуйце схемы двух апошніх сказаў.

МАЎЛЕННЕ.

§ 30. Асноўныя функцыі мовы.

У жыцці чалавека, грамадства мова выконвае надзвычай важную ролю. З дапамогай мовы адбываецца працоўная, эканамічная, палітычная дзейнасць. Праз мову чалавек пазнае сябе і Сусвет, перадаюцца духоўныя і матэрыяльныя здабыткі чалавецтва. Мова — састаўная частка духоўнай культуры чалавека і народа. Па тым, як чалавек валодае мовай, мы мяркуем пра яго культурны ўзровень, эрудыцыю, унутраны свет.

Пад функцыямі мовы разумеюць яе прызначэнне, тую ролю, якую выконвае мова ў жыцці грамадства.

Галоўная, зыходная функцыя мовы — камунікатыўная. Мова ўзнікла з пільнай патрэбы зносін чалавека з чалавекам. Мова ёсць «найважнейшы сродак зносін», бо менавіта праз мову (у параўнанні з іншымі сродкамі — музыка, жывапіс, міміка, жэсты) чалавек найбольш поўна раскрывае сябе, свой унутраны свет.

Пазнавальная — адна з асноўных функцый мовы — рэалізуецца ў працэсе пазнання чалавекам рэчаіснасці. Гісторыя развіцця мовы, развіцця думкі — гэта працэс узыходжання ад невядомага да вядомага, да спасціжэння здабыткаў чалавечай цывілізацыі. Увесь працэс навучання чалавека (сям'я, дзіцячы садок, школа, ВНУ, самаадукацыя) звязаны з рэалізацыяй пазнавальнай функцыі мовы.

Эстэтычная функцыя мовы рэалізуецца ў мастацкай, дасканалай форме асэнсавання рэчаіснасці, паколькі для носьбіта мовы заўсёды важна не толькі тое, **што** сказаць, але і **як** сказаць. Эстэтычная функцыя мовы найбольш выразна праяўляецца ў паэтычным, мастацкім, красамоўным слове.

Экспрэсіўная функцыя выяўляе такія рысы носьбіта мовы, як яго ўзровень, здольнасці, вопыт, эмацыянальны стан у час маўлення.

Фатычная функцыя выяўляецца ва ўменні ўстанаўліваць кантакт, наладжваць дыялог з субяседнікам.

Усе функцыі мовы ўзаемазвязаныя і маюць адно прызначэнне: зрабіць мову найбольш эфектыўным сродкам зносін паміж людзьмі.

155. Прачытайце прыказкі. Пра якія функцыі мовы ідзе гаворка ў гэтых народных выслоўях? Запішыце па дзве прыказкі, у якіх найбольш выразна, на вашу думку, народны вопыт адлюстраваў *камунікатыўную, пазнавальную, эстэтычную, экспрэсіўную, фатычную* функцыі мовы.

Язык і да Кіева давядзе. Невядомая дарога на канцы языка. Добрае слова далёка чуваць. Добрае слова не забываецца. Ласкавае слоўка, як сонейка, грэе. Ласкавае слова — што дзень ясны. Словы — гужы́, за сэрца цягнуць. Рана загоіцца, злое слова — ніколі. Ры́нуў прымаўкаю, як граззю ў вочы. Хто болей знае, той болей пытае. За папы́т не будзеш біт. Пустая гаворка не пагаворка. Што аб тым гаварыць, што не мае быць. Які розум, такая і гаворка. Якая птушка, такі і галасок. Якое пытанне, такі і адказ. Яна загаворыць, як у званок зазвоніць, яна заспявае, як на скрыпцы зайграе. Гаворыць, як тры дні не еўшы. *А. Каўрус.*

156. Прачытайце верш Ніла Гілевіча «Мова майго народа». Якія функцыі мовы выяўляюцца ў гэтым творы?

О, як пралічыліся злыдні-прарокі,
Што прагнулі бачыць мой край безыменным!
Хай сёння пачуюць дзяржаўныя крокі
Вячыстага слова пад сцягам праменным.

У згодзе з вялікім і мудрым законам
Аб роўнасці братняй і братняй павазе —
Гудзі, мая мова, сярэбраным звонам
І помні аб колішняй крыўдзе-абразе!

У школе, тэатры і з кожнай трыбуны —
Хай чуюцца нашы пявучыя гукі.
Ад сэрца да сэрца — ці свята, ці будні —
Ідзі, мая мова, ідзі без прынукі!

І так па-дзяржаўнаму смела і горда
Трымайся заўсёды — і дома і ў свеце,
Каб шчасце — гарачаю хваляй да горла,
Каб слёзы — буялі, як росы дасвеццем!

Запішыце сваімі словамі асноўную думку верша.

157. Уявіце сабе наступную сітуацыю: вы сустракаеце на вуліцы знаёмага і гаворыце яму: *«Прывітанне! Слухай, скажы Ірцы: я сёння на рэпетыцыю не пайду, да мяне брат прыехаў, запісы прывёз — блеск!»*

Якія функцыі мовы рэалізуюцца ў гэтым выказванні?

⁎ **158.** Прачытайце ўрывак з сатырычнага рамана Д. Свіфта «Падарожжа Гулівера». Чаму праекты штучных моў, якія апісвае аўтар, нерэальныя? Якія недахопы маюць штучныя мовы ў параўнанні з натуральнай мовай? Якія найважнейшыя функцыі мовы страчваюцца ў гэтых праектах?

...Пасля гэтага мы пайшлі ў школу мовазнаўства. Там тры прафесары абмяркоўвалі розныя праекты ўдасканальвання мовы. Першы праект прапаноўваў спрасціць гутарковую мову, перарабіўшы ўсе шматскладовыя словы ў аднаскладовыя і выкінуўшы дзеясловы і дзеепрыметнікі. Аўтар падкрэсліваў пры гэтым, што толькі назоўнікі адпавядаюць сутнасці прадметаў.

Другі праект патрабаваў поўнага скасавання ўсіх слоў. Аўтар гэтага праекта спасылаўся галоўным чынам на карыснасць праекта для здароўя ў эканоміі часу. Бо адразу ж кідаецца ў вочы, што вымаўленне слоў стамляе горла і лёгкія, і, такім чынам, скарачае наша жыццё. А паколькі словы служаць толькі для называння рэчаў, то намнога зручней насіць пры сабе гэтыя рэчы, неабходныя для выказвання нашых думак і пачуццяў.

Зрэшты, для кароткіх і нескладаных размоў можна насіць усё неабходнае ў кішэні або пад пахай, а ў хатніх размовах падобных праблем можна лёгка пазбегнуць. Трэба толькі напоўніць пакоі, дзе збіраюцца прыхільнікі такой мовы, самымі разнастайнымі прадметамі. *Пераклад Б. Энгельгарта.*

159. Прачытайце развагі мастака Міколы Купавы пра ролю мовы ў грамадстве. Наколькі блізкія (далёкія) вам гэтыя разважанні? Як вы разумееце ролю мовы ў жыцці народа? Запішыце свае думкі ў форме невялікага сачынення-разважання.

Родная мова — гэта яшчэ і сродак культуры. На роднай мове павінны працаваць школа, універсітэт. Гэта элементарная ўмова развіцця народа.

У маёй творчасці мова займае важнае месца, бо ўжо склалася пэўнае разуменне яе ролі і месца ў нацыянальнай культуры, у нашым мастацтве, што і прымусіла мяне актыўна сцвярджаць гэтую ўзаемасувязь сродкамі выяўленчага мастацтва.

Праблему мовы як асноўную ў сістэме дзяржаўнага будаўніцтва я вылучаю ў асобную, прынамсі для сябе. Мова ў побыце, у культуры наогул і ў мастацтве ў прыватнасці, а таксама ў палітыцы, у школе бачыцца як адзіная жыццядзейная сістэма, як адзіны арганізм, адзіны мацярык беларускасці. Я не магу падзяліць гэтыя сферы функцыянавання мовы або аддаць перавагу нейкай адной. Толькі паўнакроўнае бытаванне мовы ва ўсіх сферах грамадскага жыцця надае моцы і велічы народнаму духу, стварае гістарычную перспектыву народу, з'яўляецца моцным гарантам яго жыццяздольнасці і вечнасці. *М. Купава.*

Выпішыце з тэксту тры першыя сказы. Зрабіце іх сінтаксічны аналіз.

§ 31. Маўленне.

Маўленне — гэта камунікатыўная дзейнасць чалавека, выкарыстанне мовы ў працэсе зносін (узаемін) з іншымі людзьмі. Маўленне — канкрэтная маўленчая дзейнасць, канкрэтнае выказванне (тэкст) у вуснай або пісьмовай форме. Маўленнем называюць і вынік маўленчай дзейнасці — тэкст (артыкул, выступленне, паведамленне і г. д.). Маўленне магчымае тады, калі ёсць суразмоўцы (хто гаворыць і хто слухае, хто піша, чытае), калі ўзнікае патрэба штосьці сказаць (напісаць).

Маўленне — з'ява індывідуальная, якая залежыць ад мэты зносін, ад маўленчай сітуацыі і сферы зносін.

Асноўная функцыя мовы — камунікатыўная — вызначае **мэту і задачу зносін:** узаеміны, паведамленне або ўздзеянне (эмацыянальнае, валявое). Сапраўды, любое наша выказванне мае на мэце або паведаміць штосьці субяседніку, або абмяняцца думкамі, або словам падзейнічаць на слухача (чытача), пераканаць яго, пабудзіць да пэўнага ўчынку.

Маўленне адбываецца ў канкрэтнай **маўленчай сітуацыі**. Любое наша выказванне залежыць ад таго, дзе мы гаворым (у афіцыйнай або неафіцыйнай абстаноўцы), з кім (з адным чалавекам ці з многімі), з якой мэтай (пачуць і выказаць думкі, меркаванні, паведаміць, пераканаць і г. д.).

Наша маўленне залежыць і ад **сферы зносін,** у якой адбываюцца ўзаеміны. Пэўную сферу зносін характарызуе ўжыванне таго ці іншага стылю: навуковага, публіцыстычнага, афіцыйна-дзелавога, мастацкага. Сфера зносін чалавека ў бытавых сітуацыях акрэсліваецца выкарыстаннем гутарковага стылю.

Кожны функцыянальны стыль вызначаецца не толькі пэўнай сферай зносін, але і тыповай для гэтай сферы функцыяй маўлення. Так, з функцыяй зносін найперш звязаны *гутарковы* стыль, з функцыяй паведамлення — *афіцыйна-дзелавы* і *навуковы*, з функцыяй уздзеяння — *публіцыстычны* і *мастацкі* стылі.

160. Якія з прыведзеных азначэнняў, выказванняў суадносяцца са словам *мова*, якія — са словам *маўленне*? Абгрунтуйце свой адказ. Запішыце найбольш поўнае, дакладнае, на вашу думку, азначэнне паняццяў *мова* і *маўленне*.

а) ...— мова ў дзеянні, мова ў працы;
б) ...— сістэма сродкаў, якія забяспечваюць зносіны (узаеміны);
в) ...— найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі;
г) ...— працэс выкарыстання моўных адзінак для перадачы пэўнага зместу;
д) ...— з'ява сацыяльная (грамадская), ...— з'ява індывідуальная;
е) ...— істотная адзнака этнічнага калектыву — народа, нацыі;
ж) ...— заўсёды камусьці адрасавана, адбываецца ў пэўных абставінах;
з) ...— сукупнасць лексічных, граматычных і іншых сродкаў выражэння думак;
і) ...— вуснае і пісьмовае валоданне моваю.

161. Прачытайце замалёўкі з кнігі Янкі Брыля «Вячэрняе». Чым абумоўлены, на вашу думку, зварот Брыля да творчасці іншых пісьменнікаў?

Чаму тэкст як вынік маўленчай дзейнасці таксама называецца маўленнем? (Як вядома, каб узнікла маўленне, патрэбны два чалавекі.)

а) З прыемнасцю прачытаў у Салаухіна: «Нет ничего хуже, дичее, когда человек бьёт другого человека».

Амаль заўсёды, калі думаю, што чалавека крыўдзяць — да болю выразна і міжвольна, не розумам, а сэрцам станаўлюся на бок слабейшага. Цяпер нават часта ўяўляю пры гэтым, што пакрыўджаны — кожны родны мне чалавек.

б) Чытаю «Жажду жизни» І. Стоўна — пра Ван-Гога, пра нас, пра абавязак перад людзьмі, пра шчасце несці гэты абавязак. Ёсць штосьці вышэй за смерць, і нездарма — думаў, чытаючы,— людзі шукалі Бога, неба, вечнасці.

в) Успомніў словы Максіма Танка: «Найбольш каяўся тады, калі не паслухаў самога сябе».

г) Чытаючы Салжаніцына, радасна было за простага чалавека, за доўгачаканы ўздых, за вялікую літаратуру, да якой мы пачынаем — праўдзівасцю — набліжацца.

Запішыце апошнюю замалёўку. Вызначце і падкрэсліце напісанні, заснаваныя на фанетычным і марфалагічным прынцыпах.

● Зрабіце сінтаксічны аналіз сказаў.

Маўленне мае дзве формы: вусную і пісьмовую.

Вуснае маўленне — гэта гукавая форма маўлення, якой людзі карыстаюцца ў вусных зносінах паміж сабой. Вуснае маўленне мы ўспрымаем на слых. Яно характарызуецца багаццем інтанацый, лагічным націскам, паўзамі, якія дапамагаюць адчуць разнастайнасць пачуццяў, перажыванняў, настрой таго, хто гаворыць. У вусным маўленні (паколькі яно сітуацыйнае, непадрыхтаванае) словы могуць ужывацца не зусім дакладна, могуць сустракацца маўленчыя памылкі, некаторыя словы могуць мець кантэкстуальнае (зразумелае толькі ў канкрэтнай сітуацыі, пэўным кантэксце) значэнне. Для сінтаксісу вуснага маўлення характэрна ўжыванне простых, няпоўных, а таксама складаназалежных сказаў. Вялікую ролю набываюць міміка, жэсты.

Пісьмовае маўленне — графічная форма, пры якой людзі кантактуюць апасродкавана, з дапамогай тэкстаў, аформленых па правілах арфаграфіі, пунктуацыі. Пісьмовая форма дае магчымасць асэнсавана, прадумана адбіраць (шукаць у сваёй памяці, у слоўніках, даведніках) словы, устойлівыя выразы, правільна спалучаць словы ў сказе. Аўтары пісьмовых тэкстаў маюць магчымасць вяртацца да напісанага, удасканальваць яго. Сінтаксіс пісьмовага маўлення разнастайны, выкарыстоўваюцца ўскладненыя канструкцыі (напрыклад, пабочныя і ўстаўныя, дзеепрыметныя і дзеепрыслоўныя звароты і інш.), розныя тыпы сказаў.

Вуснае маўленне — пры адсутнасці непасрэднага кантакту паміж субяседнікамі — можа рэалізавацца ў пісьмовай форме: праз лісты, маўленне персанажаў мастацкіх твораў.

Такім чынам, маўленне можа праяўляцца ў вуснай і пісьмовай формах, успрымацца на слых або зрокава. Вуснай або пісьмовай формамі маўлення карыстаюцца ў залежнасці ад патрэб моўных зносін.

162. Чаму маўленне не можа існаваць у адной форме — або вуснай, або пісьмовай? Прывядзіце прыклады маўленчых сітуацый, калі носьбіт мовы вымушаны звярнуцца да пісьмовай формы маўлення.

Якая форма маўлення — вусная або пісьмовая — з'явілася раней? Чаму?

163. Прачытайце ўрывак з выступлення Ніла Гілевіча на Першым Міжнародным кангрэсе беларусістаў (1991 г.). Вызначце стыль і тып тэксту. Перадайце змест ўрыўка сваімі словамі, запішыце. Потым перакажыце яго сваім слухачам. Што змяняецца пры гэтым у лексіцы, сінтаксісе тэкстаў? Якія сродкі выразнасці дапамогуць вам пры вуснай форме маўлення?

Янка Купала і Якуб Колас, Максім Багдановіч і Максім Гарэцкі нам, наследнікам сваім, далі прыклад сапраўды культурнага, на сусветным узроўні, думання і разумення свайго народа, яго гістарычнага лёсу, яго шляху да лепшай будучыні. Можа быць, у гэтым і наша шчасце, і наш паратунак, што ў нас заўсёды былі людзі-маякі, людзі-светачы, людзі-волаты, на чыю дзяржаўную і чалавечую мудрасць, на чый талент можна было арыентавацца і абаперціся. На вялікі жаль, не ўся іх творчая спадчына сабрана, выдадзена і належным чынам прапагандуецца.

О, колькі слаўных імён нам яшчэ трэба вярнуць з небыцця, узвысіць і паказаць свайму народу і свету ва ўсёй іх велічы і бляску! Не стану тут гэтыя імёны называць, бо, на абсягу гісторыі ад Кірылы Тураўскага і да нашых дзён, іх вельмі-вельмі шмат, іх столькі, што нельга не прасякнуцца радасным прадчуваннем, якая вялікая, прыемная, самаахвярная праца ўсіх нас чакае.

● Вусна растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў тэксце. Якія знакі прыпынку ў гэтым тэксце можна назваць аўтарскімі? Чаму? Абгрунтуйце сваю думку.

§ 32. Віды маўленчай дзейнасці.

Маўленчая дзейнасць — дзейнасць, скіраваная на стварэнне тэкстаў (выказванняў), іх успрыманне і ўзнаўленне. Вылучаюць наступныя віды маўленчай дзейнасці: слуханне і гаварэнне, чытанне і пісьмо.

Слуханне.

Слуханне (аўдзіраванне) (ад лац. audientia — слуханне, выслухоўванне) — разнавіднасць маўленчай дзейнасці, пры якой інфармацыя ўспрымаецца на слых. Слуханне як працэс складаецца з двух этапаў: першасны аналіз гукавых сігналаў і асэнсаванне, разуменне пачутага. На першым этапе галоўную ролю выконвае ўменне чуць, успрымаць, адрозніваць гукі (як фізіялагічная ўласцівасць). На другім этапе адбываецца расшыфроўка, разуменне, асэнсаванне пачутага. Чуць, г. зн. валодаць слыхавымі здольнасцямі, яшчэ не азначае ўмення слухаць тое, што гаворыцца.

Уменне слухаць — адно з асноўных камунікатыўных уменняў. Яно адыгрывае надзвычай вялікую ролю ў жыцці чалавека (так, чалавек затрачвае на слуханне 30 % часу, 21 % — на гаварэнне, 10 % — на пісьмо). Уменне слухаць выпрацоўваецца пры свядомым стаўленні да маўлення.

Слуханне — адзін з найважнейшых шляхоў паступлення інфармацыі. Ва ўменні слухаць праяўляецца выхаванасць, інтэлігентнасць чалавека, яго павага да субяседніка, прамоўцы.

● **164.** Прачытайце наступныя сцвярджэнні тэста «Што такое слуханне?». Пацвердзіце або абвергніце іх.

1. Уменне слухаць развіваецца само па сабе.
2. Калі чалавек навучыўся гаварыць, ён адначасова навучыўся слухаць.
3. Здольнасць чуць у значнай ступені вызначае здольнасць слухаць.
4. Гаварэнне — больш важная частка камунікацыі, чым слуханне.
5. Слуханне патрабуе невялікіх затрат энергіі, гэта найбольш лёгкая разнавіднасць маўленчай дзейнасці.
6. Слуханне — гэта аўтаматычны міжвольны рэфлекс.
7. Людзі слухаюць кожны дзень. Штодзённая практыка замяняе патрэбу ў спецыяльных практыкаваннях на слуханне.
8. Слуханне — гэта толькі разуменне слоў, якія прамаўляюцца.
9. Поспех камунікацыі залежыць галоўным чынам ад прамоўцы (аратара).
10. Аратар можа кантраляваць працэс слухання.

● Увага! Калі вы пагадзіліся хаця б з адным са сцвярджэнняў, вы павінны яшчэ раз прачытаць параграф «Слуханне», паколькі ўсе прыведзеныя сцвярджэнні — памылковыя.

Для развіцця навыкаў слухання важна выпрацоўваць наступныя ўменні:

уменне сканцэнтраваць увагу, падрыхтаваць сябе для слухання (успомніць, што вы ведаеце па тэме, прадумаць, як вы скарыстаеце атрыманую інфармацыю);

уменне аналізаваць змест пачутага;

уменне слухаць, ацэньваючы ідэі, доказы, факты, якія прыводзіць прамоўца;

уменне канспектаваць пачуты матэрыял.

Канспектаванне.

Канспект (ад лац. conspectus — агляд) — кароткі запіс зместу лекцыі, прамовы, твора і г. д. Канспект — гэта разнавіднасць тэксту, які ствараецца ў выніку перапрацоўкі пачутай інфармацыі. Мэта канспектавання — выяўленне, сістэматызацыя і абагульненне найбольш каштоўнай для слухача інфармацыі. Асноўнае правіла канспектавання: зразумець логіку падачы матэрыялу, запісаць істотнае, самае значнае для разумення праблемы. Агульнапрынятыя спосабы канспектавання:

1) **Адбор інфармацыі** з улікам яе навізны і значнасці. У выніку адбору змяншаецца аб'ём інфармацыі (шляхам выключэння паўтораў, аднатыпных прыкладаў, абагульнення фактаў). Даслоўна запісваюцца фармулёўкі азначэнняў, правілаў, законаў, асноўныя характарыстыкі прадмета.

2) **Перафармулёўка пачутага** — шляхам занатоўвання апорных слоў (словазлучэнняў), тэрмінаў, запісаў у форме тэзісаў, планаў, шляхам перакансруявання, змены сказаў, скарачэння слоў, выкарыстання абрэвіятур.

165. Праслухайце ўрывак з артыкула Алеся Каўруса «З гаючае крыніцы», прысвечанага спадчыне беларускага вучонага-лінгвіста Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага. Пры паўторным праслухоўванні занатуйце неабходную інфармацыю, вылучыўшы ў ёй галоўнае, характэрнае для творчасці пісьменніка. Растлумачце, што вы апусціце пры канспектаванні і чаму.

Не адно дзесяцігоддзе Фёдар Янкоўскі вывучаў народную лексіку і фразеалогію, мову мастацкай літаратуры, даследаваў праблемы культуры мовы. Працы, публікацыі вучонага — сапраўдны набытак для тых, хто любіць і шануе роднае слова, дбае пра яго хараство і сілу. Улюбёны ў народнае слова, у народную паэтычную творчасць, Ф. Янкоўскі паказвае, якія неацэнныя багацці ёсць у жывой мове народа. У тым, што апошнім часам павысілася культура нашай пісьмовай і вуснай мовы, трэба бачыць і заслугу вучонага, пісьменніка.

Ф. Янкоўскі мэтанакіравана займаўся зборам і даследаваннем беларускай фразеалогіі. Ён апублікаваў слоўнік «Беларуская фразеалогія», зборнік народных прыказак і прымавак (два выданні), «Крылатыя словы і афарызмы», «Беларускія народныя параўнанні». Без перабольшання можна сказаць, што гэта — настольныя кнігі пісьменніка, журналіста, мовазнаўца, усіх працаўнікоў роднага слова.

Як падрыхтаваць канспект артыкула.

1. Уважліва прачытайце тэкст, канспект якога трэба падрыхтаваць.
2. Перачытваючы кожны абзац, выдзяляйце ў ім асноўную думку (пры гэтым да кожнага абзаца можна задаваць пытанне «Пра што гаворыцца ў гэтай частцы тэксту?»).
3. Адказ на гэтае пытанне да кожнага абзаца і дасць асноўныя палажэнні тэксту.
4. Фармулюючы асноўныя думкі кожнага абзаца, ілюструючы іх прыкладамі, атрымліваем канспект артыкула.
5. Пры перадачы зместу можна карыстацца словамі аўтара. Калі ж трэба перафармуляваць аўтарскую думку, важна захаваць яе, не сказіць.

166. Уважліва прачытайце артыкул Рыгора Шкрабы, прысвечаны прыказкам.

Можна без перабольшання сказаць: ні адзін фальклорны жанр не прыцягвае да сябе такой ўвагі і не мае такога актыўнага выкарыстання ў штодзённых моўных зносінах і ў мастацкай літаратуры, як прыказкі і прымаўкі. Мы да іх звяртаемся, калі трэба зрабіць вывад, аспрэчыць чужую думку, давесці сваю. Мы тым самым клічам на дапамогу аўтарытэт калектыўнага розуму, шматвяковага народнага вопыту, увасобленага ў дасканалую мастацкую форму.

Мы чуем і вымаўляем прыказкі і прымаўкі на кожным кроку. Можна доўга разважаць пра тое, як важна быць паслядоўным у любой галіне чалавечай дзейнасці, пра тое, што неабходна даводзіць пачатую работу да канца, якая б яна цяжкая ні была. А можна сказаць адной фразай: **Узяўся за гуж — не кажы, што не дуж.** Або пачнецца гаворка пра такую чалавечую рысу, як скупасць. Можна доўга пералічваць розныя яе праявы. А можна акрэсліць сутнасць скупасці адной дэталлю, якую лёгка разгарнуць у карціну: **«Такі скнара, што за капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць».** Вобраз чалавека выкрутлівага і па-свойму вынаходлівага, які не толькі не губляецца ў самым складаным становішчы, а нават выгадвае з яго сабе карысць, малюе таксама адна фраза: **«Утапі яго ў рацэ, дык вынырне з капейкаю ў зубах».**

Так можна перабіраць адну за адной самыя розныя рысы чалавечага характару, паводзін, звычак, прыгадваць усю разнастайнасць людскіх вартасцей і заган, і для ацэнкі, ухвалення або адмаўлення кожнай з іх ёсць адпаведная прыказка або прымаўка.

Гэта, можна сказаць, найбольш чалавеказнаўчы фальклорны жанр. Адкуль бы ні чэрпаўся для яго матэрыял, пра што ні ішла б размова — пра стыхіі прыроды, раслінны або жывёльны свет,— заўсёды думаем пра чалавека. На матэрыяле прыказак і прымавак можна пісаць трактаты пра народную мараль, філасофію, эстэтыку і этыку.

Возьмем толькі два выслоўі і супаставім іх. Адно дасціпна высмейвае гультайства, даводзіць, што ў чалавека павінна быць усё прыгожым — і аблічча і душа. Калі ж з душэўных якасцей чалавек чагосьці недабраў, то выходзіць дысананс, неадпаведнасць, парушэнне гармоніі. **Броўкі як сярпочкі** — фальклор адной гэтай дэталлю дае ўяўленне пра хараство, малюе прывабны партрэт. Але гэтае хараство няпоўнае, аднабокае, бо няма гармоніі. **Броўкі як сярпочкі, а ніўка няжатая стаіць.** Як бачым, фальклор аддае перавагу душэўным якасцям — розуму, здатнасці, чалавечнасці, працавітасці. Валодаючы імі, не сорамна выпраўляцца ў людзі: **Прызна́юць нашу дачку́ і ў андарачку́.**

Найпершая і галоўная якасць прыказак і прымавак — у іх мудрасці, глыбіні зместу, скандэнсаванасці чалавечага вопыту. Але гэта яшчэ не дае поўнага адказу, чаму яны атрымалі такое шырокае выкарыстанне ў вуснай і пісьмовай мове, а таксама ў мастацкай літаратуры. Трэба звярнуць увагу не толькі на змест іх, але і на форму, а кажучы больш дакладна, на гармонію зместу і формы. Паэтыка прыказак і прымавак ахоплівае і вынаходлівую рытмічную арганізацыю, і гукапіс, і самыя розныя элементы паэтычнага сінтаксісу, і ўсю разнастайнасць рыфмы.

Прыказкі і прымаўкі ніколі не бываюць нейтральнымі да той з'явы, якой яны даюць ацэнку і на падставе якой робяць абагульненне, даюць вывад, выводзяць правіла. Асаблівы эфект дасягаецца тым, што гумар, іронію або сатыру яны хаваюць у падтэксце, гавораць намёкам: **Бойся быка спераду, каня ззаду, а дурня з усіх бакоў.** Расшыфроўваць не трэба. Кожны разумее: бык можа падкінуць на рогі, конь даць капытом. Але гэта не бяда. Ведаючы звычкі жывёлін, небяспеку можна прадухіліць. А чаго можа навытвара́ць адзін дурань, не могуць загадзя прадбачыць і дзесяць разумных.

Прыказкі і прымаўкі можна назваць самым дэмакратычным фальклорным жанрам. Каб заспяваць песню, трэба мець голас і хоць сякія-такія музычныя здольнасці. Каб расказваць казкі, трэба мець мастацкую памяць, добры густ і не абы-якое валоданне словам. Прыказкамі і прымаўкамі карыстаюцца ўсе. Яны ў нас, як кажуць, напашэве і самі злятаюць з языка, ледзь толькі вы́нікне адпаведная сітуацыя.

Чалавек засвойвае прыказкі і прымаўкі і тым самым далучаецца да мудрасці і памяці народа з малых год, з таго часу, калі пачынае разумець хараство роднага слова. Вось чаму вельмі важна як мага раней даць яму ў рукі добрую кнігу, складзеную з самых лепшых прыказак і прымавак.

Наколькі прапанаваны канспект адэкватна перадае змест, думкі аўтара артыкула? Прапануйце свой варыянт канспекта гэтага артыкула.

1. Прыказкі і прымаўкі актыўна выкарыстоўваюцца ў моўных зносінах. У іх спалучаюцца калектыўны розум і класічная мастацкая форма.
2. Прыказкі люструюць разнастайнасць рыс, праяў чалавечага характару (працавітасць, скупасць, вынаходлівасць).
3. Гэта найбольш «чалавеказнаўчы» жанр.
4. Фальклор свядома, паслядоўна аддае перавагу душэўным якасцям.
5. У прыказках кандэнсуецца чалавечы вопыт, знойдзена гармонія паміж зместам і формай.
6. Ацэнка (гумарыстычная, сатырычная) жыццёвых з'яў, варункаў.
7. Дэмакратызм фальклорнага жанру.
8. Вучыцца народнай мудрасці трэба з дзяцінства.

167. Пагадзіцеся (аргументуйце сваю пазіцыю) або выкажыце нязгоду з наступнымі меркаваннямі.

Нам трэба вучыцца дэмакратыі, вучыцца памя́ркоўнасці, цярпімасці да чужых поглядаў, уменню слухаць і выказваць сваю нязгоду. *Дз. Ліхачоў.*

Заўсёды будзьце добрым слухачом. Уважліва выслухаць чалавека — гэта ўжо на 90 % яму памагчы, бо неабходнасць вы́гаварыцца часта выконвае псіхатэрапеўтычную функцыю. *Дэйл Карнегі.*

● Прачытайце правілы для слухачоў. Якімі пунктамі (пажаданнямі) вы хацелі б дапоўніць гэтыя правілы? Выпішыце тыя правілы, якіх вы не ведалі да гэтага.

1. Знайдзіце час і магчымасць выслухаць кожнага чалавека, які звярнуўся да вас.
2. Найважнейшае правіла ўзаемін — павага да субяседніка. Калі вы не можаце выслухаць адразу ж, тактоўна прызначце час для наступнай сустрэчы, расказаўшы аб прычыне сваёй занятасці. Не выслухаць малодшага, тым больш старэйшага чалавека — гэта значыць прадэманстраваць элементарную нявыхаванасць.
3. Слухайце субяседніка добразычліва, не перабівайце яго, не дазваляйце сабе непатрэбных і калючых заўваг, не ператварайце слуханне ва ўласнае гаварэнне.
4. Не перабіваючы субяседніка, пастаянна падкрэслівайце сваю зацікаўленасць размовай — з дапамогай жэстаў, мімікі, поглядам, кіўком галавы.

5. Калі слухачоў больш чым два, не варта адказваць на пытанне, адрасаванае іншаму субяседніку. Лепей не рэагаваць на размову, скіраваную не да вас. *Н. Фарманоўская.*

168. Народная мудрасць увасобіла правілы для слухачоў у наступных прыказках. Што агульнае і адрознае вы заўважаеце ў правілах, сфармуляваных даследчыцай маўлення Н. І. Фарманоўскай (гл. вышэй), і настаўленнях, заключаных у народных выслоўях?

Будзь спярша выслуха́чым, а потым спавяда́чым. Хочаш быць добрым павяда́чам, то будзь добрым слуха́чам. Меней гавары, болей ведаць будзеш. Слухай многа, а гавары мала. Сам не ўмееш слухаць, другога не прымусіш. *А. Каўрус.*

§ 33. Гаварэнне.

Гаварэнне — форма маўленчай дзейнасці, пры якой праяўляецца ўменне ствараць уласныя выказванні ў вуснай форме. Навык гаварэння мае на ўвазе не толькі ўменне ўзнавіць гатовы (чужы) тэкст, але і ўменне стварыць уласны тэкст.

Той, хто гаворыць, заўсёды ставіць пэўную мэту: паведаміць новую інфармацыю, ацаніць каго-, што-небудзь, спытаць, заахвоціць субяседніка, пераканаць яго, стварыць добрае ўражанне. У залежнасці ад мэты бываюць выказванні-паведамленні, выказванні-пабуджэнні, выказванні-пытанні. У гэтых разнастайных тэкстах адлюстроўваюцца розныя камунікатыўныя намеры таго, хто гаворыць: згадзіцца, адмовіцца, параіць, патрабаваць, дазволіць, забараніць, пацвердзіць, падзякаваць, паабяцаць і г. д.

* **169.** Прачытайце ў ЛіМе (іншым беларускамоўным перыядычным выданні) артыкул, прысвечаны мове, культуры, гісторыі Беларусі. Запішыце на дошцы з гэтага артыкула 10—15 апорных слоў і словазлучэнняў. Слухачы (аднакласнікі) спрабуюць здагадацца пра змест артыкула на аснове апорных адзінак. Потым артыкул зачытваецца ў аўтарскім варыянце.

170. Правілы гаварэння, правілы маўлення складаліся ў народзе стагоддзямі. Гэтых правілаў-парад здаўна прытрымліваліся ўсе, хто ўмеў цаніць, шанаваць Слова. Прачытайце прыказкі і сфармулюйце правілы, якіх раіць прытрымлівацца народная мудрасць падчас гутаркі з субяседнікам. Багаты матэрыял для такіх назіранняў вы знойдзеце ў кнізе А. Каўруса «Мова народа, мова пісьменніка» (Мн., 1989, с. 70—80).

а) Вы́казанага слова да губы не вернеш. Са свайго языка спусціш — на чужым не зловіш. Кайся не кайся, выпусціў слоўца — не зловіш. Слоўка як птушка: выпусціў — не зловіш. Конь вырвецца — дагоніш і зловіш, а слова вырвецца — не зловіш.

б) Усё знай, ды не ўсё бай. Многа ведай, ды мала гавары. Трэба знаць, што казаць.

в) Ліхое слова пракаўтні. Як брыдкае слова сказаць, лепш язык выплюнуць. Перакусі, што маеш сказаць.

г) Слухаць добрай ра́ды не шкодзіць. Хто болей знае, той болей пытае. Хто ў другіх пытае, той і розум мае. За папы́т не будзеш біт. *А. Каўрус.*

171. Сфармулюйце асноўную думку тэксту. Адкажыце, чаму прамоўцу не ўдалося выканаць пастаўленую перад ім задачу.

Вусна раскрыйце дужкі і ўстаўце прапушчаныя літары; растлумачце правапіс прыставак.

Каб **выступлен..е** мела поспех, добра *(ў..)*прымалася аўдыторыяй, *(н..)*абходна зрабіць яго ар..г..нальным па будове, сва*(а, о)*..асаблівым і *(н..)*паўторным. А для гэтага *(н..)*абходна добра *(пра)*думаць кампазіцыю **выказван..я,** г. зн. пабудову **тэксту** выступлен..я і таго, як суадносяцца паміж сабой часткі **прамовы.** Калі суадносіны паміж часткамі выступлен..я парушаю..ца, то *(с, з)*ніжае..ца і эф..ктыўнасць прамовы. *(Пра)*аналізуем прыклад *(з, с)* практыкі.

На класнай гадзіне вучань павінен быў зрабіць агляд спартыўных падзей за тыдз..нь. Для выступлен..я яму было а..ведз..на 10 хвілін. Тэму свайго інфармацыйнага **паведамлен..я** школьнік *(з, с)*фармуля́ваў так: «Зімнія Алімпійскія гульні». І зразумела, аднакласнікі м..ркавалі, што *(па)*чуюць **ра..каз** пра Алімпійскія гульні, якія ў той час *(як)*раз праходзілі, даведаю..ца пра вынікі апошніх спаборніцтваў, *(а)*знаёмя..ца *(з, с)* імёнамі новых ч..мпі..наў. Аднак 8 хвілін прамоўца рабіў уступ — гаварыў пра гісторыю Алімпійскіх гульняў, а на выклад асноўнай тэмы выступлен..я яму засталося ўсяго 2 хвіліны. І хаця вучань цікава ра..казваў пра гісторыю Алімпійскіх гульняў, слухачы засталіся *(н..)*задавол..ныя, бо іх спадзяван..і *(н..)*апраўдаліся. *Паводле Л. Паўлавай.*

Ці з'яўляюцца сінонімамі выдзеленыя словы? Якія з іх адпавядаюць значэнню рускага слова *речь*?

§ 34. Чытанне як від маўленчай дзейнасці.

Чытанне — від маўленчай дзейнасці, пры якім інфармацыя ўспрымаецца зрокава. Уменне чытаць падразумявае валоданне тэхнікай чытання (правільнае карыстанне тэмпам, інтанацыяй, паўзамі і інш.) і здольнасць адшукаць і асэнсаваць патрэбную інфармацыю. Пры чытанні важная ўстаноўка на тое, дзе, калі, з якой мэтай будзе выкарыстоўвацца здабытая з тэксту інфармацыя. У залежнасці ад задачы, якая ставіцца перад чытачом, вылучаюць наступныя віды чытання:

дэталёвае (вывучальнае) — чытанне, пасля якога патрабуецца максімальна поўна і дакладна ўзнавіць інфармацыю;

азнаямляльнае мае на мэце бегла чытаць матэрыял для агульнага азнаямлення. Найперш ставіцца задача асэнсаваць асноўную, найбольш важную інфармацыю.

Праглядавае чытанне прымяняецца з мэтай атрымаць самае агульнае ўяўленне пра тэкст, яго тэму, змест.

Пошукавае чытанне ставіць за мэту знайсці ў тэксце патрэбную, агаворaную інфармацыю.

172. Для дэталёвага знаёмства з наступным тэкстам знайдзіце ў слоўніку (тлумачальным або лінгвістычным) значэнне наступных лінгвістычных тэрмінаў: *абрэвіятура, намінатыўны, словаўтварэнне, словаскладанне.*

Прачытайце загаловак тэксту, які ўзяты з энцыклапедыі «Беларуская мова» (Мн., 1994). Па загалоўку здагадайцеся пра змест, стыль і тып тэксту. Прачытайце спачатку першы і апошні абзацы тэксту. Падумайце, які змест можа быць заключаны ў асноўнай частцы тэксту.

Абрэвіятуры.

У моўнай дзейнасці чалавека прынцып эканоміі найбольш выразна праяўляецца ў такім спосабе словаўтварэння назоўнікаў, як абрэвіяцыя. Тэрмін «абрэвіяцыя» (ад лац. abbrevio — скарачаю) абазначае працэс утварэння назоўнікаў шляхам спалучэння некалькіх слоў, якія ўваходзяць у новае слова часткамі, у скарочаным выглядзе. Такія словы называюцца абрэвіятурамі (складанаскарочанымі словамі). Абрэвіяцыя можа разглядацца як разнавіднасць словаскладання. Напрыклад: *БДУ* (Беларускі дзяржаўны універсітэт), *загс* (запіс актаў грамадзянскага стану), *нэп* (новая эканамічная палітыка).

У беларускай мове існуе некалькі разнавіднасцей абрэвіятур. 1) Гукавыя абрэвіятуры, якія ўтвораны з пачатковых гукаў слоў, што ўваходзяць у склад утваральнага словаспалучэння: *ААН* — **А**рганізацыя **А**б'яднаных **Н**ацый. 2) Літарныя абрэвіятуры, што складаюцца з назваў пачатковых літар слоў: *РБ* (чытаецца *эрбэ*) — **Р**эспубліка **Бе**ларусь. 3) Абрэвіятуры, утвораныя з пачатковых частак некалькіх слоў: *спецкор* (спецыяльны карэспандэнт). 4) Абрэвіятуры, у склад якіх уваходзяць усечаная частка першага слова і цэлае слова: *дзяржзаказ* — дзяржаўны заказ і інш.

Паводле паходжання абрэвіятуры ў беларускай мове дзеляцца на тры групы. 1) Уласна беларускія абрэвіятуры. Яны ўтвораны з беларускіх намінатыўных словазлучэнняў. Напрыклад: *ВНУ*, *БелТА*. 2) Запазычаныя абрэвіятуры. Галоўным чынам гэта скарочаныя назвы розных арганізацый, устаноў і г. д. Напрыклад, запазычанай з рускай мовы з'яўляецца абрэвіятура *МХАТ* (рус. Московский Художественный академический театр). 3) Абрэвіятуры-калькі. Яны ўтвораны на базе беларускіх намінатыўных словазлучэнняў, але на ўзор адпаведных іншамоўных абрэвіятур: *ЗША* (*зэшэа*) — **З**лучаныя **Ш**таты **А**мерыкі (англ. *USA* — **U**nited **S**tates of **A**merica).

Абрэвіяцыя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове з'яўляецца актыўным спосабам словаўтварэння назоўнікаў. *А. Лукашанец.*

- У кожным абзацы знайдзіце сказ, які перадае асноўную інфармацыю.

Сфармулюйце пытанне да кожнага абзаца.

Не заглядваючы ў тэкст, дайце азначэнне наступным тэрмінам: *абрэвіяцыя — гэта ...; гукавыя абрэвіятуры — тыя, якія ...; уласна беларускія — гэта абрэвіятуры, якія ... .*

Параўнайце запісаныя вамі азначэнні з прыведзенымі ў тэксце.

173. Прачытайце ўрывак з верша Ніла Гілевіча «Спадчына». Адкажыце пісьмова на пытанне, заключанае ў вершы: «Што здарылася б з чалавекам (з народам), калі б ён назаўсёды страціў матчыну мову, родную песню?»

...Часта думаю:
Што, каб не матчына песня?
Чым бы дыхаў?
На холадзе чым саграваўся б?
Папрасімцам, напэўна,
Бадзяўся б па свеце,
Жабраком
Між чужых і радні
Пабіраўся б.
З чым пайшоў бы я ў госці
Да добрых суседзяў?
Чым аддзячыць бы змог
За дары іх ад сэрца?
Хто б мяне
Паміж трох мільярдаў
Разгледзеў?
Хто б мяне распазнаў
І, як роўнага, стрэціў?

Параўнайце свой адказ у плане сугучнасці думкам паэта. Для гэтага прачытайце працяг верша.

Мне з табою, мой скарб,
На планеце не цесна,
Я з табой —
І вялікі,
І знатны,
І дужы.
Я хачу зберагчы цябе,
Матчына песня,
Каб запоўніць табою
Спусцелыя душы!
Я хачу
Пасяліць цябе у сэрцах

Нашчадкаў,
Каб ніколі мяне
Папракнуць не змаглі,
Каб было перад смерцю
Мне лёгка ад згадкі,
Што я жыў недарэмна
На роднай зямлі. *Н. Гілевіч.*

174. Азнаёмцеся з тэкстам, вызначце яго стыль і тып. Адпаведна стылю і тыпу тэксту выберыце адэкватны загаловак: «Слова пра кітабы», «З нашай гісторыі», «Кітабы», «Вывучэнне кітабаў». Абгрунтуйце свой выбар.

Кітабы — кнігі, напісаныя на беларускай мове арабскім пісьмом. Ствараліся з XVI ст. татарамі, што пасяліліся на Беларусі і ў Літве ў XIV—XV стст. і паступова забылі сваю родную мову. Для захавання рэлігіі яны вымушаны былі перакласці каран і іншыя кнігі ісламу на беларускую мову, пакінуўшы пры гэтым арабскі алфавіт. Змест кітабаў — усходнія легенды, казкі, прыгодніцкія аповесці, апісанні мусульманскіх рытуалаў.

Пачынаючы з XIV ст., на Беларусі пачалі сяліцца татары, адны як ваеннапалонныя, другія — добраахвотна, у пошуках лепшага жыцця. Пэўны час захоўвалі свае традыцыі, культуру, мову. Паступова сталі далучацца да беларускай культуры, забылі татарскую мову і перанялі беларускую. Гэтая акалічнасць вымусіла перакладаць мусульманскую літаратуру на беларускую мову.

Вывучэнне кітабаў пачалося ў XIX ст. Першаадкрывальнікам лічыцца прафесар Пецярбургскага універсітэта А. В. Мухлінскі. Кітабы даследавалі такія вучоныя, як І. І. Луцкевіч, Я. Ф. Карскі, А. К. Антановіч. *В. Несцяровіч.*

● Выпішыце з тэксту апорныя словы, словазлучэнні, якія ўтрымліваюць галоўную інфармацыю. На аснове выпісаных слоў без дапамогі тэксту ўзнавіце інфармацыю пра кітабы.

✻ Выпішыце прозвішчы лінгвістаў, якія вывучалі кітабы. Дзе вы зможаце прачытаць звесткі пра навуковую дзейнасць гэтых вучоных?

175. Прачытайце тэкст, падбярыце да яго загаловак. Вызначце жанр тэксту.

У некаторых артыкулах і кнігах, якія надрукаваны пра нашага першадрукара год трыццаць — сорак назад, можна было сустрэць напісанне — Георгій Скарына.

У даўнейшых дакументах гэтае імя — Георгій — сустрэлася толькі аднойчы — у грамаце польскага караля Сігізмунда I за 1532 год. Сам Скарына называў сябе ў кнігах толькі Францыскам, альбо Францішкам. Можна налічыць не менш за 115 матэрыялаў — друкаваных выданняў, афіцыйных дакументаў, грамат, актавых запісаў, дзе пішацца толькі Францішак, альбо Францыск Скарына. Таму многія вучоныя глядзелі на імя Георгій як на памылку перапісчыка-перакладчыка, які лацінскае *эгрэгіус* (высокашаноўны) прыняў за *Георгіус* (Георгій).

Але адзін вучоны выказаў думку, што нібыта імя Францішак — гэта другое, каталіцкае імя Скарыны, што быццам у Кракаўскі універсітэт, які быў пад апекаю рымскага папы, не дапускаліся асобы чужой, не каталіцкай веры. І Скарыне, каб вучыцца тут, нібыта давялося з праваслаўнай перайсці ў каталіцкую веру і прыняць другое імя.

Такая легенда гадоў сорак таму атрымала выключнае пашырэнне ў нашым друку — Скарыне вярталася яго сапраўднае, недарэчы пакрыўджанае імя.

Але нават калі б было так, як разважаў той вучоны, то ўсё роўна нельга пісаць Георгій Скарына, бо не было такога друкара. Кнігі выдаваў Францыск Скарына. Так ён падпісваў, і гэтага мы павінны трымацца паводле прынятых у навуцы правіл. *А. Клышка.*

● На аснове атрыманай інфармацыі пацвердзіце або абвергніце наступныя тэзісы. Укажыце інфармацыю, якая не вынікае з прачытанага тэксту.

1. Скарына называў сябе ў кнігах толькі Францыскам, альбо Францішкам.
2. Францішак — гэта другое, каталіцкае імя Скарыны.
3. Задума выдаць Біблію на зразумелай народу мове ўзнікла ў Скарыны пад уплывам новых павеваў у грамадскай думцы таго часу.
4. Многія вучоныя глядзелі на імя Георгій як на памылку перапісчыка-перакладчыка.
5. У даўнейшых дакументах імя Георгій сустракаецца толькі аднойчы — у грамаце 1632 года.

● **176.** Прачытайце тэкст. Адзначце вядомую вам інфармацыю і новую, размежаваўшы яе на асноўную і другарадную.

Адшукайце ў тэксце інфармацыю, якая дапаможа закончыць і абгрунтаваць наступныя тэзісы.

1. Словы «этнас» і «народ» не заўсёды з'яўляюцца...
2. Этнас — гэта ўстойлівая сукупнасць людзей, якая...
3. Да самых пашыраных моў свету сёння адносяцца...

Насельніцтва Зямлі складаецца з так званых этнасаў. Этнас — гэта ўстойлівая сукупнасць людзей, якая сфарміравалася гістарычна, валодае агульнай мовай, адрозніваецца ўласнымі рысамі культуры, адметнымі асаблівасцямі псіхікі, усведамляе сваё адзінства. Найбольш тыповыя віды этнасаў — гэта племя, народнасць і нацыя. У перакладзе з грэчаскай мовы этнас азначае «народ». Варта заўважыць, што словы «этнас» і «народ» не заўсёды выступаюць у якасці абсалютных сінонімаў. Зразумела, ёсць выпадкі, калі адзін этнас утварае адзін народ, які валодае адной мовай. Але калі мы прывычна гаворым народ Індыі, народ Швейцарыі, амерыканскі народ, то за словам народ хаваюцца розныя этнасы. Гэта трэба ведаць для таго, каб не зрабіць памылковы вывад, што на Зямлі столькі моў, колькі народаў.

✱ **180.** Уявіце сабе: выдавецтва «Юнацтва» звярнулася да вас з просьбай напісаць анатацыю на зборнік прыказак і загадак для дзяцей малодшага ўзросту. Выканайце заказ выдавецтва (аб'ём анатацыі — 10—12 радкоў школьнага сшытка). Перш чым пісаць анатацыю, прадумайце яе мэту, адрасат (для каго вы рыхтуеце тэкст), абавязковыя кампаненты тэксту.

● **181.** Падрыхтуйце анатацыю да навукова-папулярнай кнігі пра мову (напрыклад, з серыі «Скарбы мовы» для вучняў сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту або з серыі «Беларуская мова: Гісторыя і сучаснасць» і інш.). Пры падрыхтоўцы можна скарыстаць наступныя звароты, якія з'яўляюцца тыповымі для анатацыі.

Кніга змяшчае... У кнігу ўключаны (увайшлі)... У кнізе змешчаны... У гэтай кнізе вы прачытаеце пра... У кнізе аналізуюцца (вырашаюцца, выкладзены)...

Чытач знойдзе звесткі (інфармацыю) пра... Кніга дае ўяўленне пра... Твор прысвечаны... Аўтар робіць спробу вырашыць... Аўтар расказвае (разважае, раскрывае, малюе, прапануе ўвазе чытачоў, прасочвае, разглядае) і г. д.

Рэцэнзія.

Рэцэнзія (ад лац. recensio — разгляд) — аналіз і ацэнка навуковага або мастацкага твора, спектакля, кінафільма. Пры падрыхтоўцы рэцэнзіі трэба не толькі ўважліва прачытаць твор (кнігу), але і пазнаёміцца з творамі, блізкімі па тэматыцы, праблеме, каб аб'ектыўна і добразычліва ацаніць зробленае аўтарамі.

Рэцэнзія, як і кожны маўленчы тэкст,— справа творчая. Аднак рэцэнзія мае пэўную структуру, кампазіцыю. Як правіла, рэцэнзія складаецца з:

агульнай даведкі, інфармацыі аб творы (акрэсліваецца жанр, тэма, праблематыка, галíна ведаў, да якой адносіцца твор);

характарыстыкі структуры, кампазіцыі;

агульнай ацэнкі твора;

аналізу частак (раздзелаў) (разглядаюцца асноўныя ідэі, палажэнні аўтара, яго аргументы, ход і логіка разважанняў, якасць ілюстрацыйнага матэрыялу, мова твора);

заключнай ацэнкі рэцэнзаванага твора, вывадаў, пажаданняў, прапаноў.

182. Прачытайце рэцэнзію на кнігу В. М. Туркевіча «Урокі роднай мовы» (Мн., 1992). Выдзеліце тыповыя для рэцэнзіі кампаненты зместу: агульную даведку аб творы, інфармацыю аб характары і прызначэнні кнігі, агульную ацэнку. Адзначце інфармацыю аб структуры твора, пытаннях, якія разглядаюцца, заключную ацэнку рэцэнзента.

«Урокі роднай мовы» — другі метадычны дапаможнік, другі педагагічны храм, збудаваны настаўнікам-наватарам В. М. Туркевічам. У гэтай кнізе абагульнены ўласны педагагічны вопыт, знайшлі сваё адлюстраванне творчы пошук, каштоўныя метадычныя парады, арыгінальныя распрацоўкі ўрокаў, разгорнута цэлая сістэма навучальна-выхаваўчага працэсу.

У кнізе падрабязна апісваюцца спосабы актывізацыі работы вучняў на ўроку, вызначаюцца арыгінальныя метадычныя прыёмы. Кніга дае настаўніку багаты дыдактычны і краязнаўчы ілюстрацыйны матэрыял. Як запаліць агеньчык зацікаўленасці вучняў да вывучаемага матэрыялу, як удасканаліць структуру ўрока, зрабіць яго эфектыўным, сучасным, як паглыбіць веды вучняў — на ўсе гэтыя пытанні змешчаны пераканаўчыя адказы ў дзевяці раздзелах кнігі.

Чытаючы гэтую кнігу, ясна бачыш, як старонка за старонкай, раздзел за раздзелам выразна паўстаюць арыенціры вырашэння галоўнай задачы, яскрава бачыцца сэнс усёй навучальна-выхаваўчай работы: фарміраванне гарманічна развітой асобы, выпрацоўка ў яе актыўнай грамадзянскай пазіцыі, развіццё і ўзбагачэнне яе інтэлекту.

Шчыры дзякуй настаўніку-наватару Васілю Макаравічу Туркевічу за тое, што ён шчодра падзяліўся сваімі творчымі сакрэтамі, дзякуй яму за ўвесь яго бясцэнны педагагічны скарб.

Васіль Гусціновіч.

183. Прачытайце ўрыўкі з рэцэнзіі Т. М. Трыпуцінай на «Турэцка-беларускі размоўнік 1836 года». Выпішыце апорныя словазлучэнні, выразы, тыповыя для гэтага жанру. Растлумачце ролю абзацаў у рэцэнзіі.

Сярод помнікаў пісьменства беларускіх татараў прыкметна вылучаецца рукапісны «Турэцка-беларускі размоўнік 1836 года». Упершыню ён выдадзены ў 1995 годзе ў Нью-Йорку, дзе ў прадмове Галіна Александровіч і Сяргей Шупа слушна адзначаюць, што гэты слоўнік «можна лічыць адной з першых лексікаграфічных прац у гісторыі беларускай мовы».

Упершыню слоўнік быў апісаны А. Антановічам у манаграфіі «Беларускія тэксты, напісаныя арабскім пісьмом, і іх графіка-арфаграфічная сістэма» (Вільнюс, 1968). Як лічыць даследчык, слоўнік быў створаны Мустафой Шагідзевічам не раней за 1836 год у Слоніме.

Слоўнік меў прыкладны характар і прызначаўся для аказання практычнай дапамогі чалавеку. У ім каля 1000 лексічных турэцка(татарска)-беларускіх адпаведнікаў, якія падаюцца тэматычна: чалавек і назвы частак цела, назвы адзення, харчавання, посуду, прадметаў побыту і г. д. Матэрыялы такой разнастайнай тэматыкі дазвалялі атрымаць звесткі пра сацыяльныя і эканамічныя ўмовы жыцця беларускіх татар, пра характар іх дзейнасці.

«Турэцка-беларускі размоўнік» быў складзены ў Слоніме і таму, натуральна, яго беларуская частка адлюстроўвае асаблівасці гродзенска-баранавіцкай групы гаворак паўднёва-заходняга дыялекту з уласцівымі ім паланізмамі. Але на старонках слоўніка зафіксаваны разнастайныя моўныя з'явы, характэрныя для беларускай мовы наогул. *Т. Трыпуціна.*

● Пісьмова растлумачце лексічнае значэнне слоў *дыялект, адпаведнік, прыкладны* (характар), *зафіксаваць, слушна.*

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў апошнім абзацы.

∗ **184.** Прачытайце адну з рэцэнзій на мастацкі твор у газеце «Літаратура і мастацтва», часопісах «Полымя», «Маладосць» або «Крыніца». У чым, на вашу думку, праяўляецца спецыфіка, адметнасць рэцэнзіі на мастацкі твор? Адказ аформіце пісьмова.

185. Падрыхтуйце рэцэнзію на навукова-папулярную (мастацкую) прачытаную кнігу. Для сувязі паміж часткамі рэцэнзіі можна выкарыстаць наступныя сінанімічныя рады.

Тэма, пытанне, праблема, задача, мэта, разважанне, сцвярджэнне, думка, ідэя; пункт погляду, пазіцыя, тэорыя, канцэпцыя; з'ява, заканамернасць, працэс, тэндэнцыя; асаблівасць, спецыфіка, адметнасць, уласцівасць, рыса; аргумент, доказ; сітуацыя, становішча, абставіны, умовы, варункі; вывад, вынік, заключэнне.

§ 35. Паняцце пра маналог, дыялог, палілог.

Паводле характару маўленчай дзейнасці адрозніваюць маналог, дыялог, палілог.

Маналог (ад грэч. monos — адзін, logos — слова, мова) — разгорнутае выказванне асобы, звернутае да субяседнікаў, але фармальна не звязанае з іх рэплікамі. Разнавіднасцю маналога з'яўляецца ўнутраны маналог, звернуты да самога сябе.

Дыялог (ад грэч. dialogos — размова, гутарка) — маўленне, пры якім адбываецца абмен выказваннямі паміж дзвюма або некалькімі асобамі. Дыялог цесна звязаны з сітуацыяй маўлення, абмежаваны тэматыкай размовы, складаецца з рэплік-выказванняў удзельнікаў. У пісьмовым маўленні дыялог суправаджаецца словамі трэцяй асобы — аўтара, які каменціруе дыялог.

Палілог (ад грэч. poly — шмат, многае) — маўленне, у якім удзельнічае некалькі чалавек.

∗ **186.** Ведаючы значэнне грэчаскіх слоў (monos — адзін, poly — шмат, многае), акрэсліце семантыку наступных слоў:

а) манаграфія, манокль, монакультура, маналіт, манапаліст, манатонны;

б) полівітаміны, паліглот, палігон, паліграфія, паліклініка, палімеры.

187. Прачытайце маналог Паўлінкі з камедыі Янкі Купалы. Прывядзіце доказы таго, што маналог Паўлінкі вызначаецца сінтаксічнай ускладненасцю, лагічнай завершанасцю, павышанай эмацыянальнасцю.

Паўлінка *(неспакойна).* А то, можа, хай бы лепей і не прыйшоў. Так усё неяк усярэдзіне трасецца... Што тут рабіць? А можа не прыйдзе?.. *(Сумна.)* А калі не прыйдзе, то, значыцца, ён ужо мяне не любіць болей. Не, няхай прыйдзе лепей, а там — што будзе, то будзе. Трэба паваражыць. Прыйдзе, не прыйдзе, прыйдзе, не прыйдзе, прыйдзе... *(Весела.)* Прыйдзе, прыйдзе! А цяпер — любіць ці не любіць? Ну, гэта трэба на карты паваражыць. Любіць, не любіць, к сэрцу прыжме, к чорту пашле; любіць, не любіць, к сэрцу прыжме... *(Весела.)* Так, так, любіць, к сэрцу прыцісне! Ну, раз карты гэтак паказалі, то трэба збірацца. Але мушу ўперад паслухаць, ці спяць старыя. *(Ідзе і падслухоўвае ў дзвярах бакоўкі.)* Спяць... Што тут узяць? Ага, трэба заглянуць у куфар. Во! Гэтыя пацеркі трэба забраць — так, мне з імі да твару ідзе. Ну, сукенку новую таксама трэба ўзяць. Усё гэта звяжам у хустку. А-а, і чаравічкі мушу забраць, бо ў чым жа я з ім бегаць буду? Шнуровачку такжа вазьму, бо хто ж яе тут будзе насіць?.. І-і! Ужо болей, здаецца, нічога. *(Чуваць шорах за акном. Паўлінка сціхае.)* Ай, хтось там прыйшоў! *(Весела.)* Прыйшоў мой міленькі, прыйшоў! Такі карты праўду паказалі...

Чым прываблівае вас вобраз Паўлінкі ў камедыі? Як праз мову, праз дыялог перадаецца характар гераіні?

∗ Паразважайце, якая розніца паміж маналогам як элементам драматургічнага твора і маналагічнай формай радыё- або тэлевізійнага выступлення?

188. Прачытайце вершы Ул. Караткевіча і Я. Купалы. Якая роля маналагічнай і дыялагічнай формаў у раскрыцці асноўнай ідэі вершаў, у стварэнні эмацыянальнасці, усхваляванасці паэтычнай мовы? Як маналагічная форма верша Ул. Караткевіча дапамагае выявіць настрой, перажыванні аўтара? Як назва верша Я. Купалы праграмуе дыялагічную форму твора? Чаму, на вашу думку, верш «Сын і Маці» заканчваецца рэплікай Сына?

Беларусь, прачынайся!
Я цябе абуджаю!
Ты павінна прачнуцца,
Не праспі сваё шчасце ўначы,
Я гукаю цябе,
Дарагая, святая!
Адкажы ж, мая родная,
Не маўчы!..
Паміраю і веру:
Калісьці над светлымі водамі,
Над свабоднай зямлёю
І над Белаю Руссю маёй
Шчасце сонцам заззяе,

І слова нашчадка свабоднага
Мае раны загоіць
Гаючай жывою вадой. *Ул. Караткевіч. 1958 г.*

СЫН І МАЦІ.

— Мамка, мамка, нам сягоння
Гаманілі ў школе
Аб якойсьці Беларусі,
Што жыве на волі.
— А вось тое, мае дзеткі,
Глянь-зірні наўкола:
Бачыш гэтыя сялібы,
Хаткі нашых сёлаў...
А там далей, дзе ўжо вока
Дасягнуць не можа,
Тое самае пабачыш,—
А ўсё так прыгожа!
Аб вялікай нашай славе
Сведчаць на свет цэлы,—
Як жылі мы, панавалі
Ў родным краі смела.
Во ўсё гэта, мае дзеткі,
Ад межаў да межаў
Беларусяю завецца
Й да цябе належа.
— Ну, а йшчэ скажы мне, мамка,
Бо я не разважыў:
Што такое беларусы,
Як настаўнік кажа?
— Усе — і ты, і я — суседзі,
Хто, па-твойму, пру́сы?
Дык жа ўцям: на Беларусі
Жывуць беларусы!
Ды яшчэ, каб лепей ведаў,
Му́шу табе ўспомніць:
Беларусы беларускай
Гутаркай гамоняць.
— Ну, ўжо знаю, знаю, мамка!
Як у люстры бачу,
Пакажу я ўсяму свету,
Хто я, дый што зна́чу! *Я. Купала. 1921 г.*

Якія словы, граматычныя формы сведчаць аб часе напісання верша? Прывядзіце адпаведнікі з сучаснай літаратурнай мовы.

Адкажыце пісьмова герою верша на яго пытанне «Што такое беларусы?».

189. Прачытайце ўрывак з рамана І. Мележа «Людзі на балоце». Дакажыце, што ў аснове маўленчай сітуацыі знаходзіцца палілог. Выпішыце дзеясловы маўлення і думкі, якія суправаджаюць рэплікі субяседнікаў. Чаму пісьменнік не можа пры гэтым абысціся словамі *спытаў, адказаў*? Як у рэпліках праяўляюцца асаблівасці мовы і характару персанажаў?

— Аб чым ето яна? — не зразумела Ганна.

— Ведзьмака́ сустрэлі,— ціха, з асцярогай прашаптала Хадоська, неспакойна азірнулася ў цемру, быццам баялася, што іх слухаюць. Яна перахрысцілася.— Не дай Бог, пачуе!

Ганна зразумела яе страх, ведала, што ведзьмакі не любяць, калі іх так завуць, помсцяць за гэта. Ведзьмакі хочуць, каб іх звалі чараўнікамі.

— Чараўніка?! — здзівілася Ганна.— Якога? Што ў Хвоенцы?

— Аге ж.

— Усю дарогу калаціліся,— апавядала Прося.— Як, скажыце, жывыя з лесу выбраліся!.. Лес той — то буў ціхі, а то зрабіўся страшны — гудзе, скуголіць, як на хаўтуры...

— Страхоцце якое! — жахнулася адна з дзяўчат.

— Е такія малітвы, што як пачуе ён, дак як ліст затрасецца,— сказаў нехта тонам знаўцы.— Толькі трэ знаць яе, тую малітву...

— А конь — што?! — перабілі «знаўцу».— Ідзе сабе?

— Аге, ідзе! — адгукнулася Прося.— Ідзе!.. І ён сам не свой! Хістаецца — як не падае. Вушы наставіў, грыву натапырыў, і вачмі ўсё — зірк, зірк. Але, дзякуй Богу,— хоць хістаецца, а ідзе і ідзе! Толькі ён і выратаваў!!!

Чым вытлумачваецца наяўнасць шматлікіх знакаў прыпынку? Растлумачце, якую функцыю ў сказе яны выконваюць.

* **190.** Прадоўжыце дыялог-разважанне.

— У душы кожнага чалавека жыве вера ў дабрыню, у прыгажосць чалавечых узаемаадносін, імкненне да ідэалу.

— Дасягнуць ідэалу немагчыма, паколькі...

— Так, відаць, немагчыма, але...

— ...

191. Складзіце дыялог-гутарку на адну з тэм: «Сустрэча з аднакласнікам», «У кнігарні».

192. Прачытайце тэксты. Паразважайце, чаму не атрымаўся дыялог у абодвух выпадках. Прадумайце пытанні, з дапамогай якіх дыялог адбыўся б.

а) Сустрэўшы ў калідоры інстытута калегу, павітаўшыся, я сказала: «Я нядаўна вярнулася з Кіева». Значыць, я ставіла за мэту расказаць пра паездку: чакала пытання тыпу: «Як з'ездзілі? Што спадабалася?» А мой субяседнік пачаў расказваць: «Я таксама нядаўна там быў. Я там бачыў...» І пайшлопаехала ўсё пра сябе. Натуральна, што маё жаданне расказаць прапала... *Н. Фарманоўская.*

б) — Ну, здароў! — павітаўся Адам і, падышоўшы бліжэй, падаў госцю руку. Той нібыта засаромеўся чагосьці, крыху разгубіўся ад такой фамільярнасці і, думаючы, што гаспадар прыняў яго за кагосьці са сваіх знаёмых, паволі, не спускаючы

Любачку з каленяў, прыўзняўся разам з ёю, пацінуў Адамаву руку і адказаў:

— Добры дзень.

— Ну, як даехаў з такое далі? — спытаўся Адам і сам зразумеў недарэчнасць свайго пытання: калі чалавек ужо сядзіць перад табою, значыць, даехаў ён добра.

— Як бачыце, даехаў,— адказаў госць і развёў рукамі.

Звычайна Адам, маўклівы і не вельмі гаваркі ад прыроды чалавек, не ўмеў пачынаць гаворкі з незнаёмымі людзьмі і заўсёды губляўся, калі на яго аднаго пакідалі каго-небудзь, тым больш калі гэта былі жанчыны, якіх яму трэба займаць, весяліць. І зараз, убачыўшы, што з Мішавым адказам тая тэма, на якую ён спадзяваўся, сама сабою перасохла, як ручаёк, Адам, спяшаючыся, шукаў, пра што б гэта яшчэ спытаць у госця ці пра што расказаць яму самому... *Я. Сіпакоў.*

193. Прачытайце жарт. Ці з'яўляецца тэкстам прыведзены дыялог? Абгрунтуйце сваю думку.

Растлумачце, якія сродкі сувязі сказаў тут выдзелены.

Хвалько кажа хвальку:
— **Чуў** пра Атлантычны акіян?
— **Чуў.**
— Я **пераплыў** яго.
— **А** ты **чуў** пра Мёртвае мора?
— **Чуў.**
— Я **яго забіў.**

§ 37. Асноўныя патрабаванні да маўлення.

Правільнасць лічыцца галоўнай якасцю маўлення, пры адсутнасці якой цяжка гаварыць пра іншыя патрабаванні (змястоўнасць, лагічнасць, дакладнасць, дарэчнасць). *Правільнасць маўлення* — гэта адпаведнасць літаратурным нормам.

Літаратурная норма — замацаваныя ў маўленчай практыцы правілы вымаўлення (арфаэпічныя нормы), словаўжывання (лексічныя нормы), формаўжывання (марфалагічныя нормы), правілы пабудовы словазлучэнняў і сказаў (сінтаксічныя нормы).

Арфаэпічныя нормы патрабуюць адзінага літаратурнага вымаўлення гукаў і спалучэнняў гукаў: *б'ю* [бју], *дэлегат* [дэ]легат, *сшытак* [ш̅]ытак, *расказчык* [раскашчык], *шэсць* [шэс'ц'].

Акцэнталагічныя (акцэнтныя) нормы акрэсліваюць месца пастаноўкі націску ў словах. У мове існуюць паралельныя (раўнапраўныя) акцэнталагічныя варыянты (*ла́скавы — ласка́вы, наво́кал — навако́л, нада́лей — надале́й, ра́ніцай — раніцо́й*), а таксама тыя, якія парушаюць літаратурную норму (літ. *высока* — дыял. *вы́сака*, літ. *дачка́* — дыял. *до́чка*).

Лексічныя нормы патрабуюць правільнага выбару слова, фразеалагізма, выкарыстання іх у адпаведнасці з лексічным значэннем, стылістычнай афарбоўкай. Лексічныя нормы не дапускаюць нематываванага ўжывання дыялектных, запазычаных слоў.

Марфалагічныя нормы захоўваюць адзінства ва ўтварэнні, ужыванні формаў слоў. Так, у беларускай мове назоўнікі *дроб, запіс, медаль, насып, перапіс, сабака, стэп, шынель* мужчынскага роду. Пры ўтварэнні формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў выкарыстоўваюцца суфіксы ***-ейш-(-эйш-), -ш-:*** *прыгожы — прыгажэйшы, светлы — святлейшы, добры — лепшы, дрэнны — горшы.* Суфіксы ***-ей (-эй), -ай*** не характэрны для сучаснай літаратурнай мовы пры ўтварэнні формы вышэйшай ступені.

Сінтаксічныя нормы ўстанаўліваюць правілы спалучэння слоў у розных канструкцыях (мадэлях), напрыклад: *схадзіць* (па што?) *па ваду, дараваць* (каму?) *брату, дзякаваць* (каму?) *настаўніку, смяяцца* (з каго?) *з няўмекі.*

194. Паразважайце, парушэннем якіх нормаў з'яўляецца ўжыванне ў мове словазлучэнняў *свабодная вакансія, стары ветэран, першы дэбют, пралівны лівень, большая палавіна.* Пры неабходнасці звярніцеся да назіранняў даследчыцы Т. Б. Бандарэнкі. Складзіце словазлучэнні, сказы са словамі *вакансія, ветэран, дэбют, лівень, палавіна*, захаваўшы такую камунікатыўную якасць маўлення, як правільнасць.

Слова *вакансія* азначае 'незамешчаная пасада', 'свабоднае месца ва ўстанове' і пад. Паколькі ў сэнсавай структуры слова ёсць значэнне 'свабодны, пусты', словазлучэнне *свабодная вакансія* няправільнае, таўталагічнае. Такая памылка — вынік уплыву аналогіі з канструкцыямі *занятая вакансія, адкрытая вакансія*, а таксама *свабоднае месца* і пад.

Таўталагічным, няправільным трэба лічыць і спалучэнне *стары ветэран.* Значэнне гэтага словазлучэння па сутнасці заключана ў яго галоўным кампаненце — назоўніку: *ветэран* — зыходнае значэнне 'стары, вопытны воін', пераноснае — 'стары, заслужаны, вопытны дзеяч, старажыл'.

Таўталагічнае і словазлучэнне *першы дэбют*, а спалучэнне *апошні дэбют* увогуле супярэчыць сэнсу слова *дэбют* — 'першае выступленне артыста на сцэне', а таксама 'пачатак якой-небудзь дзейнасці'. Няправільна гаварыць і пісаць таксама *дэбютаваць у першы раз.*

Выраз *пралівны лівень* з'яўляецца няправільным, таўталагічным, паколькі слова лівень азначае 'пралівны дождж'. Такая памылка сустракаецца як вынік аб'яднання словазлучэнняў *моцны лівень* і *пралівны дождж.*

Слова *палавіна* абазначае 'адна з дзвюх роўных частак цэлага'. Таму лічацца памылковымі выразы *большая* і *меншая палавіна*, бо састаўныя кампаненты супярэчаць адзін аднаму па сэнсе: палавіна не можа быць ні большай, ні меншай. *Т. Бандарэнка.*

195. Растлумачце арфаэпічныя нормы беларускай мовы на аснове наступных прыкладаў. Пры неабходнасці звяртайцеся да «Слоўніка беларускай мовы» пад рэд. М. В. Бірылы.

Займацца ва універсітэце, скарбніца унікальных рэчаў, гараджанін, джэмпер, паджартаваць, цвёрды, сцвярджаць, світанне, змена, смех, скінуць, схіліць, Дзвіна, падвязаць, падвярнуць, у Літве, мыешся, дзівуешся, суражскі, чэшскі, вяселле, Палессе, сваццця, суддзя.

196. З дапамогай «Слоўніка націску ў беларускай мове» М. В. Бірылы размяжуйце наступныя акцэнталагічныя варыянты паводле адпаведнасці-неадпаведнасці літаратурнай норме.

Го́луб — галу́б, жы́хар — жы́хар, за́хад, — захо́д, зна́хар — знаха́р, маладо́сць — мо́ладасць, ця́жар — цяжа́р, бу́дны — будны́, дармавы́ — дармо́вы, мя́ккі — мяккі́, пахму́рны — па́хмурны, руды́ — ру́ды, сла́бы — слабы́, стары́ — ста́ры, то́ўсты — таўсты́, ву́дзіць — вудзі́ць, заі́нець — заіне́ць, пацве́рдзіць — пацвярдзі́ць, высо́ка — вы́сака, асно́ўны — аснаўны́, крыху́ — кры́ху, аге́нт — а́гент, а́ер — ае́р, алфаві́т — алфа́віт, дакуме́нт — даку́мент, кіламе́тр — кіло́метр, цэме́нт — цэ́мент, магазі́н — мага́зін, катало́г — ката́лаг.

197. Запішыце наступныя сказы, пазбегнуўшы парушэння сінтаксічных нормаў.

Выступленне *знайшло шырокі водзыў* сярод грамадскасці. Яны *ўнеслі яскравую старонку* ў летапіс барацьбы з ворагам. *Сферы дзеяння* гэтых дзвюх камісій *размеркаваны.* Але гэтым *колькасць не заканчваецца.* Механізатары *прымаюць усё залежнае* ад іх, каб сабраць ураджай без страт. Гэтая лекцыя *пакінула* добрае *ўражанне* і *на мяне*, і *на аўдыторыю.* Нарэшце і гэта *праблема была пераадолена.* Здаецца, *план* нашай работы *закончан.* Аўтар *высунуў прагноз*, які поўнасцю спраўдзіўся. Некалькі тыдняў ён *выкладаў курс лекцый* студэнтам. *Аб'ём* ведаў значна *павысіўся. Большасць* у нашым калектыве *займаюць* жанчыны. *Пранесці* пачуццё любві, якое вас аб'яднала, на *ўсё жыццё. Ад нас бяруць прыклад. Важны прабел* у ведах *дапаўняецца* новымі звесткамі. *З запісаў А. Міхневіча.*

198. На канкрэтных прыкладах дакажыце праўдзівасць, аргументаванасць наступных выказванняў беларускіх мовазнаўцаў адносна захавання літаратурных нормаў.

Строгае адзінства лексічных, граматычных і фанетычных нормаў, правільнасць, чысціня і выразнасць літаратурнай мовы ў яе пісьмовай і вуснай формах — вось неабходныя ўмовы, пры якіх мова найбольш поўна і эфектыўна можа выконваць функцыю зносін паміж людзьмі. *Г. Арашонкава.*

Культура маўлення азначае свядомыя адносіны не толькі да зместу, але і да формы выказвання. *А. Падлужны.*

Сінтаксічная норма вызначае межы спалучэння слоў. *А. Міхневіч.*

Нізкая моўная культура — не толькі бяда пісьменніка, але і грамадскае зло. *А. Каўрус.*

> Багацце (разнастайнасць) маўлення — якасць, што характарызуе ўменне чалавека карыстацца скарбамі мовы, яе лексічным, фразеалагічным запасам, яе інтанацыйнымі, сінтаксічнымі магчымасцямі. Багаццем мовы кожны чалавек распараджаецца па-свойму, гэта залежыць ад вопыту, адукацыйнага ўзроўню, адносін да такіх паняццяў, як культура слова, агульная культура. Мова валодае надзвычай багатымі магчымасцямі ў плане лексікі, фразеалогіі, сінтаксісу. Напрыклад, у «Слоўніку эпітэтаў беларускай мовы» Н. В. Гаўрош да слова *Беларусь* пададзены наступныя эпітэты: *велічная, гордая, дарагая, мілая, родная, пяшчотная, белая, сінявокая, сіняя; баявая, добрая, маладая, мужная, прасторная, працавітая, прыгожая, урачыстая, юная; баравая, завадская, зубрыная; сённяшняя, старажытная, шчаслівая.*
>
> Наша маўленне багацее праз выкарыстанне сінанімічных, фразеалагічных сродкаў. Ф. М. Янкоўскі ў кнізе «Само слова гаворыць» прыводзіць такія прыклады сінанімічных слоў і выразаў: *падмацавацца, падсілкавацца, перакусіць, голад прагнаць, перахапіць, кусануць... Умовы, абставіны, стасункі, варункі, акалічнасць (-ці), сітуацыя... Павіта́цца, парука́цца, пэздароўкацца... Усё расце на полі, у лесе... Усё як на дражджах. Урадзіла! Ягады — хоць шуфлюй. Грыбоў — хоць касі.*

199. Прачытайце прыклады слоўнікавых артыкулаў з «Анамастычнага * слоўніка твораў Я. Коласа» (Мн., 1990) і «Фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Я. Коласа» (Мн., 1993). Па аналогіі з прапанаванымі артыкуламі складзіце невялікі слоўнічак з 10—15 слоў з мовы твора (твораў) Ул. Караткевіча.

---

* *Анамастыка* — раздзел мовазнаўства, які вывучае ўласныя імёны, іх паходжанне, заканамернасці развіцця.

Паразважайце, ад чаго залежыць багацце маўлення, лексічны і фразеалагічны запас носьбіта мовы.

АЛЬБУЦЬ. Былая леснікова пасада, дзе жыў з 1890 па 1902 Я. Колас. Упамінаецца ў пісьме да Я. Ф. Карскага, І. Ю. Міцкевіча. Я ўсё ж моцна стаю на сваіх пазіцыях у дачыненні да вырашэння пытання аб павелічэнні зямлі для Мікалаеўшчыны. Ворыўную зямлю можна павялічыць за кошт балот... Я мяркую, што найбольш прыдатным месцам з'яўляецца Альбуць.

БУЛКУ ◇ КУПІЦЬ ЗА БЕЛУЮ БУЛКУ (каго). Падкупіць, схіліць, пераманіць каго-н. на свой бок за невялікую абяцанку. *І гаспадарыць паны будуць самі і біць будуць вас, бо вас можна купіць за белую булку, бо вы не хочаце быць гаспадарамі свайго жыцця* («Дачакаўся»).

БОЖЫ СВЕТ. Навакольнае жыццё. *Хацелась жыць, ушыр разняцца, За долю лепшую змагацца; Узнімалісь грудзі, чулісь сілы, І божы свет здаваўся мілы* («Новая зямля»).

> Дакладнасць маўлення мае на ўвазе адпаведнасць паміж агульнапрынятым значэннем слова (фразеалагізма) і яго ўжываннем. Дакладнасць маўлення падразумявае веданне сінанімічных адценняў адзінак, мнагазначных і аднакаранёвых слоў, якія адрозніваюцца значэннем і будовай (*асобны — асаблівы, бескарысны — бескарыслівы*).

200. Выправіць і запісаць сказы, пазбегнуўшы недакладнага ўжывання аднакаранёвых слоў. Пры неабходнасці карыстайцеся «Слоўнікам паронімаў беларускай мовы» С. М. Грабчыкава (Мн., 1994).

1. Багушэвіч у байкавым жанры імкнуўся прадаўжаць лепшыя традыцыі рускай і польскай класічных літаратур. 2. Процілеглы бераг рэчкі быў вышэйшы — ён быў не лугавы, балотны, а палявы. 3. Бліжэй за ўсіх у гэтую пару яму стаў Іваноў з яго бескарыснай самаадданай душой, з яго фактычнай прыхільнасцю да мудрасці і праўды. 4. Туман гусцеў, распаўзаўся і паступова ўкрываў пушыстай белай коўдрай вадзяную роўнядзь. 5. І справа і злева ад дарогі ўзвышаецца гліняны бераг. 6. Над галавой гулі пчолы — у іх была тут дарога, па якой яны ляталі з вулляў на грэцкае поле. 7. Ліхтары зусім патанулі ў дажджлівай імгле. 8. Аляксею падабалася простая дзелавітая гутарка падпалкоўніка.

201. Адна з праяў недакладнасці маўлення — літаральны пераклад з рускай мовы ўстойлівых словазлучэнняў. Запішыце наступныя прыклады, пазбегнуўшы недакладнасці ўжытых фразеалагізмаў.

1. Работа ў дырэктара была такая, што толькі лічы і лічы ды *глядзі ў абодва*. 2. *Справу гаворыць* чалавек. 3. Настрой у нас *што трэба*. 4. *Ключом б'е* праца на сенажаці. 5. У далейшым умовы працы *жадаюць быць* лепшымі. 6. Вось, *да прыкладу*, возьмем народны тэатр раённага Дома культуры. 7. Яна пачала рэгулярна *наносіць візіты* суседзям.

202. Ці згодны вы з наступнай думкай: *«Тое, што з пункту гледжання мовы з'яўляецца памылкай, можа, калі яно ўзнікае з самабытнай натуры, мець мастацкую каштоўнасць; у мастацтве пануе права асобы, у граматыцы — права калектыву»* (К. Фослер)?

Ці можна ў такім разе гаварыць пра недакладнасць словаўжывання ў наступных выпадках? Чаму?

Дзяўчынка к хлопчыку нагнулася і, слёзкі
Сціраючы яму, штосьці пачала казаць,
Каб заспакоіць плач — зусім, як быццам маць,
І **саліваліся** ў жывы абраз **ядыны.**
Той выгляд мацеры ды з воблікам дзяўчыны,
Дзіцячым, **цененькім,** і ў гэты час яна,
Здавалася, была аж да краёў паўна
Якойсь **шырокаю,** радзімаю **красою,**
І помню, я на міг пахарашэў душою. *М. Багдановіч.*

...Крычаў і маліўся, стагнаў і спяваў,
Каб кроў мужыка не лілася на росы;
Ён **сонца выворваў,**
З магілы ўставаў,
Каб толькі ўбачыць у шчасці народ свой. *П. Панчанка.*

> Маўленне лагічнае, калі семантычныя сувязі паміж словамі, сказамі адпавядаюць законам логікі, законам мыслення.

203. Прачытайце выказванні даследчыкаў пра такую камунікатыўную якасць маўлення, як лагічнасць. Адно з іх, якое, на вашу думку, найбольш поўна раскрывае сутнасць паняцця, запішыце.

Паміж лагічнасцю і дакладнасцю маўлення існуе цесная сувязь. Недакладна ўжытае слова робіць маўленне нелагічным... Лагічнасць забяспечваецца перш за ўсё экстралінгвістычнай умовай — уменнем лагічна мысліць. *І. Лепешаў.*

Не на сваім месцы слова ў сказе — і ад усяго сказа патыхае фальшам. У матэматыцы ад перастаноўкі састаўных сума не мяняецца, у літаратуры, мове — мяняецца. *І. Навуменка.*

Лагічнасць як якасць маўлення выводзіць нас за межы слова і ўводзіць у межы выказвання як адзінкі маўлення, у галіну сінтаксісу. Пры ацэнцы лагічнасці асабліва важна чуць і бачыць (на пісьме) тое цэлае, якое ўзнікае пры спалучэнні слоў. *Б. Галавін.*

204. Перабудуйце, запішыце сказы так, каб правільны парадак слоў пазбавіў сказ алагічнасці.

1. Дом будуе новы кран. Ён асілак-велікан. *(Б. З.)* 2. У вагоны апошнія селі камандзіры. *(С. Г.)* 3. Схавалася ў засень, у цень усё жывое — куры, гусі, сабака ляжыць побач з высалапленым языком. *(П.)* 4. У студзені гэтага года ў газеце былі змешчаны адказы на пытанні чытачоў міністра асветы. *(Л.)* 5. Сёлета выходзіць першы том «Бібліятэкі дзіцячай літаратуры». Складаюць яго лепшыя творы для дзяцей беларускіх пісьменнікаў ад Янкі Купалы і Якуба Коласа да нашых дзён. *(Л.)* 6. Да акіяна рэчак скарацілі шлях, і зніклі там. *(А. З.)* 7. Сачыненні праводзяцца на матэрыяле самастойных назіранняў ці ўражанняў дзяцей, выкліканых пэўнымі падзеямі. *(Н.)*
З матэрыялаў І. Лепешава.

205. Прачытайце сказы, змешчаныя ў рубрыцы «Пяро нарыпела» часопіса «Вожык». З чым звязана парушэнне лагічнасці? Перабудуйце гэтыя сказы, захаваўшы логіку разважанняў.

1. Я пайшоў да суседа рэзаць парсюка, з якім дамовіўся пра гэта раней. 2. Патрабуецца на пастаянную работу супрацоўнік для аддзела, які мае вышэйшую адукацыю. *(З аб'явы.)* 3. Калі гаварыць шчыра, дык за лубін адказвае аграном, бо ён яшчэ з восені ляжыць пад брызентам і пакрыўся цвіллю. *(З дакладной кладаўшчыка.)* 4. Бычкоў так кормяць даглядчыкі, каб да восені кожны з іх дасягнуў 300 кілаграмаў. *(З пісьма ў рэдакцыю.)*

Дарэчнасць маўлення мае на ўвазе ўжыванне моўных сродкаў у адпаведнасці з тэмай выказвання, мэтай і ўмовамі размовы. Дарэчнасць патрабуе ўжывання слова ў адпаведнасці са значэннем і замацаванасцю за пэўным стылем. Так, навуковы даклад нельга падрыхтаваць без выкарыстання адпаведнай тэрміналагічнай лексікі, без ведання марфалагічных і сінтаксічных асаблівасцей навуковага стылю. Віншавальнае слова на дні нараджэння сябра будзе недарэчным, калі яго падрыхтаваць у афіцыйна-дзелавым стылі, з выкарыстаннем канцылярызмаў, абрэвіятур, штампаў. Спалучэнне моўных сродкаў розных стыляў павінна быць апраўданым, матываваным. Дарэчнасць маўлення ўлічвае выбар моўных сродкаў у залежнасці ад сітуацыі зносін.

206. Прачытайце, растлумачце сэнс прыведзеных выказванняў. Падумайце, у якіх маўленчых сітуацыях іх дарэчы працытаваць. Да кожнага выслоўя запішыце беларускія адпаведнікі (прыказкі, крылатыя словы).

1. Калі хочаш сабраць мёд, не перакульвай ву́лей. *(Амерыканская прыказка.)* 2. Кітайскаму мудрацу належаць словы: «Не скардзіцеся з прычыны таго, што на даху суседа

ляжыць снег, калі ваш уласны парог не ачышчаны». 3. У старажытных кітайцаў была прыказка: «Чалавек без усмешкі на твары не павінен адчыняць магазін». 4. Джанатан Свіфт, аўтар «Падарожжаў Гулівера», гаварыў: «Самыя лепшыя дактары ў свеце — доктар Дыета, доктар Спакой і доктар Весялосць».

§ 38. Культура маўленчых паводзін. Моўны этыкет.

Паняцце культуры ўключае ў сябе і культуру ўзаемін (зносін), культуру маўленчых паводзін. Культура маўленчых паводзін — састаўная частка агульнай культуры. Чым вышэйшы ўзровень культуры чалавека, тым вышэй культура маўленчых паводзін. Маўленчыя паводзіны звязаны з сітуацыяй маўлення, з роляй, якую выконвае носьбіт мовы, напрыклад, адзін і той жа чалавек па-рознаму паводзіць сябе ў маўленчай сітуацыі з аднакласнікам, настаўніцай, маці: *Эй, дай паглядзець сшытак! Ганна Пятроўна, можна, я пагляджу гэтую кнігу? Мам, ну я цябе прашу...*

Правілы маўленчых паводзін рэгулююцца моўным этыкетам. Моўны этыкет (ад фр. étiquette) — абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі сістэма моўных формул *(добры дзень, дазвольце, прашу прабачыць* і г. д.), якія прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з субяседнікам (-і). Моўныя формулы этыкету праяўляюцца ў сітуацыях прывітання, развітання, удзячнасці, адабрэння, спачування, віншавання, звароту, просьбы, парады і г. д. У формулах моўнага этыкету, якія выкарыстоўвае чалавек, адлюстроўваецца ўзровень яго адукацыі, выхаванасці, культуры, маўленчага асяроддзя.

Моўны этыкет — неабходная частка культуры маўленчых паводзін кожнага носьбіта мовы. Самыя агульныя правілы прымянення формул моўнага этыкету — ветлівасць, добразычлівасць.

207. Прачытайце. Сфармулюйце і запішыце асноўную думку тэксту. Як вы разумееце паняцце *культура маўленчых паводзін*?

...Азірнёмся наўкола. Як часта сустракаюцца людзі хваравіта раздражнёныя, з неадэкватнай рэакцыяй на ўсё, нават на дробязі. Аднаго незнарок штурхнулі ў аўтобусе, і ён доўга будзе даймаць крыўдзіцеля, а заадно і ўсіх, хто едзе разам з ім. Другому зрабілі заўвагу, што ён занадта часта і падоўгу вядзе асабістыя размовы са службовага тэлефона — ён шпурнуў трубку. Трэцяй здалося, што ёй недалілі ў стакан соку, і яна накінулася на прадаўшчыцу з лаянкаю. Падобныя паводзіны, безумоўна, вынік адсутнасці культуры.

Давайце задумаемся над некаторымі пытаннямі. Ці ўмеем мы інтэлігентна звярнуцца да чалавека, спытаць пра што-небудзь так, каб яму было прыемна адказаць? Ці можам мы ўважліва выслухаць субяседніка і выклікаць у яго цікавасць, сімпатыю, давер? Ці станем мы на грубасць, адрасаваную нам, рэагаваць іншымі сродкамі, чым той жа грубасцю? Ці здольны мы ў час пажартаваць, калі бачым, што вось-вось можа ўспыхнуць канфлікт? Ці імкнёмся мы даказаць правільнасць сваёй пазіцыі, але так, каб не адштурхнуць людзей, а пераканаць іх? Ці ўмеем мы гаварыць «так» і «не»?

Трэба ўсвядоміць: культура маўленчых паводзін, ваша манера кантактаваць з людзьмі можа стаць радасцю, прыемнасцю, а можа ператварыцца ў непераадольны бар'ер. *З газеты.*

208. Прачытайце традыцыйныя формулы прывітання. Якія асаблівасці выкарыстання гэтых формул вы можаце назваць: *вітанне са знаёмымі (незнаёмымі), нейтральнае, добразычлівае, афіцыйнае, жартаўлівае, фамільярнае ўжыванне* і г. д.?

Добры дзень! Дабры́дзень! Дзень добры! Добрай раніцы! Добры вечар! Здарова! Вітаю вас! Дазвольце вітаць вас! Прывітанне! Салют! Маё шанаванне! Як жыццё (жыццё-быццё)? Як жывецца? Як жывяце́? Што новага? Як маешся? Рад(а) вас(цябе) бачыць!

* Якія з гэтых формул прывітання вы ўжываеце найчасцей? Якія формулы не выкарыстоўваеце? Чым гэта можна растлумачыць? Разыграйце маўленчыя сітуацыі з выкарыстаннем формул прывітання.

209. Прачытайце, вызначце тып тэксту. Запішыце тэкст (частку тэксту) па-беларуску.

Формулы приветствия играют большую роль в нашем общении. Здороваясь со знакомыми, мы подтверждаем этим своё знакомство и выражаем желание продолжить его. Нас беспокоит, когда хороший знакомый, проходя мимо, только слегка кивает головой или вовсе не замечает нас. Ведь перестать здороваться — означает прервать добрые отношения, прекратить знакомство! И наоборот: здороваясь с человеком, с которым мы раньше не общались, мы выражаем доброжелательное к нему отношение и намерение вступить в контакт. Поэтому, входя в учреждение, сначала здороваются и только потом начинают излагать своё дело. Занимая место в купе поезда, здороваются с будущими попутчиками. Так или иначе вступить в общение с ними придётся. «Здравствуйте!» свидетельствует о готовности к общению и предлагает сделать его доброжелательным. В деревне существует старая добрая традиция здороваться со всеми, кто идёт навстречу, даже с незнакомыми. И это тоже знак уважения и расположения к людям. *В. Гольдин.*

210. Ці згодны вы, што «па этыкетных выразах (формулах) няцяжка распазнаць і ўзрост таго, хто гаворыць, і ўзровень адукаванасці, і прыналежнасць да пэўнага асяроддзя, а часам нават прафесію» (М. Львоў)? Прадэманструйце сваю згоду (нязгоду) з аўтарам выказвання на аснове наступных формул развітання:

Бывай! Бывайце! Да пабачэння! Да сустрэчы! Да хуткай (скорай) сустрэчы! Будзь! Усяго добрага! Усяго найлепшага! Усяго! Шчасліва! Шчаслівай (гладкай) дарогі! Шчаслівага заставацца! Бывай, (будзь, будзьце) здаровы! Да сустрэчы! Спакойнай ночы! Дабра́нач! Бывай!

211. Складзіце, не заглядваючы ў табліцу, спіс вядомых вам этыкетных формул прабачэння. Пазначце, калі, у якіх сітуацыях гэтыя формулы ўжываюцца.

Параўнайце свае запісы з прыведзенымі формуламі ў табліцы. Які спіс багацейшы?

Формулы	Ужыванне
Даруйце! Даруйце, калі ласка! *Прабачце! Прабачце, калі ласка!* *Прашу (мне) прабачыць! Выбачайце!*	Нейтральныя формы, агульнаўжывальныя.
Прыношу (вам сваё) прабачэнне! Перапрашаю.	У пэўнай ступені цырымонна, падкрэслена ветліва.
Я вінаваты. Не крыўдуйце на мяне.	Прабачэнне за «невялікую» правіннасць.
Я павінен павініцца. Я хачу павініцца (перад вамі). Я не магу не папрасіць прабачэння (у вас). Прабачце за клопат...	З адценнем афіцыйнасці.
(Я) больш (так) не буду!	Прабачэнне ў маўленні дзяцей.

212. Ветліва, інтэлігентна адкажыце на наступныя прабачэнні.

1. Прабачце, я вас, здаецца, штурхнуў.
2. Прабачце, я так доўга не вяртала вам кнігі, я хварэла.
3. Выбачайце, можна ўвайсці?
4. Прабачце за спазненне, мяне затрымалі па дарозе.
5. Мне шкада, што мы з табой пасварыліся. Ведаю, што я вінаваты, прабач.
6. Гэта зноў я. Прабачце, што надакучваю. Я забылася перадаць вам, што заўтра сходу не будзе.
7. Прабачце, я пайду. Па-мойму, я злоўжываю вашай гасціннасцю (вашым часам).
8. Баюся, што я стаміла вас сваімі размовамі. Я пайду.
9. Не злуйся (не сярдуй), што я адмаўляюся ад запрашэння, але я, праўда, не змагу прыйсці.

10. Калі можаш, не крыўдуй за гэты неразумны (недарэчны) жарт. Я не падумала.

11. Мамачка, мілая мая, прабач, вось пабачыш, я ніколі так не буду рабіць. *Паводле А. Акішынай, Н. Фарманоўскай.*

213. Папрасіце прабачэння за тое, што:

1) спазніліся на дзелавую сустрэчу; 2) спазніліся на спатканне; 3) прыйшлі на дзень нараджэння пазней, чым запрашаў імяніннік; 4) не пазванілі, як абяцалі, маці (бацьку); 5) спазніліся на ўрок; 6) праходзіце на сваё месца ў кінатэатры, калі фільм ужо ідзе; 7) не выканалі свайго абяцання пазваніць старэйшаму за вас чалавеку.

214. Прачытайце моўныя формулы падзякі. Якімі зваротамі вы карыстаецеся часцей за ўсё? Якіх моўных формул вы не ўжываеце? Чаму? Акрэсліце сітуацыю ўжывання формул.

Дзякуй, вялікі дзякуй (вам, табе за...), дзякую (вам, табе), шчыра дзякую, шчыра ўдзячны (вам, табе), (я) вельмі вам удзячны, выказваю сваю падзяку, прыміце маю ўдзячнасць (падзяку), я многім вам абавязаны, калі б вы ведалі, як я ўдзячны вам, хачу падзякаваць вам, хачу сказаць (шчыры) дзякуй, дазвольце выказаць сваю ўдзячнасць, загадзя дзякую (вам), загадзя ўдзячны.

215. Прачытайце. Запішыце выкарыстаныя ў тэксце моўныя формулы падзякі (удзячнасці) па-беларуску.

...Интересно ведут себя стереотипы с глаголом хочу: *Я хочу поблагодарить вас! Я хочу извиниться перед вами! Хочу посоветовать вам...* и т. п. Такие высказывания содержат мысль не о желании совершить действие, а выполняют роль самого действия «здесь» и «сейчас». В самом деле, ведь нельзя же ответить на диалогическую реплику *Я хочу поблагодарить вас!* следующим образом: *Ну благодарите, если хотите.* Нельзя потому, что перед нами не просто желание благодарить, а сама осуществлённая благодарность, т. е. речь, равная действию в момент говорения.

Мы уже говорили о том, как интересны стереотипы речевого этикета, образованные с помощью глагола в сослагательном наклонении: *Я хотел(а) бы поблагодарить вас! Я хотел (а) бы извиниться перед вами! Я просил(а) бы вас (не мешать)*. Здесь тоже само действие, вполне реальное, речевое, направленное от «я» к «ты»... *Н. Формановская.*

216. Прачытайце. Размяжуйце наступныя звароты паводле ўжывання да незнаёмых і знаёмых людзей. Запішыце тыя звароты, з дапамогай якіх вы звяртаецеся з просьбай да незнаёмых людзей.

Прабачце (калі ласка), ці не можаце вы сказаць (падказаць), будзьце ласкавы, малады чалавек, паслухайце, (да)памажыце, калі ласка, таварыш(ы), спадар(ы), шаноўны(я)...

Мама (мамачка, матулечка, матулька), тата (татачка, татулька, татулечка), бабуля (бабулька, бабулечка), дзядуля (дзядулька, дзядулечка), цётка (цёця), дзядзька (дзядзя), сын (сынок, сыночак, сынулечка), дачка (дачушка, дачушачка), дзеці, хлопчыкі (хлопцы), дзяўчаткі (дзяўчынкі, дзяўчаты), спадар, спадарыня(...)

217. Пракаменціруйце ў плане адпаведнасці (неадпаведнасці) моўнаму этыкету наступныя звароты ў тэлефоннай размове:

— Алё! Гэта дзіцячая паліклініка? Скажыце, калі ласка, як працуе сёння ўчастковы Багамолаў?

— Прабачце, гэта чыгуначны вакзал? Ці ёсць на сёння білеты на цягнік «Мінск — Санкт-Пецярбург»?

— Алё! Гэта ты, Валюша? Ты не зможаш дапамагчы мне?

— Мамачка! Гэта — я. Не хвалюйся, у мяне ўсё добра.

— Таццяна Іванаўна! Добры дзень! З вамі гаворыць адна ваша знаёмая. Не пазналі хто?

218. Звярніцеся да незнаёмага чалавека:

1) да дзіцяці 4—5 год з пытаннем, як яго завуць; 2) да хлопчыка (дзяўчынкі) 8—10 год з пытаннем, дзе знаходзіцца СШ № 1; 3) да мужчыны з пытаннем, як дайсці (даехаць) да вуліцы М. Багдановіча; 4) да прадаўца кветак з просьбай выбраць вам букет для маці, сябра (сяброўкі); 5) да прадаўца з просьбай прадаць белую блузку, якой няма на вітрыне (блузкі з гэтай партыі толькі што паступілі ў продаж і яшчэ афармляюцца па накладной); 6) да міліцыянера з пытаннем, як праехаць да аўтобуснага вакзала; 7) да майстра з просьбай зрабіць вам модную стрыжку.

219. Прачытайце звароты, якія дарэчы ўжыць на пачатку лістоў. Да кожнай моўнай формулы вызначце адрасата (знаёмы, малазнаёмы, незнаёмы, блізкі, родны, любімы чалавек), а таксама сітуацыю ўжывання (афіцыйны, неафіцыйны, асабліва ветлівы зварот і г. д.).

Паважаны (найпаважаны), шаноўны, глыбокапаважаны, найшаноўнейшы, дарагі, мілы, любімы, родны, любы, мой дарагі.

220. Пачніце ліст з адпаведнага звароту да:

1) бацькоў; 2) сябра (сяброўкі); 3) да настаўніка; 4) да дырэктара школы; 5) да рэктара ўніверсітэта (інстытута), у які вы хочаце паступіць; 6) да незнаёмага рэдактара газеты, у якую вы дасылаеце свой допіс.

221. Прачытайце ліст паэткі да свайго настаўніка. Што вы можаце сказаць пра аўтара гэтага ліста як асобу, яго адносіны да культуры, моўнага этыкету, да людзей?

Гэты ліст даслала ў рэдакцыю «Настаўніцкай газеты» лаўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР паэтэса *Я. І. Янішчыц*. Адрасаваны ён настаўніку Парэцкай сярэдняй школы Пінскага раёна *Ф. Ф. Цудзілу*.

Добры дзень, Фёдар Фёдаравіч, добры дзень, дарагі і любімы настаўнік!

Кажуць, што век эпісталярнага жанру скончыўся, і мы, Вашы шматлікія і ўдзячныя вучні, за выраем гадоў абыходзімся кароткімі віншавальнымі паштоўкамі. Гэта так. І — не зусім так, бо тое сардэчнае цяпло, тая святая ўлюбёнасць у прадмет, якую вы заранілі ў маё сэрца (і не толькі ў маё) — з аб'ёмным багажом часу яшчэ больш набліжае і высвечвае Ваш воблік, вяртае бездакорна строгія і вельмі важкія ўрокі не толькі рускай літаратуры, але і самога жыцця, дабрыні, вернасці сваёй дарозе, краю, людзям.

Ведаю, што пасля заканчэння Брэсцкага педінстытута імя А. С. Пушкіна Вам як найлепшаму студэнту «свяціла» аспірантура, і ці мала якія заваблівыя перспектывы былі наканаваны Вам самім лёсам!.. Але... але Вы вярнуліся ў сваю родную школу. Вярнуліся і сталі сапраўдным узорам такой пачэснай і нялёгкай настаўніцкай місіі. І вось ужо амаль трыццаць год Вы нястомна і нязменна служыце выхаванню юных і трапяткіх сэрцаў па самаму высокаму прызванню і абавязку.

А перада мной, як і перад многімі Вашымі ўдзячнымі выхаванцамі, і дасюль — не толькі ўрокі, але і сама ажыўленая атмасфера ў сценах двухпавярховай Парэцкай сярэдняй школы, што на Піншчыне: выпуск насценнай «Літаратурнай газеты», рукапіснага альманаха «Ясельда», найцікавейшыя літаратурныя вечары і спектаклі пад непасрэдна-акрыленым Вашым кіраўніцтвам і ўдзелам. Менавіта дзякуючы Вам, Вашай глыбокай зацікаўленасці ў маіх творчых пачынаннях я дакранулася да шмат якіх сапраўдных і шчымлівых узораў паэзіі: Купала і Пушкін, Багдановіч і Маякоўскі... Я знаёмілася з імі не па курсу школьнай праграмы, а па курсу Вашай цудоўнай уласнай бібліятэкі.

Вы сталі першым чытачом і радцам маіх спроб у паэзіі. А перагортваючы свае рамантычна-рыфмаваныя парывы, адчула і адчуваю, якім бясцэнным авансам была выдадзена Ваша пахвала і ўвага вучаніцы.

Так, можна атрымаць дыплом і стаць настаўнікам. Я ж думаю пра тое, што Вы сталі не толькі сапраўдным Настаўнікам, аб чым сведчыць прысваенне Вам ганаровага звання Заслужанага настаўніка БССР, але і сапраўдным падзвіжнікам на ніве роднай культуры і асветы.

Стаіць на кніжнай паліцы ў мяне кніга «Пра час і пра сябе» — біяграфіі беларускіх пісьменнікаў. Гэтая кніга мне пасабліваму дарагая і памятная, бо кожны раз шчымліва чытаю напісанае Вамі: «Жэні Янішчыц, маёй лепшай вучаніцы, з цвёрдай упэўненасцю ў тым, што ў будучых выданнях гэтай кнігі я прачытаю яе біяграфію».

І сапраўды. Муза прыхільна павярнулася да мяне. Я пішу вершы. Маю зборнікі. А яшчэ — гадую сына і сама ўжо пачуваю сябе настаўніцай. Настаўніцай? Але пакуль ёсць Вы, ёсць такія Настаўнікі, як Вы, дарагі Фёдар Фёдаравіч, помню і адчуваю, што я — Ваша вучаніца. Ваша нязменная і ўдзячная вучаніца. Жэня Янішчыц.

222. Прааналізуйце змест тэксту, вызначце яго асноўную думку. Да якога жанру мастацкай літаратуры вы аднеслі б гэты тэкст? Назавіце звароткі. Напішыце пісьмо-развažанне свайму сябру (сяброўцы) пра тое, што вас хвалюе ва ўзаемаадносінах з бацькамі, сябрамі, настаўнікамі; што цікавіць. Выкарыстайце звароткі.

Дарагі дружа!

Не крыўдуй, што рэдка пішу. Гэта не так ад ляноты, як ад боязі сказаць не тое і не так, як хацеў бы. Каб напісаць сапраўднае пісьмо, трэба мець многа часу, трэба хоць крыху душэўнай настроенасці мець. Пісаць пісьмы ў наш час можна хіба што па натхненню...

Ах, браце! Былі тут у мяне незабыўныя, поўныя глыбокага сэнсу хвіліны: як бы збоку паглядзеў я на сябе, на сваё жыццё і злятаў душою і думкаю ў маленства. Гэта было няйначай як напружанне духоўнага зроку, і адкрыўся мне дзед Міхалка — праз дваццаць год пасля ягонай смерці. Я і не ведаў, што так даўно і так кроўна люблю яго. І зразумеў я, што няма інакшай мудрасці для нас, чалавекаў, акрамя той, што трэба быць па-чалавечы добрым і мужным,— у часы бурнаплыннай маладосці і на марудлівым сконе дзён. Павіншуй мяне з гэтым, браце. Твой Іван. *Паводле М. Стральцова.*

223. Прачытайце ўрывак з апавядання В. М. Шукшына «Сельскія жыхары».

ЧАМУ ПАКРЫЎДЗІЛАСЯ БАБУЛЯ.

...Вечарам складалі тэлеграму ў Маскву. Шурка пісаў, бабка дыктавала.

— «Дарагі сынок Паша, калі ты ўжо хочаш, каб я прыехала, то я, канечне, магу, хоць мне на старасці гадоў...»

— Прывет! — сказаў Шурка.— Хто ж так тэлеграмы піша?

— А як, па-твойму, трэба?

— Прыедзем. Кропка. Або так: прыедзем пасля Новага года. Кропка. Подпіс: мама. Усё.

Бабка нават пакрыўдзілася.

— У шосты клас ходзіш, Шурка, а разумення ніякага. Трэба ж разумнець патроху.

Шурка таксама пакрыўдзіўся.

Падрыхтуйце тэкст віншавальнай тэлеграмы з нагоды юбілею вашай маці (бацькі), вашай бабулі (дзядулі).

XI КЛАС.

§ 39. Роля мовы ў жыцці грамадства.

Мова — найбольш істотная прымета, якая вылучае чалавека з усяго астатняга біялагічнага свету. З другога боку, само паходжанне чалавека, пераўтварэнне яго ў асобу разумную адбылося дзякуючы мове. Іншая справа, што пісьменства, якое існуе на Зямлі ўсяго 5000 год, не магло зафіксаваць самога працэсу ўзнікнення мовы, паколькі адбылося гэта сотні тысяч год таму. Аб'яднанне першабытных людзей у калектывы, каб сумесна будаваць жыллё, хадзіць на паляванне, здабываць ежу і г. д., вымагала перш за ўсё размеркавання абавязкаў, пэўнай арганізаванасці. У працэсе такой сумеснай дзейнасці ўзнікла **мова як сродак зносін.**

Мова, такім чынам, з'ява грамадская. Яна ўзнікае з фарміраваннем грамадства і ахоплівае з таго часу ўсе сферы дзейнасці чалавека. Пры дапамозе мовы людзі абменьваюцца думкамі, плануюць далейшае развіццё грамадства, наладжваюць сувязі паміж народамі, выкарыстоўваюць вопыт папярэдніх пакаленняў, робяць навуковыя адкрыцці.

Доўгі час людзі карысталіся толькі вуснай мовай. У розныя часы, у розных кутках Зямлі рабіліся спробы запісу гукавой мовы (маўлення). Дзякуючы пісьменству людзі назапасілі велізарны вопыт, выпрацаваны папярэднімі пакаленнямі ва ўсіх сферах жыцця. З дапамогай пісьменства засведчана шматвяковая гісторыя нашых продкаў. Пісьмо служыць для перадачы думак у часе і на адлегласць, разлічана на неабмежаваную колькасць людзей. Самымі цывілізаванымі станавіліся тыя народы, у якіх раней паяўлялася пісьмо, з дапамогай якога яны далучаліся да вопыту іншых народаў.

Пісьменства паступова ўваходзіла ў жыццё людзей — ад кароткіх надпісаў на камянях, радкоў на гліняных дошчачках да свядомых запісаў на пергаменце і паперы, да стварэння цэлых кніг.

Старажытныя кнігі былі напачатку рукапісныя і было іх нямнога. Кніжнік за сваё жыццё мог перапісаць толькі некалькі кніг. Пергамент, які выкарыстоўвалі для кніг, быў дарагі, таму кнігі былі набыткам вельмі багатых людзей. Людзі шукалі больш танны і больш просты спосаб стварэння кніг. І ён быў знойдзены. Гэтым спосабам стала друкаванне кніг.

У Еўропу кнігадрукаванне прыйшло адносна позна — у 40-я гады XV ст. (параўнайце: упершыню друкаваць кнігі пачалі ў Карэі каля 750 г. н. э.). Пры дапамозе набору металічных літар немец Іаган Гутэнберг у 1448 г. надрукаваў 42-радковую Біблію.

Першая славянская друкаваная кніга выйшла ў г. Пльзень каля 1476 г. Для ўсходніх славян першадрукаром быў Францыск Скарына, які ў 1517 г. пачаў друкаванне кніг Бібліі на беларускай мове.

§ 40. Беларуская нацыянальная мова. Літаратурная мова. Дыялектная мова.

Беларуская нацыянальная мова склалася на аснове мовы беларускай народнасці ў перыяд фарміравання нацыі (канец XVIII — XX ст.). Гэта — літаратурная з яе разнастайнымі стылямі (афіцыйна-дзелавым, публіцыстычным, навуковым, стылем мастацкай літаратуры) і дыялектная мова. Абедзвюх аб'ядноўвае агульны слоўнік (лексічны запас), агульны граматычны лад, агульныя фанетычныя асаблівасці.

Літаратурная мова — гэта ўзорная, унармаваная і найбольш прадстаўнічая форма нацыянальнай мовы. Яна займае вядучае месца сярод іншых разнавіднасцей нацыянальнай мовы. Дыялектная мова — гэта вусная тэрытарыяльная (пэўнай тэрыторыі) разнавіднасць мовы нацыі. У адрозненне ад літаратурнай яна не з'яўляецца агульнанародным сродкам зносін з-за функцыянальнай абмежаванасці.

Літаратурная мова абслугоўвае ўсе сферы жыцця і дзейнасці людзей. Гэта мова навукі, мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, школ, радыё і тэлебачання, друку. Літаратурная мова мае дзве формы — вусную і пісьмовую.

Вусная літаратурная мова абслугоўвае надзённыя патрэбы людзей. Яна разлічана на слыхавое ўспрыняцце. Характарызуецца багаццем інтанацыйных магчымасцей, мелодыкай, выразнасцю жывога гучання.

Пісьмовая літаратурная мова — больш позняя форма мовы, чым вусная. Гэта апрацаваная і прадуманая фіксацыя мовы з мэтай узнаўлення сказанага. Разлічана на зрокавае ўспрыняцце. У адрозненне ад вуснай пісьмовая форма літаратурнай мовы мае спецыфіку ў адборы слоў, дае магчымасць прадумана і правільна выкарыстаць словы ў структуры сказаў і г. д.

Літаратурная мова знаходзіцца ў цеснай сувязі з дыялектнай: першая імкнецца спыніць развіццё дыялектных адрозненняў, уплываючы на іх з дапамогай нарматыўнага выкарыстання моўных сродкаў; другая з'яўляецца пастаяннай скарбніцай для папаўнення слоўніка літаратурнай мовы, змянення літаратурнай нормы. Аднак паміж літаратурнай і дыялектнай мовай ёсць і адрозненні. Да ліку асноўных належаць:

1. Літаратурная мова адзіная і абавязковая для ўсіх, хто піша і гаворыць па-беларуску. Дыялектная мова выкарыстоўваецца людзьмі пэўнай тэрыторыі — раёна, адной вёскі, блізкіх пасёлкаў, мястэчка.

2. Літаратурная мова абслугоўвае ўсе сферы грамадскага і культурнага жыцця, з'яўляецца мовай навукі, публіцыстыкі, мастацкай літаратуры, справаводства, друку. Дыялектная мова — бытавая, на ёй размаўляюць у сям'і, на вуліцы.

3. Літаратурная мова строга ўнармаваная, мае дзве формы — вусную і пісьмовую. Дыялектная мова — гутарковая, беспісьмовая мова, не мае строгіх нормаў.

Дыялектная мова — гэта мова народных гаворак. Група гаворак, блізкіх па сваіх асаблівасцях і пашыраных на пэўнай тэрыторыі, утварае дыялект. На тэрыторыі Беларусі выдзяляюць два дыялекты: паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні.

§ 41. Нормы літаратурнай мовы.

Сучасная беларуская літаратурная мова мае лексічныя, граматычныя, арфаграфічныя і арфаэпічныя нормы.

Лексічныя нормы вызначаюць ужыванне слоў. Так, нормай з'яўляецца, напрыклад, ужыванне слоў *адкрыць* (радовішча нафты, сход), але *адчыніць* (дзверы, акно, фортку), *разгарнуць* (сшытак, кнігу, часопіс), *расплюшчыць* (вочы). Нормай з'яўляецца слова *свойскія* (жывёлы), а не «хатнія»; нормай будзе *сцірка*, а не «гумка»; *вар*, або *кіпецень*, а не «кіпячая вада»; *пільня*, а не «лесапілка»; *кнігарня*, а не «кніжны магазін».

Нормы кожнай літаратурнай мовы замацоўваюцца (кадыфікуюцца) слоўнікамі, граматычнымі дапаможнікамі.

Граматычныя нормы вызначаюць ужыванне формы слова, а таксама спалучэнняў слоў у словазлучэннях і сказах. Так, нормай трэба лічыць ужыванне такіх граматычных формаў, як

мераю, мераеш, мерае (а не «меру», «мерыш», «мерыць»);

злую, злуеш, злуе, злуюся, злуешся, злуецца (а не «злюся», «злімся», «зліцца»);

смаку, ценю, гаю, крыку, шуму, палыну, цукру, г. зн. з канчаткам ***-у (-ю)*** у Р. скл. адз. л.;

жывяцé(ё), несяцé(ё), берацé(ё) (а не «жывéце», «нясéце», «бярэ́це»);

два дні, тры таварышы, чатыры сталы (а не «два дня, таварыша, рубля»);

два цёплыя дні, тры добрыя таварышы, чатыры новыя сталы (а не «два цёплых дні», «тры добрых таварышы» і г. д.);

дзве яблыні, дзвюх яблынь, дзвюма яблынямі (а не «двух яблынь», «дзвюмя яблынямі»);

паўтара года, паўтара яблыка, паўтара месяца (а не «паўтары гады» і г. д.);

паўтары тоны, паўтары хвіліны;

падзякаваць маме, брату, прахожаму (а не «маму», «брата», «прахожага»);

вышэйшы за яго; старэйшы, чым брат (а не «вышэй яго», «старэй брата»).

Лексічныя і граматычныя нормы ўласцівыя і вуснай, і пісьмовай літаратурнай мове. Арфаграфічныя — толькі пісьмовай, арфаэпічныя — толькі вуснай.

Арфаграфічныя нормы вымагаюць аднастайнага напісання. Вымаўленне не ўплывае на арфаграфічную норму. Трэба пісаць, напрыклад, літару ***б*** у словах *дубок* і *дуб, грыбы* і *грыб* незалежна ад вымаўлення, хоць у словах *дуб, грыб* вымаўляецца [п]. Арфаграфічная норма патрабуе напісання літары ***ш*** у словах *мыешся, глядзішся, чэшскі*; літары ***ж*** у словах *рыжскі, пражскі*; літары ***с*** у словах *сшытак, расшыфроўка.*

Арфаэпічныя нормы патрабуюць адзінага вымаўлення, акрэсліваюць, як патрэбна вымаўляць гукі і спалучэнні гукаў у словах. Нормай з'яўляецца, напрыклад, вымаўленне мяккіх [с'], [з'] у словах: *свет* — [с']*вет, знікнуць* — [з']*нікнуць, шчаслівы* — *шча*[с']*лівы, змена* — [з']*мена*; а таксама — мяккіх [д͡з'], [ц'] у словах *дзве* — [д͡з']*ве, дзверы* — [д͡з']*веры, цвік* — [ц']*вік, цвет* — [ц']*вет*. Правільна вымаўляюць: *пярэдні, няма,* [б'аз]*вас* (а не «пірэдні», «німа», «біз» вас). Правільна вымаўляюць: *група* (а не «г^{к}рупа»), *іграць* (а не «іг^{к}раць»), г. зн. па-беларуску [г] вымаўляецца працяжна, а не як выбухны.

§ 42. Энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі.

Раздзел мовазнаўства, які вывучае тэорыю і прынцыпы практычнага складання слоўнікаў, носіць назву лексікаграфія (ад грэч. lexikós — той, што адносіцца да слова, gráphō — пішу).

Выдзяляюць дзве групы беларускіх слоўнікаў — энцыклапедычныя і лінгвістычныя. Энцыклапедычныя слоўнікі падаюць кароткія звесткі па ўсіх ці асобных галінах навукі і тэхнікі, літаратуры, мовы, мастацтва. Гэта даведачныя выданні, у якіх тлумачацца не словы, а самі **паняцці**, прадметы, з'явы; у якіх расказваецца аб гістарычных асобах, выдатных дзеячах навукі, культуры, даюцца іх біяграфіі, падаюцца звесткі з грамадска-палітычнага жыцця, геаграфічныя, эканамічныя даведкі пра краіны свету. З гэтай прычыны назва слоўнікавага артыкула ў энцыклапедычных слоўніках — гэта назоўнік ці спалучэнне з назоўнікам (Батлейка. Балада. Барысавы камяні). У залежнасці ад аб'ёму энцыклапедыі падзяляюцца на *вялікія* — дзесяткі тамоў і болей (напрыклад, «Беларуская Энцыклапедыя» ў 18 тамах) і *малыя*, або *кароткія* (чатыры-шэсць тамоў) (напрыклад, «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» ў 5 тамах). Могуць быць і адна-, двух-, трохтомныя выданні, якія звычайна называюцца энцыклапедычнымі даведнікамі: «Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік» (1986); «Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік» (1988).

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць *універсальныя (агульныя)* і *галіновыя*. Да першых належаць слоўнікі, якія даюць сістэматызаваныя звесткі. З розных галін ведаў і практычнай дзейнасці людзей (пра чалавецтва, сусвет, гісторыю краін, раслінны і жывёльны свет, рэкі, азёры, гарады і інш.). Да другіх — даведнікі па адной якой-небудзь галіне. «Беларуская энцыклапедыя» — універсальная, «Беларуская мова: Энцыклапедыя» (1994) — галіновая.

Лінгвістычныя слоўнікі тлумачаць значэнні слоў (фразеалагізмаў), вызначаюць іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, паходжанне, утварэнне, даюць граматычную і стылістычную характарыстыку. Яны бываюць адна-, двух- і шматмоўныя. У залежнасці ад таго, **якія** словы ўключаюцца ў слоўнік і **як** яны тлумачацца, аднамоўныя слоўнікі падзяляюцца на *тлумачальныя, арфаграфічныя, фразеалагічныя, арфаэпічныя, дыялектныя, тэрміналагічныя, этымалагічныя* і інш.

Двухмоўныя і шматмоўныя — гэта перакладныя слоўнікі, у якіх словамі роднай мовы тлумачацца словы чужой мовы і наадварот (англа-беларускі, украінска-беларускі, польска-беларускі, беларуска-ўкраінска-польскі і інш.). Двухмоўнымі даведнікамі з'яўляюцца «Руска-беларускі слоўнік» (4-е выд., т. 1—3, 1993) і «Беларуска-рускі слоўнік» (2-е выд., т. 1—2, 1988—1989), кожны з якіх ахоплівае больш за 100 000 слоў.

У перакладныя слоўнікі для сярэдняй школы С. Грабчыкава ўключаны самыя ўжывальныя словы. Гэта «Руска-беларускі слоўнік» (1990), у якім 16 000 слоў, і «Беларуска-рускі слоўнік» (3-е выд., 1991), у якім 20 000 слоў.

У **тлумачальных** слоўніках раскрываюцца значэнні слоў, даецца іх граматычная і стылістычная характарыстыка, адлюстравана мнагазначнасць і аманімія, прыводзяцца фразеалагізмы са словам, якому прысвечаны слоўнікавы артыкул. Самы поўны на сённяшні дзень — «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (ТСБМ, т. 1—5, 1977—1984). У ім — лексіка і фразеалогія беларускай мовы XX стагоддзя, усяго — каля 98 000 слоў і 7 000 фразеалагічных і тэрміналагічных спалучэнняў.

Школьны варыянт акадэмічнага — «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы для сярэдняй школы» А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы (4-е выд., 1990) уключае больш за 7000 слоў, фразеалагізмаў, якія сустракаюцца ў мастацкіх творах, што вывучаюцца ў школе, падручніках, навуковых дапаможніках. У канцы слоўніка сабраны словы і звароты ветлівасці. Будова слоўнікавага артыкула наступная: рэестравае загаловачнае слова з абазначэннем націску; потым граматычныя варыянты, стылістычныя паметы і сэнсавая характарыстыка; значэнне слова раскрываецца апісаннем ці падборам сіноніма; кароткія ілюстрацыі (пры неабходнасці) — цытаты з мастацкай літаратуры; за знакам ◇ падаюцца фразеалагізмы:

До́ля, -і, ж. 1. Частка якой-н. велічыні ці чаго-н. 2. Лёс. *Шчаслівая доля.* 3. *Устар.* Ранейшая мера вагі, роўная 44,4 мг. ◇ *Ільвіная доля* — большая і лепшая частка чаго-н.

Арфаграфічныя слоўнікі вызначаюць правільнае напісанне слоў, садзейнічаюць замацаванню ў пісьмовай практыцы нормаў беларускага правапісу.

«Арфаграфічны слоўнік» для сярэдняй школы М. Лобана і М. Судніка (6-е выд., 1990 г.) арыентаваны на школу і мае сваю спецыфічную структуру. У пачатку яго падаюцца асноўныя правілы беларускага правапісу (напісанні з вялікай літары, канчаткі назоўнікаў I, II, III скл. у Д., Т., М. склонах і інш.). У першы раздзел слоўніка ўключана шырокаўжывальная лексіка сучаснай беларускай мовы, у другі — геаграфічныя назвы, у трэці — прозвішчы, у чацвёрты — уласныя асабовыя імёны. Кожнае простае слова падаецца з націскам, складанае — з асноўным і дадатковым: *до̀бразычлі́вы, ро̀знакаляро́вы.* Дваякае напісанне падаецца тады, калі ў пісьмовай практыцы бытуюць два арфаграфічныя варыянты: *сёння* і *сягоння, зайчаня* і *зайчанё, магчымасць* і *мажлівасць.*

«Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмяненне» (1987) — першы вялікі беларускі даведнік, які дае звесткі пра напісанне слоў і іх формы, вымаўленне, месца націску ў словах і іх формах, падаецца ўнармаванае вымаўленне слоў:

ліць незак., лью, льеш, лье, льём, льяце, льюць і лію, ліеш, ліе, ліём, ліяце́, ліюць, ліў, ліла, ліло, лілі́, лі, ліце;

лічы́цца незак., лічуся, лічышся(сься), -чыцца, -чымся, -чыцеся, -чацца.

Тэрміналагічныя слоўнікі тлумачаць спецыяльныя тэрміны розных галін навукі і тэхнікі. Мовазнаўчая тэрміналогія падаецца ў «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» А. Юрэвіча (1962), літаратуразнаўчыя — у «Кароткім літаратуразнаўчым слоўніку» А. Макарэвіча (2-е выд., 1969), «Слоўніку літаратуразнаўчых тэрмінаў» М. Лазарука, А. Ленсу (1983).

224. Высветліце род назоўнікаў па тлумачальным слоўніку. Да назоўнікаў падбярыце прыметнікі па сэнсу і запішыце. Параўнайце нарматыўнае ўжыванне назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.

Зубраня, рукапіс, рамонак, накіп, пачак, цень, дроб, летапіс, палын.

225. Перакладзіце з рускай мовы. Адзначце несупадзенне граматычных нормаў у беларускай і рускай мовах.

Замечательное поведение, крупная черника, необъяснимая дрожь, вкусное яблоко, уверенная поступь, на крутом берегу, в измолотой муке́, по первым результатам (судить о чем-л.), по извилистым дорогам (идти).

226. Прачытайце ўрыўкі з лінгвістычнай спадчыны вядомых пісьменнікаў і мовазнаўцаў — Ф. Янкоўскага і Я. Скрыгана. Якой тэме яны прысвячаюцца? Што рупіць іх аўтарам?

I. Лексічныя запазычанні іншы раз проста неабходнасць для мовы. Але і яны абавязкова павінны мець рамкі і межы. Увядзенне ў літаратурную мову запазычанняў пры наяўнасці ўжо гатовага слова (вядомага ці ў народна-дыялектнай, ці ў літаратурнай мове) — недаравальная абыякавасць да роднай мовы, свядомае ці несвядомае збядненне і прыніжэнне яе.

На ўсёй тэрыторыі нашай рэспублікі ўжываюць слова садавіна́ — плады садовых дрэў, няма ніякае патрэбы ўжываць з такім самым значэннем слова «фрукты» (ад лац. «плод»). З дзяцінства ўсімі засвоена слова сціркa. Гэта слова агульнавядомае і шырока ўжываецца ў народнай мове. Яно ад таго кораня, што і дзеяслоў сціраць. Слова сціркa вельмі трапна выражае прызначэнне прадмета, назву якога абазначае. Але яго чамусьці часта замяняюць словамі «гумка», «разінка», «рызінка». А ў гэтым няма патрэбы. *Ф. Янкоўскі.*

II. Мне шкада некаторых слоў. Здаецца, мы вінаваты перад імі, як перад людзьмі, якіх незаслужана пакрыўдзілі. Зусім забыліся пра існаванне некаторых, аддаючы перавагу іншым. Забыліся, што некалі звалі ў сябе дома «Сашачка», «Машачка», «Волечка», «Сяргейка», «Андрэйка», цяпер гэтак зваць як бы ўжо і нязручна, і лёгка пераходзім на кальку: «Сашанька», «Машанька», «Сярожа», «Андруша», хоць адчуваем, што калька выходзіць груба, бо «Серёжа», «Андрюша» — ёсць культурнае рускае вымаўленне. Усё радзей сустракаем словы «цырульня», «кнігарня», замест ёмістага «мястэчка» паявілася безаблічнае канцылярскае словазлучэнне «пасёлак гарадскога тыпу». (...) Незаслужана забылася «гу́та», стаўшы толькі «шклозаводам», сточаным з двух слоў, бо гаварыць раздзельна «шкляны завод» аж няёмка, ён жа не са шкла. (...) Забыліся, што нітак «машынных» няма, а ёсць «машыновыя». Што дзяцей не «росцяць», а гадуюць.

Мова іграе вялікую ролю ў рэчах малых і вялікіх, за ёю стаіць яснасць і канкрэтнасць нашага мыслення. *Я. Скрыган.*

227. Пазнаёмцеся з кнігай беларускага мовазнаўца А. Каўруса «Мова народа, мова пісьменніка» (Мн., 1982). У раздзеле «Словы патрэбныя, словы збыткоўныя» яе аўтар піша: «У працэсе маўленчай дзейнасці грамадства няспынна папаўняецца лексічны склад мовы. Пры гэтым адны словы ўваходзяць ва ўжытак лёгка, непрыкметна, другія патрабуюць значнага часу і ўсеагульнай увагі, падтрымкі, каб усталявацца ў мове». Прачытайце гэты раздзел. Падрыхтуйце невялікае паведамленне аб пранікненні слоў у літаратурную мову з дыялектнай мовы, аб ролі лінгвістаў, паэтаў і пісьменнікаў у выпрацоўцы лексічных нормаў беларускай мовы.

228. Параўнайце слоўнікавыя артыкулы з Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі (ЭЛіМБел) і Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы (ТСБМ). У чым розніца?

Волаты, велікалю́ды, персанажы бел. міфалогіі, людзі-асілкі вялікага росту і магутнай сілы. У бел. легендах і казках В. падобныя на міфічных герояў, але поруч з ратнымі подзвігамі будуюць паселішчы і масты, умацоўваюць гарадзішчы. (...) Нар. паданні звязваюць з В. узнікненне назваў вёсак (Волаты, Валатоўкі, Волатава і інш.).

Во́лат,-а. М.-лаце, *м.* 1. Казачны герой незвычайнай сілы, удаласці і мужнасці; асілак. Чалавек вялікага росту і сілы; велікан, гігант. *Волатам выглядае цельшынскі дзед Мікіта.* Ю. Пшыркоў.

2. *перан.* Чалавек выдатных здольнасцей, геній; тытан. *У гэтай сялянскай хаце адбылася першая сустрэча волатаў нашай літаратуры — Янкі Купалы і Якуба Коласа.* С. Александровіч.

229. З «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы выпішыце артыкулы да слоў *жменя, наскрозь.* Пазнаёмцеся з будовай слоўнікавых артыкулаў.

230. Прачытайце мініяцюру А. Разанава. Выпішыце некалькі назоўнікаў і складзіце з іх тлумачальны слоўнік. Слоўнікавыя артыкулы будуйце па ўзоры ТСБМ.

Пчала. Яе нельга забіваць. У ёй прысутнічае чалавечы пачатак, яна — пЧАЛа. Яна мае справу з самымі прыгожымі, з самымі духмянымі стварэннямі — кветкамі. Але ў глыбіні яе існавання тоіцца плач.

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ.

Сінтаксіс (грэч. syntaxis — пабудова, спалучэнне, парадак) — раздзел граматыкі, у якім вывучаецца будова і значэнне сінтаксічных адзінак, сувязі і адносіны паміж імі.

Асноўныя сінтаксічныя адзінкі — словазлучэнне і сказ — утвараюцца са слоў на аснове пэўнай граматычнай сувязі. Зыходнай адзінкай сінтаксісу, як і марфалогіі, з'яўляецца слова. Марфалогія вывучае граматычныя формы слова, сінтаксіс — функцыянаванне асобнай формы слова ў розных сінтаксічных канструкцыях.

У звязнай мове сказы аб'яднаны тэматычна і лагічна і ўтвараюць больш складаныя сінтаксічныя формы.

Такім чынам, сінтаксіс вывучае словазлучэнне і сказ — іх будову, тыпы, граматычныя ўласцівасці, характар адносін паміж кампанентамі, а таксама складаныя формы звязнай мовы.

Пунктуацыя (лац. punctum — кропка) — 1) збор правілаў пастаноўкі знакаў прыпынку; 2) раздзел мовазнаўства, які вывучае правілы пастаноўкі знакаў прыпынку; 3) сукупнасць знакаў прыпынку.

Пунктуацыя вывучае правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце. Правільнае ўжыванне знакаў прыпынку дапамагае дакладна перадаць змест напісанага.

Знакі прыпынку падзяляюць пісьмовы тэкст на часткі, якія пэўным чынам арганізаваны, інтанацыйна афармлены і маюць адпаведны сэнс.

Беларуская пунктуацыя грунтуецца на трох прынцыпах: сэнсавым, граматычным, інтанацыйным. Гэта азначае, што правілы пунктуацыі пры дапамозе знакаў прыпынку адлюстроўваюць на пісьме сэнсавы змест, граматычную будову і інтанацыйнае афармленне мовы.

§ 43. Будова і граматычнае значэнне словазлучэнняў.

Словазлучэнне — спалучэнне двух і больш знамянальных слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна на аснове падпарадкавальнай сувязі.

Канкрэтныя словазлучэнні фарміруюцца ў сказе і выдзяляюцца з яго.

Не ўсякае спалучэнне слоў у сказе з'яўляецца словазлучэннем. Да словазлучэнняў нельга адносіць:

1) спалучэнне дзейніка і выказніка, якое самастойна можа выконваць маўленчую функцыю; словазлучэнне выконвае яе ў саставе сказа;

2) слова і адасоблены член сказа, які паясняе гэта слова: *Над месячнай сцежкай лунае мой голас праз Нарач!* ***Асенні,*** *каго* ***ён*** *усцешыць*? (Р. С.);

3) аднародныя члены сказа, якія ўваходзяць у склад словазлучэння як адна з яго частак — галоўная або залежная.

Пералічаныя канструкцыі вывучаюцца як элементы простага сказа, а не словазлучэння.

Так, у сказе *Здайна людзей жыццё навучыла: нашы лясы — гэта нашых даброт і багацця невычарпальны калодзеж...* (М. Г.) граматычныя асновы і недапасаваныя аднародныя азначэнні *даброт* і *багацця* не з'яўляюцца словазлучэннямі. Выдзяляем наступныя словазлучэнні:

1) $\overset{\times}{\textit{навучыла}} \xrightarrow{\text{каго?}} \textit{людзей}$; 2) $\overset{\times}{\textit{навучыла}} \xrightarrow{\text{з якіх пор?}} \textit{здайна}$; 3) $\overset{\times}{\textit{лясы}} \xrightarrow{\text{чые?}} \textit{нашы}$; 4) $\overset{\times}{\textit{калодзеж}} \xrightarrow{\text{які?}} \textit{(даброт і багацця)}$; 5) $\textit{нашых} \xleftarrow{\text{чыіх?}} \overset{\times}{\textit{(даброт і багацця)}}$; 6) $\textit{невычарпальны} \xleftarrow{\text{які?}} \overset{\times}{\textit{калодзеж}}$.

Пад уплывам адпаведнага парадку слоў словазлучэнне ў сказе пачынае перабудоўвацца: *Сэрца чуе, што не так ужо гудзе пчала над жоўтым малачайнікам і вада ў рэчцы плыве, здаецца, цішэй* (К. Ч.) — словаформа *ў рэчцы*, кантактуючы з назоўнікам *вада*, вызваляецца ад залежнасці з дзеясловам *плыве*. Новая сінтаксічная залежнасць словаформы ставіць на першы план і новую функцыю — азначальную: $\overset{\times}{\textit{вада}} \xrightarrow{\text{якая?}} \textit{ў рэчцы}$.

231. Прачытайце тэкст, вызначце яго тып і стыль. Назавіце характэрныя прыметы гэтага стылю.

Сярод Рагвалодавых унукаў у XII стагоддзі вылучаецца наша першая асветніца Ефрасіння Полацкая. Прыроджаная духоўнасць Прадславы (так звалі Ефрасінню ў людскім жыцці) магла знайсці праяву толькі на ніве рэлігійна-асветніцкай дзейнасці. У келлі Сафійскага сабора асветніца займалася перапіскай царкоўных кніг. Гэта праца патрабавала не толькі веры і цярплівасці, але і пэўных мастацкіх здольнасцей, бо перапісваліся творы **ўставам**, калі кожная літара, па сутнасці, вымалёўвалася. З ініцыятывы і **фундацыі** Ефрасінні была пабудавана царква Спаса — унікальны помнік мураванага **дойлідства** Беларусі.

На **фрэсках** царквы Спаса збераглася выява Ефрасінні. Позірк асветніцы скіраваны ў далячынь, у тую прышласць, пра якую яна марыла, пачынаючы нашу кніжную традыцыю, ствараючы падмурак культуры. Ефрасіння Полацкая адкрывае шэраг постацей, якія ўпрыгожваюць нашу гісторыю, даюць узор шчырай, бескарыснай любові да Айчыны. Такія людзі заўсёды застаюцца сучаснымі, бо яны вырашалі не момантавыя патрэбы, а клапаціліся пра выхаванне душы і духоўнасці. *Паводле К. Тарасава.*

● У сказах другога абзаца знайдзіце спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі. Выпішыце словазлучэнні, вызначце ў іх галоўнае і залежнае словы.

● Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам, раскрыйце значэнні выдзеленых у тэксце слоў. Складзіце і запішыце з імі сказы.

✱ Прывядзіце вядомыя вам факты з жыцця і асветніцкай дзейнасці славутай палачанкі. Скарыстайце звесткі з кнігі Ул. Арлова «Асветніца з роду Усяслава» (Мн., Навука і тэхніка, 1989). Якія кнігі серыі «Нашы славутыя землякі» вы прачыталі?

232. Разгледзьце табліцу. Якая прыкмета пакладзена ў аснову падзелу словазлучэнняў на дзеяслоўныя, іменныя, прыслоўныя? Дапоўніце апошнюю графу табліцы словазлучэннямі з прыведзеных сказаў. Вызначце галоўныя словы, пастаўце пытанні да залежных.

Лексіка-граматычныя разрады словазлучэнняў	Выражэнне галоўнага слова	Сказ	Словазлучэнні ў сказе
Дзеяслоўныя	Дзеяслоў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе	*Ходзячы міма, я заўсёды думаю пра тую вялікую сілу жыцця, што закладзена ва ўсім жывым,— нават адрэзаныя ад ствала, пазбаўленыя сокаў каранёў, асуджаныя на смерць, галінкі яшчэ некаторы час жывуць...* (Сач.)	*ходзячы міма, думаю заўсёды, думаю пра сілу, закладзена ва ўсім жывым, адрэзаныя ад ствала, ...*
Іменныя	Назоўнік, прыметнік, парадкавы лічэбнік	*У тое лета Хадоська як бы нанава пачула спеў жаваранка: цёплым, салодкім болем адгукалася ў ёй даўняя, такая звычайная калісьці песня.* (І. М.)	*тое лета, спеў жаваранка, цёплым, салодкім болем, ...*
Прыслоўныя	Прыслоўе	*Па-вясноваму молада і па-святочнаму ўрачыста выглядае сёння наш працавіты Мінск.* (Б.)	...

233. Прачытайце верш. Падумайце, чаму ён названы аўтарам «Залежнасць». Пра якую залежнасць гаворыцца ў творы? Як вы разумееце першыя два радкі верша? Які змест укладвае аўтар у выраз *дарога за бацькоўскім домам*?

Выпішыце дзеяслоўныя словазлучэнні. Прасачыце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца залежныя словы, пастаўце да іх пытанні.

ЗАЛЕЖНАСЦЬ.

Мая дарога за бацькоўскім домам —
Святая сувязь з роднаю зямлёй:
На ёй залежнасць вырасла свядома
Ад усяго, што блізка і знаёма,
І я заўсёды ўдзячна буду ёй.
І чым жыву, з чым звязана заўсёды,
Прад тым заўжды застануся ў даўгу.
Залежу ад вясны і непагоды,
Ад старажытнай мудрасці прыроды,
Ад коласа залежнасць берагу.
Залежу ад нясказанага слова,
І ад сяброў, і ворагаў сваіх,
Ад шуму траў, ад гоману ляснога,
Ад усяго звычайнага, зямнога,
Ад вас, людзей, і грэшных, і святых.
Надзейна так залежу ад работы,
Ад страт і ад любога адкрыцця.
Залежу так, што, усё згубіўшы, потым
Не будзе нават існаваць ахвоты,
Не будзе нават сэнсу для жыцця. *Я. Мальчэўская.*

§ 44. Спосабы падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні і сродкі яе выражэння.

У словазлучэнні рэалізуюцца тры спосабы падпарадкавальнай сувязі: дапасаванне, кіраванне, прымыканне.

1. Дапасаванне — падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова ставіцца ў тых жа формах роду, ліку і склону, што і галоўнае. Дапасаванне характэрна для назоўнікавых словазлучэнняў; залежнае слова можа быць выражана прыметнікам, дзеепрыметнікам, парадкавым лічэбнікам, абагульнена-якасным займеннікам: *цікавая* $\overset{\times}{\text{кніга}}$*, прачытаная* $\overset{\times}{\text{кніга}}$*, першая* $\overset{\times}{\text{кніга}}$*, мая* $\overset{\times}{\text{кніга}}$. У гэтых разрадаў слоў катэгорыі роду, ліку і склону не з'яўляюцца самастойнымі: змяненне форм галоўнага слова адпаведна выклікае змяненне форм залежнага слова: *цікавай (-ае) кнігі, цікавай (-аю) кнігай, цікавую кнігу, цікавыя кнігі.*

Сродкам выражэння (афармлення) дапасавання з'яўляецца канчатак залежнага слова: ***З палёў шырок***$\boxed{іх}$ *вецярок прыносіць* ***крыштальн***$\boxed{ы}$ ***звон даспел***$\boxed{ага}$ ***калосся.*** (Панч.)

234. Спішыце тэкст, апускаючы дужкі. Падкрэсліце спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі. Выпішыце 5—6 словазлучэнняў з сувяззю дапасавання. Вызначце формы роду, ліку і склону галоўнага і залежнага слоў.

Ці трэба вызначаць род прыметнікаў, ужытых у форме множнага ліку?

І тыя ўспаміны, і тыя пахі да смерці *(н..)* забыўныя і самыя лепшыя, як успаміны пра дотык матчыных рук, пра яе голас той далёкі, які *(н..)* кому *(н..)* паўтарыць, як *(н..)* кому *(н..)* сказаць табе тых самых ласкавых, самых шчырых слоў любові, вялікае і адзінае, якою могуць адарыць сябе маці і дзіця. Такая любоў жыве ў дарослага, ужо, здавалася б, агрубелага душою чалавека да роднае зямлі: да лёгкага павеву ветру над полем, нават да сіняе валошкі на мяжы, *(н..)* кажучы ўжо пра кусцістую, густую, як аўчына, рунь, пасрэбраную першым інеем, які ружова адсвечваецца ў ранішніх сонечных промнях, *(н..)* кажучы ўжо пра спелы, цяжка і даверліва схілены насустрач селяніну колас жнівеньскага палетка! *А. Жук.*

● Падкрэсліце якасныя прыметнікі хвалістай лініяй, ад любых трох утварыце магчымыя ступені параўнання.

235. Прачытайце верш. Вызначце яго тэму і асноўную думку. У якіх радках выказана асноўная думка? Які іншы загаловак вы можаце даць вершу?

Назавіце словазлучэнні з сувяззю дапасавання, вызначце формы роду, ліку, склону галоўнага і залежнага слоў.

Выпішыце словазлучэнні, якія маюць будову *наз. (Т. скл.)+наз. (Р. скл.)*. Пастаўце пытанні ад галоўнага слова да залежнага, вызначце сінтаксічныя адносіны.

МАМІНА ХУСТКА

Пахне яна асцярожнай вясною,
Талых снягоў развітальным разлівам,
Цёплай пупышкай, лісцін навіною,
Шчэбетам птушак, бязладным, шчаслівым.

Пахне яна клапатлівай спякотай,
Песняй пчалы, сырадоем духмяным,
Спрэчкай спрадвечнаю бульбы з асотам
І мурагом, што ў сяннік напіханы.

Пахне яна залатой павуцінкай,
Хрумсткай антонаўкай, роснаю пожняй,
Ржэўнікам шэрым, счарнелым націннем,
Голасам выраю ў небе трывожным.

Пахне яна маладзенькім марозам,
Дранікам, што на патэльні пячэцца.

Пахне яна нечым родным і розным,
Як прытулюся — аж зойдзецца сэрца.

Мы вырастаем марудна і хутка...
Пахне маленствам маміна хустка. *С. Законнікаў.*

● Растлумачце значэнні слоў *сырадой, сяннік, пожня, ржэўнік, націнне.*

● Знайдзіце назоўнікі, якія маюць форму толькі адзіночнага ліку. Што яны абазначаюць?

2. Кіраванне — спосаб падпарадкавальнай сувязі, пры якім залежнае слова ставіцца ў пэўнай склонавай форме. Здольнасцю кіраваць валодаюць дзеясловы і іх формы: *шукаць дарогу, шукаючы дарогу*; назоўнікі: *цікавасць да гісторыі, слова пра пісьменніка;* прыметнікі: *здольны да жывапісу, чырвоны ад сораму;* лічэбнікі: *другі ад дарогі, трое сяброў;* прыслоўі: *высока над лесам, задоўга да сустрэчы.*

Сродкамі выражэння кіравання з'яўляюцца канчатак залежнага слова і прыназоўнік: *Прырода не дазваляе* ***з саб***$\boxed{\text{ой}}$ ***жартаваць*** *— яна, заўсёды праўдзівая, заўсёды сур'ёзная і суровая,* ***цураецца бедн***$\boxed{\text{ага}}$ *духам,* ***скараючыся, адкрываючы*** *свае* ***таямніцы*** *толькі* ***таленавіт***$\boxed{\text{аму}}$***, сумленн***$\boxed{\text{аму}}$ ***і чыст***$\boxed{\text{аму}}$**.** (Т. Б.)

Пры кіраванні змяненне формы галоўнага слова не выклікае змянення формы залежнага: *адкрываць таямніцы, адкрываю таямніцы, адкрываючы таямніцы.*

236. Спішыце сказы, звязваючы сувяззю кіравання залежныя словы ў дужках. Вызначце склон назоўнікаў, абазначце іх канчаткі значком □.

1. Калі спытаць *(чалавек)* пра тое, да *(хто)*, да *(што)* у хвіліны маўклівага роздуму імкнецца, горнецца ягонае вызваленае ад *(мітусня)* і *(драбяза)* сэрца, што застаецца для *(ён)* назаўсёды самым значным і дарагім, ён згадае родны кут, успомніць *(бацькі, дзяды)* і, канечне ж, павядзе гаворку пра *(дзеці, унукі)*, якія надточваюць *(нітачкі)* нашае існасці ў гэтым адзіным, **непаўторным** белым свеце і цягнуць яе ў далёкую *(будучыня)*. *(С. З.)*

2. Вякамі чалавек цягнуўся да *(чалавек)*, ішоў на агеньчык у *(акно)*, каб падзяліцца *(радасць і гора)*, выказаць *(крыўда)* і пачуць *(спагада)*, пагаварыць **усмак** або памаўчаць у купе сабе роўных. *(Асіп.)*

● Зрабіце словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

237. Прачытайце выразна верш. Сфармулюйце яго тэму і асноўную думку. Якімі радкамі можна яе пацвердзіць? Як вы ставіцеся да вываду аўтара? Якое месца, на вашу думку, у сённяшнім жыцці людзей займаюць маральныя і матэрыяльныя каштоўнасці?

Аб чым шумяць над возерам бярозы?
Аб чым гамоняць хвалі між трысця?
Ці гэта ноч і месяц пад гіпнозам?
Ці я пад хмелем мудрасці жыцця?

Як разгадаць?!
А ўрэшце і не варта
Канцоў прычын няведамых шукаць.
О! Не філосаф я... і не на зорнай варце,
Каб таямніцы свету вартаваць.

Мне не дала прырода тонкіх грацый,
І я ні зяць уласніка, ні кум.
Мне не належаць скарбы і багацце,
Хоць я і сам багацця не вазьму.

Дзе за капейку галаву хілілі,
Там я ішоў пагардаю зарэць.
Маё багацце — песня любай ліры,
Мне накановава ў песні дагарэць.

Я кожнай хвойкі гоман адчуваю,
Я чую крокі нават тумаkоў,
Таму і злосць, і крыўду прабачаю
У лёгкім тлуме творчых аганькоў.

Таму і ноч, і месяц пад гіпнозам,
А я пад хмелем музыкі жыцця —
Мне шэпчуць вершы белыя бярозы,
Мне шэпчуць казкі хвалі між трысця. *Т. Кляшторны.*

Выпішыце з тэксту словазлучэнні з сувяззю кіравання такой будовы: *дзеясл. + наз. (В. скл.), дзеясл. + наз. (Р. скл.), наз. + наз. (Р. скл.).* Вызначце граматычнае значэнне словазлучэнняў кожнай групы.

3. Прымыканне — падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова звязваецца з галоўным толькі па сэнсе і інтанацыйна. Прымыкаюць нязменныя знамянальныя словы: прыслоўі, інфінітывы, дзеепрыслоўі. Галоўным словам словазлучэння з прымыканнем можа быць дзеяслоў: *расказвай цікава, вырашыў паехаць, сядзелі абняўшыся*; назоўнік: *рашэнне паехаць, жаданне сустрэцца*; прыметнік: *па-дзіцячы пяшчотны, казачны ўначы*; прыслоўе: *неяк загадкава, незвычайна хутка.*

238. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Назавіце адзнакі гэтага стылю.

Выпішыце словазлучэнні з сувяззю прымыкання. Прасачыце, якімі часцінамі мовы выражаны галоўныя і залежныя кампаненты словазлучэнняў, вызначце іх граматычныя значэнні.

Калісьці напрыканцы кожнага беларускага вяселля, кожнага святочнага застолля-бяседы ці сяброўскай вечарыны чулася, ды і сёння вельмі часта спяваецца славутая песня «Бывайце здаровы». Гучыць песня ўздымна-радасна, па-народнаму дасціпна. У ёй надзвычай шматлучна раскрываецца душа беларуса — шчодрая і добразычлівая, прыветна-гасцінная і па-чалавечы ўдзячная, вясёлая і жыццялюбная.

Песня «Бывайце здаровы» даўно стала папулярнай, сапраўды народнай і любімай. Аднак, можа, і сёння не кожны ведае, што словы яе напісаў беларускі паэт Адам Русак. Творчая зорка Адама Русака — гэта дарунак Бога і Прыроды нашай зямлі, яе адухоўленая песенная існасць. Паэтавы радкі, здаецца, самі просяцца загучаць трапяткой мелодыяй.

Творы А. Русака вылучае глыбокая і хвалюючая змястоўнасць. Паэт не складаў тэксты песняў, ён проста выказваў сябе, свой унутраны свет пачуццяў. Сам А. Русак адзначаў: «Былі б словы шчырымі ды ішлі ад душы — вось галоўнае, што патрэбна паэту». *Паводле А. Андруковіча.*

✻ Якія песні на вершы А. Русака вам знаёмыя? Ці ведаеце вы беларускіх кампазітараў, якія напісалі песні на словы паэта?

§ 45. Асаблівасці пабудовы словазлучэнняў у беларускай мове.

1. Дзеясловы ветлівасці ***дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, дараваць, прабачыць*** у беларускай мове спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме давальнага склону: *дзякаваць бацькам, прабачце мне, дараваць брату.* У рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць вінавальным склонам: *благодарить родителей, извините меня, простить брата.*

2. Дзеясловы руху ***ісці, бегчы, плыць, ехаць, ляцець,*** волевыяўлення ***паслаць, выправіць, адправіць*** у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам ***па:*** *ісці па*

пясчаны бераг, вірылася вакол вярбы. Тоўстая галіна вярбы цягнулася ўгору, узвышалася над берагам. (Шам.)

Парадак слоў выконвае ў сказе сінтаксічную і стылістычную функцыі.

I. Сінтаксічная функцыя парадку слоў заключаецца ў размежаванні структурна-семантычных тыпаў сказа.

1. Прыметнік перад назоўнікам у назоўным склоне з'яўляецца азначэннем, а сказ — аднасастаўным намінатыўным: *Туманная раніца. Цёплае малочнае возера.* Прыметнікі пасля назоўніка выконваюць функцыю састаўных іменных выказнікаў (з нулявой звязкай), і сказ кваліфікуецца як двухсастаўны: *Раніца туманная. Возера цёплае, малочнае.* У аднасастаўным сказе лагічным націскам выдзяляецца галоўны член, выражаны назоўнікам, а ў двухсастаўным сказе лагічны націск ставіцца на прыметнікі — выказнікі.

2. Парадак слоў трэба ўлічваць пры сінтаксічнай кваліфікацыі сказаў, граматычная аснова якіх прадстаўлена інфінітывам і прэдыкатыўным прыслоўем. Інфінітыў выконвае ролю дзейніка, а размешчанае пасля яго прэдыкатыўнае прыслоўе — ролю выказніка: *Гутарыць з чалавекам разумным заўсёды прыемна.* Інфінітыў трапляе ў залежную пазіцыю ад прэдыкатыўнага прыслоўя, калі стаіць пасля яго, прымыкае да прыслоўя і разам з ім выконвае ролю галоўнага члена ў аднасастаўным безасабовым сказе: *Заўсёды прыемна гутарыць з чалавекам разумным.*

3. Нельга кіравацца толькі парадкам слоў пры вызначэнні дзейніка і выказніка, калі абодва галоўныя члены выражаны назоўнікам назоўнага склону або адзін з іх — інфінітывам. Кіравацца ў такіх выпадках трэба наступным: выказнік штосьці сцвярджае ці адмаўляе пра дзейнік; на яго падае лагічны націск; выказнік-назоўнік можна замяніць формай творнага склону: *Лебедзь — цар на сінім плёсе, цар у цёмнай пушчы — лось.* (Бял.) — ...*царом у цёмнай пушчы з'яўляецца лось; Школа — запаветны дом маленства і юнацтва.* (Віт.) — *Запаветны дом маленства і юнацтва — школа.— Запаветным домам маленства і юнацтва з'яўляецца школа.*

II. Стылістычная функцыя парадку слоў заключаецца ў тым, што словы, размешчаныя ў нязвыклым для іх парадку, набываюць пэўную семантычную і эмацыянальную афарбоўку. Абцяжараны сэнсавай нагрузкай член сказа ў пісьмовай мове выносіцца звычайна ў канец сказа: *У полі бяскрайнім морам бушуе жыта. Коцяцца пад лёгкім павевам ветрыку зялёныя хвалі, коцяцца і коцяцца, і няма ім ні канца, ні краю. І калі над гэтым жытнёвым морам раптам падымаецца ... сівы лунь, міжволі здасца табе, што гэта сапраўды мора, у якім дзесьці на небасхіле праплывае малюсенькі парусні.* (Ігн.)

Парадак слоў залежыць ад жанру твора, спосабу падачы матэрыялу. Так, у мастацкіх апісаннях выказнік часта стаіць на першым месцы: *Гойдаюцца на ўзбярэжжы высокія лапкі мятліцы, бо не заснуў яшчэ нанач вецер. А каля зямлі нават не здрыгнуцца кветкі люцікаў і межыперсніцы. Але і без ветру яны губляюць сваю красу — пялёсткі. Шуршаць травы пад нагамі, шастаюць...* (Пташн.)

У вершаваным творы, які характарызуецца эмацыянальна афарбаванай мовай, слова лагічна вылучана, актуалізавана, што часта знаходзіць сваё выражэнне ў інверсійным парадку слоў:

Набліжалася восень да нас
Ціхутка.
Уцякала лета ад восені
Хутка.
Пагубляла, ўцякаючы, лета
Уборы.
А яны — у амшарах, у пушчы,—
Як зоры.
Як чырвоныя зоры, каліна,
Брусніцы.
У іх пра новае лета надзея
Ільсніцца. (У. Д.)

242. Вызначце, які парадак слоў у наступных тэкстах (прамы, інверсійны) і якія яго функцыі (сінтаксічная, стылістычная).

I. З усходу дзьмуў халодны вецер і развяваў на пустых і шырокіх палях нудную мелодыю зыкаў бурнай ночы. Часам прыносіў ён ці то з дрымучых вёсак, ці то з цёмных лясоў многа нечага шумнага і глушыў яго сваім уласным свістам і выццём.

А ўверсе гнаў ён цэлыя шэрагі хмар, цяжкіх і чорных, якімі павялічваў змрок халоднай ночы... І здавалася, нешта вось тут далёкім сваім не міргае — глядзіць несупынна і пільна за ўсім скрозь шэрую ноч і скрозь бурныя зыкі яе, слухае і чуе ўсё... *(К. Ч.)*

● Паразважайце, чаму ў тэкстах такога тыпу (вызначце тып) магчыма парушэнне прамога парадку слоў. Прасачыце, якія словы або спалучэнні слоў неабходна вымаўляць з лагічным націскам. Правільна інтаніруйце сказы.

II. Позні поўдзень. Сонца і вецер. Зеленаватае, вясёлае мора. І разгайдалася яно, відаць, не па сваёй волі. Недзе далёка-далёка за даляглядам хтосьці магутны і мудры прыняў рашэнне атакаваць наш бераг, і мора, яшчэ ўранні спакойнае, не ведаючы той высокай задумы, але паслухмянае ёй, пачало. *(Б.)*

● Вызначце сінтаксічную функцыю прыметнікаў у 1-м і 3-м сказах. Якую ролю ў структурным афармленні такіх сказаў адыгрывае парадак слоў? А інтанацыя?

III. Дзень ясны, блакітны. Але сонца ўжо не магло як след нагрэць зямлю і паветра, і нават у гэты ясны дзень адчувалася восень, подых недалёкіх халадоў. Далячынь па-асенняму задуменная, маркотная, са сваімі апусцелымі палямі, з пагалелымі там і тут дрэвамі. І неба ўжо не лагоднае, не асмужана-гарачае, а халаднаватае і нядобрае... *(І. М.)*

● Прачытайце выразна тэкст уголас. Якога ён тыпу? На якія словы падае лагічны націск у 1, 3 і 4-м сказах? Чаму? Якім членам сказа з'яўляюцца словы з лагічным націскам? Спішыце тэкст. Падкрэсліце ў сказах галоўныя члены.

ПРОСТЫ СКАЗ.

§ 49. Тыпы простых сказаў па структуры.

Па колькасці галоўных членаў у граматычнай аснове простыя сказы дзеляцца на двухсастáўныя і аднасастáўныя.

Граматычную аснову двухсастаўнага сказа складаюць два галоўныя члены — дзейнік і выказнік. Дзейнік з залежнымі ад яго даданымі членамі або без іх утварае састаў дзейніка. Выказнік з залежнымі ад яго даданымі членамі або без іх утварае састаў выказніка: *Рамонкавым пылам і жытам даспелым павеюць на горад начныя вятры.* (Грах.) У сказе састаў дзейніка прадстаўлены дзейнікам *вятры* і дапасаваным азначэннем *начныя.* У састаў выказніка ўваходзіць выказнік *павеюць*, залежныя ад яго дапаўненні *пылам, жытам, на горад* (дапаўненні *пылам, жытам* у сваю чаргу паясняюцца дапасаванымі азначэннямі).

Граматычную аснову аднасастаўнага сказа складае адзіны галоўны член, значыць, такія сказы маюць толькі адзін граматычны састаў — састаў галоўнага члена.

Па форме граматычнага выражэння галоўны член аднасастаўных сказаў можа супадаць (але не заўсёды) або з дзейнікам, або з выказнікам двухсастаўнага сказа:

Прыспешваюць гады. Не азірнуцца
На свой бясконцы і цярністы шлях.
Гукаю тых, што ўжо не азавуцца,
Агонь шукаю, што даўно ачах. (Грах.)

Па наяўнасці або адсутнасці даданых членаў простыя сказы дзеляцца на развітыя і неразвітыя.

Сказы, якія ў сваім саставе маюць толькі галоўныя члены — дзейнік і выказнік у двухсастаўных, галоўны член у аднасастаўных, з'яўляюцца неразвітымі: *Куцця. Марозна. Хмурнавата.* (К.); *Іран. Красавік.* (Панч.); *Радасць была, ёсць і будзе.*

У развітых сказах галоўныя члены паясняюцца даданымі: *Гарачы поўдзень. Смолкая жывіца блішчыць слязой гаючай на кары.* (Вяр.)

Двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы могуць быць поўнымі і няпоўнымі.

У няпоўных сказах адсутнічае галоўны або даданы член, які лёгка ўзнаўляецца з кантэксту, падказваецца сітуацыяй або формай наяўных членаў. Пропуск такога члена сказа не абцяжарвае сэнсу выказвання:

Марозікам пахне капуста, (1)
Жаўрукováю песняю — яблык, (2)
Верасне́м — сопкая бульба, (3)
Расой — агурок крамяны, (4)
Селядзец — глыбінёй акіяна, (5)
Сонцам — акраец хлеба, (6)
Ветрам і небам — ніва... (7) (Я. С.)

Другая — сёмая часткі гэтага складанага сказа — двухсастаўныя няпоўныя сказы, у якіх апушчаны выказнік *пахне*, названы ў першай частцы. У сказах ёсць дапаўненні, граматычна звязаныя з апушчаным выказнікам сувяззю кіравання.

Своеасаблівую групу складаюць няпоўныя сказы, у якіх ніколі не называецца выказнік са значэннем наяўнасці, быцця, існавання, актыўнага дзеяння, руху. Такія сказы не маюць патрэбы ні ў кантэксце, ні ў сітуацыі; яны функцыянуюць самастойна. Гэта **эліптычныя** сказы. Іх структурнай асаблівасцю з'яўляецца абавязковая наяўнасць акалічнасцей або дапаўненняў, граматычна звязаных з такой своеасаблівай нулявой формай выказніка: *У кабінеце на сцяне, у светлай дубовай рамцы,—вялікі партрэт Янкі Купалы. Побач, у такіх* *жа рамках,—Ф. Скарына і Цётка. Пад партрэтамі — нізкія шырокія шафы, поўныя беларускіх кніжак.*

У поўных сказах не наглядаецца пропуску членаў сказа, у іх рэальна запоўнены сінтаксічныя пазіцыі галоўных і даданых членаў сказа.

243. Прааналізуйце простыя сказы (у тым ліку часткі складаных сказаў) па саставу граматычнай асновы і назавіце двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы. Адзначце выпадкі ўжывання ў тэксце няпоўных сказаў.

Вызначце сродкі выражэння пытальнага значэння ў пытальных сказах.

Трывожна і боязна бывае на душы — чамусьці ўсё часцей успамінаецца маленства. Чаму, навошта? І чаму іменна цяпер? І так хораша, жыва паўстаюць у памяці ранейшыя радасці і смутак. І так шкада, што не вернеш ужо назад ні такой, як тады, радасці, ні такога смутку. А яны ж так трэба цяпер мне. Навошта, каб радасць, пасталеўшы, стала ціхамірнасцю, а смутак — журбою?

І так трывожна і боязна бывае на душы — няўжо так пачынаецца сталасць?

Было ж і раней у мяне маленства, і раней успамінаў аб ім. Але ж мне было так добра з ім, як добра рэчцы ў берагах, а дрэвам у голлі. Дык навошта ж рэчка выходзіць з берагоў і пасля па іх сумуе? Навошта дрэва высока ўгору выносіць свае шаты, навошта сумуе па грыбных зацішках роднай зямлі?

Можа, так і са мной: і шкада, шкада ўжо маленства, і трывожна, боязна за маладую сталасць. *Паводле М. Стральцова.*

- Выпішыце з тэксту *назоўнікі, якія абазначаюць эмацыянальны стан асобы.* Падбярыце да іх сінонімы.

244. Вызначце стыль і тып тэксту, дайце яму загаловак.

Назавіце няпоўныя сказы, вызначце, двухсастаўныя яны ці аднасастаўныя. Якія члены сказа апушчаны? Якую ролю ў функцыянаванні няпоўных сказаў адыгрывае кантэкст?

Яго мы ведалі даўно. Кожнай вясною разам з такой жа чырванадзюбай і даўганогай сяброўкай яны прыляталі з выраю да свайго гнязда. Вялізнай шапкаю яно высілася на суседнім хлеўчыку. Разам радаваліся вяртанню на радзіму, разам гадавалі дзяцей. Гледзячы на іх, радаваліся і мы.

Той вясной на гняздзе паявіўся толькі адзін бусел. Ён прывітальна заклекатаў, жыллё падправіў і стаў чакаць. Чакалі і мы: калі ж да яго далучыцца бусліха? Мінуў дзень, другі... Так і не дачакаліся. Ні мы, ні бусел. Не прыляцела. Можа, ад старасці ці ад нягод далёкага шляху загінула.

Не пазнаваць сталі мы бусла. Падоўгу стаяў у задуменні на сваёй буслянцы ці на леташнім стажку ў балоце. Потым зусім да гнязда ўдзень падлятаць перастаў. Вечарам, калі цемра агорне вёску, ценем выслізне з-за суседніх дахаў, патопчацца на месцы і замрэ ў здранцвенні. А пачуе паблізу людзей — знікае. Відаць, не хоча, каб мы, сведкі яго доўгага шчаслівага жыцця, горкую адзіноту бачылі... *Паводле В. Жушмы.*

- Запішыце апошні абзац, падкрэсліце няпоўныя сказы.
- Вызначце сінтаксічную функцыю словаформаў *у задуменні, у здранцвенні.* Якім спосабам утвораны назоўнікі?

ДВУХСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ. ГАЛОЎНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА.

§ 50. Дзейнік і спосабы яго выражэння.

Дзейнік — граматычна незалежны галоўны член двухсастаўнага сказа, які абазначае прадмет, што з'яўляецца суб'ектам дзеяння або носьбітам прыкметы, названых у выказніку.

245. Дапоўніце тыя раздзелы табліцы, якія засталіся без патрэбных прыкладаў або вывадаў.

Граматычнае выражэнне дзейніка	Прыклады
Іменныя часціны мовы ў форме назоўнага склону:	
1) назоўнікі;	...
2) займеннікі: асабовыя, адмоўныя, пытальна-адносныя, няпэўныя;	*Мучыць і трывожыць сумленне, і баліць душа мая, бо спадзявайся — **нехта** дапаможа, і не падумай: «А чаму не я?»* (Грах.)
3) ...	***Смелы** там знойдзе, дзе **баязлівы** згубіць.* (Прыказка.)
4) субстантываваныя ўказальныя, азначальныя і прыналежныя займеннікі;	*Хто сказаў — вада без паху, хто сказаў — вада без смаку? **Той,** відаць, не смяг у спёку...* (Я. С.)
5) субстантываваныя лічэбнікі.	*Мрэ **адзін,** а ўсё з ім не ўмяншаецца: на яго месца родзіцца **пяць.*** (Куп.)
Словазлучэнні, у склад якіх уваходзіць форма назоўнага склону:	

Граматычнае выражэнне дзейніка	Прыклады
1) няпэўны займеннік+прыметнік;	*Можа, свет і любім мы за тое, што ў стрыечнай блізкасці жывём.* ***Штосьці свойскае і штось людское*** *ў гэтых дрэў, камення і жывёл.* (А. П.)
2) сэнсава непадзельныя словазлучэнні, якія з'яўляюцца ўласнымі назвамі або спецыяльнымі тэрмінамі: *Вялікая Айчынная вайна, Далёкі Усход, Белавежская пушча, прамы вугал, белы грыб, стараславянская мова;*	...
3) колькасны або зборны лічэбнік+назоўнік Н. або Р. скл. мн. л.;	***Пяць франтоў*** *мяне пылам гарачым абсыпалі...* (Пр.)
4) назоўнікі *большасць, мноства, група, сотня, тысяча*+назоўнік Р. скл. мн. л.;	...
5) займеннікі *колькі, столькі, некалькі*+назоўнік Р. скл.	*Восень. Пара адцвітання.* ***Колькі красы, колькі*** *смутнага, ціхага* ***хараства*** *тоіцца ў тваім чароўным, маўклівым задуменні.* (М. З.)
6) прыслоўі *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, багата*+назоўнік (займеннік) Р. скл.;	...
7) ...	***Міколка з дзедам*** *моцна заснулі пад яловым дахам.* (Лыньк.)
8) вылучальныя звароты тыпу *нехта з нас, кожны з прысутных, апошні з хлопцаў.*	...
Вобразныя апісальныя звароты (перыфразы): *нябесныя вочы* — зоры, *балотны цясляр* — бабёр, *вястун ночы* — вечар, *аўтар «Вянка»* — М. Багдановіч, *смычок зубаты* — серп і інш.;	...

Граматычнае выражэнне дзейніка	Прыклады
Нязменныя словы:	
1) ...	*Прыемнасць* — ***пазнаёміцца*** *з чалавекам ветлым...* (М. Т.)
2) прыслоўе; злучнік, часціца, прыназоўнік, выклічнік, асабовы дзеяслоў пры іх субстантывацыі.	**Чытаю** — *дзеяслоў у форме 1-й асобы.* ...

246. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту. Дайце яму загаловак. Запішыце першы абзац. У простых двухсастаўных сказах (частках складаных сказаў) падкрэсліце граматычныя асновы, вызначце спосабы выражэння дзейніка.

Свет матулі. Ён бясконцы, ён таямнічы сваёй прадоннай неабдымнасцю. Ён з намі да апошняга ўздыху, наша свядомасць, наша радасць і туга, наша **спадчына.** Ты вырас, ты самастойны, як здаецца табе. Колькі ўрачоў ні будуць абслухваць цябе, а ніхто з іх, ніводзін з іх з такой дакладнасцю не вызначыць ні тэмпературы тваёй, ні пульсу твайго, ні біцця сэрца, як маці твая зробіць гэта ў імгненне, толькі вуха прытуліўшы да грудзей тваіх.

Універсітэты і акадэміі будуць вучыць цябе роднай мове, але, калі не ўспрыняў мову гэтую з **матчыных** вуснаў, з першакрыніцы, ніколі ты **адчуваць** не будзеш слова, дзе гук кожны ад матулі. Мова родная таму і завецца матчынай.

Матчынымі вачамі глядзім мы, матчынымі вачамі бачым і добрае, і ліхое. Сынава сэрца добра пачувае сябе ў матрыярхаце пяшчоты, турбот і клопатаў той адзінай, каму ўсе людзі на зямлі жыццём абавязаны. Цяпло матчынай адданасці, цяпло матчынай самаахвярнасці... Пакуль грэе яно сэрца дзяцей, датуль чалавек чалавекам будзе! *Р. Барадулін.*

✱ Якія б словы вы знайшлі, каб выказаць сваю любасць і замілаванасць да маці? Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Адзіная мая» (гл. табліцу да практ. **245**).

● Зрабіце фанетычны разбор выдзеленых у тэксце слоў.

247. Вызначце стыль і тып мовы тэксту. Прачытайце словы, якія выражаюць асноўную думку.

Спішыце першыя два абзацы, пастаўце знакі прыпынку. Падкрэсліце ў сказах граматычныя асновы, вызначце спосабы выражэння дзейнікаў.

Якая гэта была прыгожая бяроза! Яна нібы ўзляцела над зямлёй імклівая гарэзная. Гадоў 60 назад лятучае семечка зачапілася за зямлю і прарасло. Цяжка і доўга змагалася яно за жыццё пакуль стала беластволай прыгажуняй.

У лес увайшлі двое. Старэйшы выняў долата і некалькімі разважлівымі ўдарамі ўвагнаў яго ў жывы ствол дрэва. А хлопчык падставіў бітон. Калі ён напоўніўся вясёлыя яны пайшлі дамоў.

А ў лясной цішыні раздаліся трывожныя гукі незвычайнага капяжу. Са свежай раны бярозы пульсаваў сок і біў цяжкімі кроплямі па мінулагодняй траве.

Прырода — гэта жывая кніга. А тыя двое не разгледзелі яе захапляючай прыгажосці, яны прыйшлі як спажыўцы. І не дзіўна, калі, прайшоўшы такую школу, хлопчык будзе мучыць выпаўшае з гнязда птушаня, ламаць на рагатку малады дубок.

Бессардэчнасць такая ж шкодная для прыроды, як і агонь!
Паводле В. Бачарнікава.

● Паразважайце, чаму ўзгаданыя аўтарам «двое» без імён. Што б вы зрабілі, калі б убачылі падобнае з боку вашых знаёмых?

§ 51. Тыпы выказніка ў двухсастаўным сказе.

Выказнік — галоўны член двухсастаўнага сказа, які граматычна залежыць ад дзейніка і абазначае дзеянне або прыкмету, што прыпісваюцца дзейніку.

У двухсастаўным сказе адрозніваюць просты дзеяслоўны, састаўны дзеяслоўны і састаўны іменны выказнікі.

У простым дзеяслоўным выказніку лексічнае значэнне і граматычныя катэгорыі (лад, час, асоба) выражаюцца ў адной словаформе.

У састаўных выказніках граматычныя катэгорыі выражае дапаможны кампанент — звязка, а лексічнае значэнне заключана ў асноўным кампаненце — прызвязачнай частцы.

Просты дзеяслоўны выказнік

можа быць выражаны:

1) дзеясловам у любой форме абвеснага, умоўнага ці загаднага ладу;	*І месяц бляск* ***струменіць*** *белы з бяздоннай цьмянай глыбіні.* (К-с.); ***Буду*** *ў далёкім краі я* ***нудзіцца,*** *у сэрцы любоў затаіўшы сваю.* (Багд.)
2) інфінітывам;	*Старанна працаваць — краіну* ***мацаваць.*** (Прык.)
3) аддзеяслоўным выклічнікам тыпу *зірк, гоп, бліс, шусь, тыц, скок, хап, шмыг;*	*Потым —* ***гоп*** *яна з калёс, села ля дарогі...* (Крап.)
4) устойлівым спалучэннем слоў, перыфразам.	*Цэркаўка гэта, як звычайна,* ***абудзіла*** *ў Ганне чулую, бесклапотную* ***згадку*** *пра маленства.* (І. М.); *То маці плача з радасці, ласкава* ***словы тчэ.*** (Панч.); *Лета* ***ўбіраецца ў сілу.*** (Казб.)

Састаўны дзеяслоўны выказнік.

Састаўны дзеяслоўны выказнік складаецца са спрагальнай формы дапаможнага дзеяслова (звязкі) і інфінітыва. Звязка выражае граматычныя катэгорыі ладу, часу, асобы, ліку, а інфінітыў выражае асноўнае лексічнае значэнне выказніка.

Тыпы звязак у састаўным дзеяслоўным выказніку.

1. Дзеяслоў са значэннем пачатку, працягу, канца дзеяння (фазавы дзеяслоў): *пачаць, пачынаць, працягваць, закончыць, кінуць* і інш.	*Над мястэчкам, над полем, над балотам* ***пачынае*** *непадзельна* ***гаспадарыць*** *сонца.* (Шах.); *На нейкі момант кроплі дажджу* ***перасталі падаць.*** (Шам.)
2. Дзеясловы з мадальным значэннем магчымасці, немагчымасці, абавязковасці, волевыяўлення: *магчы, імкнуцца, хацець, жадаць, спрабаваць, вырашыць, адважыцца* і інш.	*Ва ўсіх сферах дзейнасці чалавек не* ***можа абысціся*** *без слова.* (Віт.)
3. Прыметнікі *рад, гатоў, павінен, абавязан* (часта з дзеясловамі *буду, быў*).	*У лісце, каму б ты ні пісаў,* ***павінна*** *душэўнае слова* ***прабіцца.*** (Луж.)
4. Сінтаксічна несвабоднае спалучэнне слоў (замест мадальнага дзеяслова).	***Начаваць*** *ён* ***меўся пайсці*** *да Андрэя.* (М. З.) (*Меўся пайсці* — хацеў, збіраўся.) *О, дзядзька* ***спосабаў меў многа даняць*** *працаўніка малога.* (К-с.) (*Спосабаў меў многа* — умеў, мог.)

248. Прачытайце тэкст; дайце яму загаловак. У якіх словах заключаецца асноўная думка тэксту?

Прааналізуйце выдзеленыя словазлучэнні з пункту гледжання іх семантыкі. Чаму іх трэба разглядаць як простыя дзеяслоўныя выказнікі? Спалучыце іх з дзейнікамі ў тэксце і запішыце скарочаныя сказы.

Выпішыце сказы з састаўнымі дзеяслоўнымі выказнікамі, падкрэсліце граматычныя асновы.

Ужо тысячу гадоў, як на Беларусі ідзе паядынак багоў. Спачатку была агульная завіруха: прыйшлі з Грэцыі чужыя, незнаёмыя багі і пачалі выганяць нашых добрых старых Перуноў, Стрыбогаў, Дажджбогаў. Аднак нашы паганскія багі не захацелі здавацца і рашылі прыняць бой.

Прышэльцы тады **заключылі саюз** з князямі, дагаварыліся адзін аднаму памагаць. Убачылі паганскія багі, што не ўстаяць ім супраць дружын князёўскіх, і **пусціліся на хітрыкі.** Яны

зрабілі выгляд, нібы здаюцца, а тым часам пахаваліся і доўгі час жылі спакойна за спінай простага люду, які іх шанаваў і паважаў. Але грэцкія багі заўважылі гэтыя хітрыкі і зноў **пачалі барацьбу.** Толькі цяпер ужо яны не кідаліся разам на ўсіх, а схапіліся па адным, наладзілі паядынкі. Так, Ілья схапіўся з Перуном, Аўлас з Вялесам. Яны б'юцца аж да гэтага дня, і ніхто нікога не перамагае. А добры беларускі народ усё стараецца іх памірыць і па сваёй шчырасці гатоў верыць і ў тых, і ў другіх, і тым, і другім гатоў маліцца. *Паводле М. Зарэцкага.*

∗ Як вы разумееце сэнс словазлучэння *паганскія багі?* Якіх язычніцкіх багоў, акрамя пералічаных, вы ведаеце? Якія язычніцкія святы традыцыйна святкуюцца на Беларусі?

Састаўны іменны выказнік.

Састаўны іменны выказнік выражаецца іменнымі часцінамі мовы або іх эквівалентамі ў спалучэнні са звязкай. Звязка выражае граматычныя катэгорыі ладу, часу, асобы, ліку; прызвязачная частка выражае асноўнае лексічнае значэнне выказніка.

Існуе некалькі тыпаў звязак.

1. Тыповая звязка *быць* ужываецца ў формах прошлага і будучага часу.	*Лес* ***даступны быў*** *усім вятрам і дажджамі ўсімі абмываўся.* (А. П.)
Форма цяперашняга часу *ёсць* ужываецца ў навуковым і публіцыстычным стылях, зрэдку ў мове мастацкай літаратуры.	*Квадрат* ***ёсць*** *роўнастаронні* ***прамавугольнік.*** *Жыццё* ***ёсць радасць,*** *вялікае* ***шчасце,*** *бясцэнны* ***дар.*** (К-с.)
Нулявая звязка (адсутнасць тыповай звязкі ў цяперашнім часе) выражае граматычныя значэнні цяперашняга часу, абвеснага ладу.	*Хлеб, напэўна, нікому* ***не горкі,*** *толькі* ***горкая*** *праўда зямлі.* (А. П.); *Рака — радкоў маіх* ***калыска,*** *рака — душы маёй* ***прапіска*** *з дзіцячых год і назаўжды.* (Бас.)
2. Паўзнамянальная звязка выражаецца дзеясловамі *стаць, рабіцца, станавіцца, з'яўляцца, называцца, лічыцца, здавацца* і інш.	*Без буслоў бяздоннае сіняе неба* ***становіцца пустое і нецікавае.*** (В. Б.)
3. Знамянальная звязка выражаецца дзеясловамі са значэннем руху і стану.	*Дзень* ***прыйшоў ціхі і светлы.*** (К. Ч.); *Людзі* ***стаялі суровыя, маўклівыя.*** (Асіп.)
4. Звязка тоеснасці *гэта.*	*Песня —* ***гэта крыніца,*** *яна будзе сачыцца, покуль сэрца жыве.* (К. Б.)

249. Спішыце, падкрэсліце ў сказах граматычныя асновы. Прасачыце, якімі часцінамі мовы выражаецца іменная частка ў састаўным іменным выказніку.

1. Чалавек па натуры сваёй — шукальнік. *(Дам.)* 2. Гэта невялікая, сціпла выдадзеная ў друкарні Марціна Кухты кніжка стала легендай, сапраўдным вянком на высокім чале беларускай паэзіі. *(Т. Ч.)* 3. Будзе сатканы абрус мой узорам, стол засцялю я святочным уборам. *(Р.)* 4. Раніца была яркая, ціхая. Неба чыстае, васільковае. *(Як.)* 5. Наша хата дзесятая ад канца. 6. Шукаць, адкрываць нязведанае было радасна. 7. А людзі ж усякія ёсць. 8. Скоры паспех людзям на смех.

9. Мы верым, што згінуць і войны, і зло,
Зямля наша стане шчаслівай самай,
Бо вы — наша праўда, цяпло і святло,
Любімыя мамы. *(Х. Г.)*

10. Буду стаяць на сваім:
Паэзія — гэта ўздым,
Паэзія — гэта падзенне,
Малітва і ачышчэнне,
Неба твайго непазбежнасць. *(Сал.)*

§ 52. Некаторыя выпадкі дапасавання ў ліку выказніка да дзейніка.

Пры дзейніку, які выражаны колькасна-іменным спалучэннем, выказнік можа ўжывацца як у адзіночным, так і ў множным ліку.

У адзіночным ліку выказнік ужываецца ў наступных выпадках:

1) калі дзейнікам з'яўляюцца назвы неадушаўлёных прадметаў: *Льецца з неба птушыны спеў, нібы* ***мноства*** *срэбных* ***званочкаў узнялося*** *пад самыя воблакі.* (Грам.);

2) калі ўвага акцэнтуецца на агульнай, прыблізнай колькасці, сукупнасці як неадушаўлёных, так і адушаўлёных прадметаў: ***Большасць паўстанцаў рассеялася, разышлася*** *па хатах.* (Хомч.);

3) калі ў склад дзейніка ўваходзяць назоўнікі са значэннем пэўнай колькасці (дзесятак, сотня, пара, двойка, тройка) або няпэўнай колькасці (група, безліч, маса, процьма): ***Група мужчын прысела*** *ля стога.* (Б.);

4) калі колькасна-іменнае спалучэнне абазначае адрэзак часу: ***Мінула некалькі гадоў*** *пасля іх апошняй сустрэчы;*

5) калі ў склад дзейніка ўваходзяць зборныя лічэбнікі, а таксама словы *тысяча, мільён, мільярд: Пераезд сціх. За лініяй чыгункі ў траншэі* ***стаілася*** *яго* ***чацвёра байцоў.*** (В. Б.) Пры падкрэсліванні актыўнасці дзеяння асоб выказнік можа мець форму множнага ліку: *Праз хвіліну яму ўжо добра было відаць, што* ***ідуць двое людзей.*** (К. Ч.);

Выказнік мае форму множнага ліку ў наступных выпадках:

1) калі дзейнік называе асоб: ***Пятнаццаць чалавек*** *павольна* ***ішлі*** *густымі зараслямі...* (Сам.);

2) калі падкрэсліваецца актыўнасць дзеяння: ***Некалькі дзён радавалі*** *людзей цеплынёй і сонцам.*

Заўвага. Нярэдка прыведзеныя правілы ўжывання адзіночнага і множнага ліку парушаюцца: *Часам* ***некалькі хатак знаходзяцца*** *блізка адна ад адной...* (В. В.)

250. Спішыце, падкрэсліце галоўныя члены ў двухсастаўных сказах. Вызначце формы дапасавання выказніка да дзейніка.

1. Ужо блізка сенакосу нахапіл..ся раптам некалькі навальніц. *(І. М.)* 2. Больш за шэсць тысяч помнікаў на зямлі Беларусі услаўля.. векапомны подзвіг народа ў Вялікай Айчыннай вайне. *(Лапц.)* 3. Калі яму споўніл..ся семдзесят год, грымнула вайна. *(Хомч.)* 4. Пяць сыноў был.. ў сям'і Купрыянавых. *(М. Ш.)* 5. Шэсць хат стаял.. там маляўнічым непарадкам... *(К. Ч.)* 6. У невялікім зальчыку сядзел.. чалавек з дзесяць вясковых дзядзькоў. *Грах.)* 7. У той дзень ляцел.. над зямлёй многа жураўлёў, і сухі вецер узнімаў пыл на дарогах. *(К. Ч.)* 8. Тысячы людзей жывым патокам залівал.. вуліцы і тратуары. *(К-с.)* 9. Колькі гадоў мінул.. з таго часу, як ён бачыў яе (маці) апошні раз? *(Хадк.)* 10. Хутка на двор уехал.. трое саней. *(Лыньк.)* 11. Вяртал..ся іх чалавек сто пяцьдзесят, маладыя заставаліся ў восьмай дывізіі. *(Грах.)* 12. Тры чалавекі стаял.. ў вільготным пасля дажджу бярозавым гаі. *(Каратк.)*

§ 53. Сказы з аднароднымі членамі.

Аднародныя члены сказа — два і больш члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова ці словазлучэння і характарызуюцца інтанацыяй пералічэння.

Аднародныя члены звычайна выражаюцца аднымі і тымі ж часцінамі мовы, аднак магчыма і рознае іх марфалагічнае выражэнне: *У колер бярозы* ***быў*** *дзед* ***закаханы*** *і белыя яблыні* ***песціў*** *старанна.* (Вяр.)

Вылучаюцца тры віды сінтаксічнай сувязі аднародных членаў:

а) злучнікавая: ***Песня і казка*** *ходзяць у пары, сеюць на свеце* ***дзівы і чары.*** (Куп.);

б) бяззлучнікавая: *У бубны дахаў вецер* ***б'е, грыміць*** *па ім,* ***звініць, пяе.*** (Багд.);

в) бяззлучнікава-злучнікавая: *З маленства люблю я* ***лясы,*** *іх сцішаны* ***голас і шум*** патаемны. (К-с.)

Аднародныя члены сказа валодаюць багатымі моўна-выяўленчымі магчымасцямі. З іх дапамогай арганізуюцца такія стылістычныя фігуры, як антытэза, градацыя.

Антытэза — рэзкае супастаўленне кантрастных або процілеглых з'яў ці паняццяў, заснаванае на ўжыванні антонімаў: *Усё на доўгі век —* ***на доўгі*** *ці* ***кароткі*** *— з найгоркім* ***палыном і мёдам*** *найсалодкім.* (Рус.); ***Свеціць*** *зімою сонца, а не* ***грэе.*** (К. Ч.)

Градацыя — стылістычная фігура, калі ў вершаваным радку групуюцца словы ці выразы з нарастаннем або, наадварот, аслабленнем іх эмацыянальна-сэнсавай выразнасці: *Хатынскія званы* ***гукаюць, крычаць, заклікаюць:*** *«Людзі, будзьце пільныя!»* (Бач.); *Ні ў* ***песні,*** *ні ў* ***казцы,*** *ні ў* ***кнізе*** *найлепшай няма асалоды для сэрца мілейшай, якую прыносяць гасцінцы-дарогі юнацкаму сэрцу старога.* (У. Д.)

§ 54. Аднародныя і неаднародныя азначэнні.

Асаблівую цяжкасць пры вызначэнні аднародных членаў выклікаюць дапасаваныя азначэнні. Яны могуць быць аднароднымі і неаднароднымі.

Постпазіцыйныя азначэнні граматычна заўсёды аднародныя: *Чую звон я* ***нудны, рэдкі, невясёлы.*** (К-с.)

Прэпазіцыйныя дапасаваныя азначэнні аднародныя ў трох выпадках:

1) калі абазначаюць разнавіднасці прадметаў, што адрозніваюцца па колеры, матэрыяле, прызначэнні і г. д.: *Вуліца пачала стракацець* ***белымі, чырвонымі, блакітнымі*** *кофтамі і хусткамі, хлапечымі сарочкамі і світкамі.* (І. М.);

2) калі азначэнні семантычна або стылістычна дапаўняюць адно другое. Па-першае, гэта могуць быць азначэнні-сінонімы: *З гэтага лета застаўся ў іх на ўсё жыццё ўспамін* ***неабсяжнай, бязмежнай, бясконцай*** *радасці.* (І. М.) Па-другое, аднародныя азначэнні могуць абазначаць розныя прыкметы, але яны часта і зусім натуральна суправаджаюць адна другую: *На душы ў Ганны ўсе гэтыя дні было самотна і трывожна, не адыходзіў* ***ціхі, цягучы*** *жаль.* (І. М.);

3) калі адно з азначэнняў выражана прыметнікам, а другое — дзеепрыметнікам або дзеепрыметным словазлучэннем: *На* ***доўгай, абсаджанай старымі таполямі*** *вуліцы было ціха і бязлюдна.* (В. В.)

Неаднароднымі з'яўляюцца азначэнні, калі адно з іх выражаецца якасным, а другое — адносным прыметнікам: ***Нарачанскае сіняе*** *лета пахам сосен плыве над вадой.* (Пр.)

Заўвага. Выдзяляецца група азначэнняў, аднароднасць якіх факультатыўная. Яны выражаюцца якаснымі прыметнікамі, якія семантычна паміж сабой не звязаны. Такія выпадкі сустракаюцца выключна ў апісальных тэкстах мастацкай літаратуры, дзе з дапамогай аднародных азначэнняў падкрэсліваецца кожная асобная дэталь з'явы: ***Чыстая, глыбокая*** *рэчка ў люстраной паверхні сваёй адбівае блакітнасць неба.* (Гал.)

251. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму, асноўную думку і адрасат. Дайце загаловак тэксту.

Назавіце ў сказах аднародныя члены сказа, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Паэзія Я. Коласа — такая ж натуральная, простая і такая ж складаная, як і сама прырода. Зліццё чалавека і прыроды ў яго вершах вельмі ўжо непасрэднае і непадзельнае... Скажа ён, да прыкладу:

Замірае лета,
Заціхаюць далі,
Сірацее рэчка,
Халадзеюць хвалі,—

і ты, нібы зачараваны, доўга, як у песні, будзеш услухоўвацца ў гэтыя словы і здзіўлена пытацца ў самога сябе, адкуль жа спадае на цябе гэтая замілаванасць, урачыстасць, лёгкая журба... Здавалася б, звычайныя словы — «замірае», «заціхаюць», «сірацее», «халадзеюць»! Але як многа значыць і як многа дае вось гэтае звычайнае, ціхае: «Сірацее рэчка».

Усё тут сапраўды знаёмае, простае. Але за гэтай прастатой — упартая прага заўважыць па-новаму, па-свойму тое, што ўжо даўно вядома. І таму такая сціплая, нязмушаная прастата — сапраўдная паэзія. *Паводле Я. Сіпакова.*

252. Прачытайце тэкст. Назавіце ў сказах аднародныя члены, вызначце іх сінтаксічную функцыю. Растлумачце ўмовы аднароднасці або неаднароднасці дапасаваных азначэнняў. Знайдзіце выпадкі факультатыўнай аднароднасці азначэнняў. Чаму, на вашу думку, семантычна не звязаныя паміж сабой азначэнні выступаюць як аднародныя?

За акном вецер гнуў высокую бярэзіну, сашморгваў з доўгага вецця жаўтлява-зялёнае стракатае лісце, віхрам круціў, падымаў угору. Лежачы на ложку, Міця бачыў, як яно плыло ў іхні гародчык на цёмна-зялёны, прыхоплены першым замаразкам бэз, дзе шчабятліваю чарадою хваліліся вераб'і. За бярэзінай плыло невысокае, па-восеньску ласкава-смутнае сонца. На яго перагонамі набягалі белыя, з папяловымі пухіркамі хмары. У хаце нечакана цямнела: пырскаў дождждык, асядаючы на шыбе мігатлівай лускою, як да бітага шкла. Потым зноў каля ложка выблiснуў, дастаючы далёка да печы, слупок сонца, у якім ляніва вірыў сухі залацісты пыл. Хата зноў асвятлілася ціхім, мяккім спакоем. *Паводле В. Адамчыка.*

● Назавіце словы, ужытыя з пераносным значэннем. Прывядзіце прыклады сказаў, каб гэтыя словы ўжываліся з прамымі значэннямі.

253. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Растлумачце ўмовы аднароднасці і неаднароднасці азначэнняў.

1. На захадзе бліснула журботная ласкавая ўсмешка сонца і патухла. *(К-с.)* 2. Вецер хутка гнаў цёмна-сінія дымчатыя хмары засцілаючы імі ватныя клубістыя воблакі. *(І. М.)* 3. А навокал шуміць і шуміць і не моўкне дождж ліецца халодны сякучы і косы. *(Гл.)* 4. Я іду ў стары дрымучы лес па знаёмых сцежках і палянах. *(М. Т.)* 5. Над абрывістым берагам Нёмана стаяў стары прысадзісты тоўсты дуб. *(К-с.)* 6. Над шырокім прыцьмелым прасторам драмала зімовая ноч і снавалі ў вышыні зялёныя белыя сінія зоркі. *(В. Б.)* 7. Шырокая сіняя паўнаватая Прыпяць рассцілаецца вакол акаймаваная белымі пяскамі пляжаў і зялёнымі зараснікамі лазы. *(В. В.)* 8. На паляне ў светлым пералеску расцвілі налітыя расой падснежныя пралескі пад аховай урачыстых хвой. *(Панч.)* 9. Вецер варушыў яго густыя з глянцаватым водбліскам валасы. *(І. М.)*

§ 55. Дапасаванне ў сказах з аднароднымі членамі.

Выказнік пры аднародных дзейніках ставіцца ў адзіночным ці множным ліку.

Калі выказнік стаіць пасля аднародных дзейнікаў, то ён ставіцца ў множным ліку: *Сосны і вязы, дубы і асіны вокала возера вартай* ***пасталі.*** (Куп.); *Мінулае і сучаснае* ***перапляtaюцца*** *тут,* ***дапамагаюць*** *адчуць крокі гісторыі.* (М. Б.)

Выказнік ставіцца ў множным ліку, калі абазначае дзеянне некалькіх асоб: *Максім Гарэцкі — постаць велічная, дыяпазон яго творчасці вельмі шырокі і багаты. Ён належаў да так званай залатой пяцёркі, у якую* ***ўваходзілі*** *Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля і ён сам, Максім Гарэцкі.* (ЛіМ.)

Калі выказнік стаіць перад аднароднымі дзейнікамі, то ён ставіцца або ў множным, або ў адзіночным ліку (у апошнім выпадку выказнік дапасуецца да бліжэйшага дзейніка): *Поле пакрылася зеленню. Ужо* ***выплыў*** *авёс, ячмень.* (К-с.); *Кожнаму пакаленню застаецца ў спадчыну тое, што* ***стварылі*** *талент і працалюбства яго бацькоў і продкаў.* (Рам.)

Калі аднародныя дзейнікі звязаны супраціўнымі або размеркавальнымі злучнікамі, то выказнік ставіцца ў адзіночным ліку: *Ля кожнай маладой таполі яблынька ці вішня расцвіла.* (Панч.)

Калі азначэнне адносіцца да некалькіх азначаемых слоў, то можа ўжывацца або ў адзіночным, або ў множным ліку, аднак перавага звычайна аддаецца адзіночнаму ліку: *Дзяўчына рыхтавала бацькоўскай сям'і і радні жаніха багата* ***вышытыя*** *кашулі, ручнікі, паясы. Гэтым яна сведчыла свае здольнасці,* ***сваю*** *працавітасць і рупнасць.* (Рам.)

СКАЗЫ З АДАСОБЛЕНЫМІ ЧЛЕНАМІ.

§ 56. Агульная характарыстыка адасобленых членаў.

Сэнсава і інтанацыйна выдзеленыя члены сказа называюцца **адасобленымі**.

Адасабляцца могуць усе члены сказа, але часцей за ўсё — азначэнне і акалічнасць.

Адасобленыя члены сказа ўтрымліваюць элемент дадатковага паведамлення. Абавязковай умовай адасаблення з'яўляецца адсутнасць цеснай сувязі члена сказа з паяснёным словам. Умовы, што спрыяюць аслабленню сувязі члена сказа з галоўным словам і ўзмацненню яго сэнсавай значнасці, наступныя:

1) дыстантнае становішча да паяснёнага слова: *Жывой паэзіі крыніца напоіць смагу маладых і будзе,* ***светлая,*** *бруіцца праз незлічоныя гады.* (Гл.);

2) інверсія: *Сонца,* ***занадта нейкае жывое і дрыготкае,*** *за Нарачанкай запаліла лес.* (Пташн.);

3) аб'ём адасабляемай групы (напрыклад, развітыя прыдаткі або наяўнасць некалькіх аднародных адасобленых членаў): *Праз заснежаныя лапкі ён добра бачыў лісіцу,* ***асветленую сонцам, зграбную, прывабную ў сваім рыжым уборы, далікатную і прыгожую.*** (Асіп.)

§ 57. Адасобленыя азначэнні.

У сказе могуць адасабляцца як дапасаваныя, так і недапасаваныя азначэнні.

Дапасаваныя азначэнні	Недапасаваныя азначэнні
1. Развітыя азначэнні, калі яны стаяць пасля паяснёнага слова: *Зямля,* ***ад марозу звонкая,*** *развідняецца студзеньскай раніцай.* (А. Л.)	1. Незалежна ад месца ў сказе, калі ім надаецца большая самастойнасць і яны адносяцца да назоўнікаў: *Цудоўны бор,* ***сасна ў сасну,*** *абступіў невялікую паляну.* (Шам.)
2. Два (і больш) адзіночныя азначэнні, калі стаяць пасля азначаемага слова: *Разуцца і пайсці сцяжынкай — то* ***травяністай, лугавой,*** *то гладка* ***ўбітай, палявой.*** (Вярц.)	2. Калі знаходзяцца ў адным радзе з адасобленымі дапасаванымі азначэннямі: *Бусел ляціць проста на высокую грушу-дзічку, што стаіць ускрай сяла,* ***высокая, разгалістая,*** *з буславым* ***гняздом на самай вяршыні.*** (Льньк.)
3. Адзіночныя і развітыя азначэнні незалежна ад месца ў сказе, калі: а) адносяцца да асабовага займенніка: ***Пяшчотная і чулая,*** *выцякае яна з возера і спявае яму жаўруком...* (П. С.); б) аддзелены ад паяснёнага слова выказнікам або іншымі членамі сказа: ***Чорны, родны небу,*** *дораг надзённы хлеб у кмене зорак.* (Р. Б.)	3. Незалежна ад месца ў сказе, калі адносяцца да асабовых займеннікаў: ***У белай сукенцы, з белым капялюшыкам*** *на галаве, яна мне адразу кінулася ў вочы.* (І. Н.)
4. Перад азначаемым назоўнікам, калі маюць дадатковае акалічнаснае значэнне прычыны, уступкі, часавае (гэтыя азначэнні часта адносяцца да ўласных імёнаў): ***Абвітыя хмелем,*** *галінкі і лісце спляліся над галавою так густа, што праз іх не магло прабіцца сонца.* (Сач.)	

Заўвага. Не адасабляюцца азначэнні пасля паяснёнага слова, калі цесна звязаны па сэнсу з азначаемым назоўнікам, які без іх не выражае патрэбнага значэння: *Як цуд чужы вачэй ні цешыў, душа шаптала мне сама: ёсць край* **цяплейшы, багацейшы,** *але раднейшага няма.* (Бур.)

254. Спішыце сказы, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку, раскрыйце дужкі. Падкрэсліце адасобленыя азначэнні, вусна растлумачце ўмовы іх адасаблення.

1. Зоркі асветы запаленыя Ефрасінняй Полацкай і Кірылам Тураўскім не згаслі ў вяках і дажылі да часоў *(С, с)* карынавых. *(Петраш.)* 2. «Маленства край! Ты з намі да скanання чысты святы як першае каханне»,— так гаварыў пра *(Н, н)* авагрудчыну Адам Міцкевіч наш зямляк геніяльны паэт. *(Б.)* 3. Навагрудская зямля з лясістымі пагоркамі на якіх рассеяны сялібы ўпрыгожаныя садамі і нівамі зямля заўсёды жывая. *(Шыр.)* 4. Зачараваны беларускай народнай песняй Адам Міцкевіч пісаў што беларусы ў сваіх песнях захавалі лепшыя рысы славянскіх народаў. *(Шыр.)* 5. Дрэвы насцярожана драмалі гледзячы праз сон у празрыстую чыстую як шкло ваду пакрытую лёгкім вэлюмам туману. Ад вады ішоў халадок вільготнае насычанае халоднай парай паветра студзіла лёгкія бадзёрыла праганяла стому і сон. *(Дам.)* 6. Нейкіх адметных грыбных мясцін Васіль не ведае. Лес аднак не падводзіць. Куплены ў краме сплецены з палавінак лазовых дубцоў кошык напаўняецца. *(І. Н.)*

§ 58. Адасобленыя прыдаткі.

Адасабляюцца і выдзяляюцца на пісьме коскамі або працяжнікамі:

1) адзіночныя і развітыя прыдаткі, калі адносяцца да асабовага займенніка: *Яна, **прырода,** натуральна ўпрыгожыла столь і сцены падземнага палаца сваімі скарбамі.* (В. В.);

2) адзіночныя і развітыя прыдаткі, якія адносяцца да ўласнага назоўніка і стаяць пасля яго: *Рагвалод, **першы полацкі князь,** убачыў і па-сапраўднаму ацаніў вялікія магчымасці Полацкай зямлі як асобнай дзяржавы.* (М. Е.);

3) адзіночныя і развітыя прыдаткі, калі паясняюць агульны назоўнік і стаяць пасля яго: *Дзе ні глянеш — бары цёмнарусыя — **беларускай адзнака красы.*** (Гур.)

4) развіты прыдатак перад азначаемым словам, калі мае дадатковае акалічнаснае значэнне: ***Сын палясоўшчыка** ці **паляўнічага,** Мікола Гусоўскі дасягнуў вышынь адукацыі* (хоць і быў сынам палясоўшчыка ці паляўнічага);

5) адзіночны і развіты прыдатак, калі звязваецца з азначаемым назоўнікам злучнікамі ***ці, або*** (з удакладняльным значэннем), ***як*** (з прычынным значэннем), словамі ***па прозвішчы, па мянушцы:*** *Сяргей Аляксеевіч, **як выкладчык і старэйшы таварыш,** імкнуўся дапамагчы ў вучобе кожнаму навучэнцу.* (Хвед.); *Поўдзень, **або Палессе,** дарэмна лічыць адной суцэльнай нізінай.* (Каратк.)

Заўвага. Калі злучнік ***як*** мае значэнне 'ў якасці', то такі зварот прыдаткам не з'ўляецца і не адасабляецца: *Тады ўжо я зусім па-іншаму зірнуў на гісторыю як на навуку...* (Гіг.)

255. Спішыце, пастаўце знакі прыпынку. Адасобленыя прыдаткі падкрэсліце. Пакажыце ў схемах умовы адасаблення прыдаткаў. (Абазначце літарамі АС азначаемае слова, прыдатак — хвалістай лініяй.)

Узор. *У складзе пасольства быў і Мікола Гусоўскі, **адукаваны і таленавіты чалавек,** які хутка і напіша вядомую на ўвесь свет «Песню пра зубра».* (В. Д.) АС, ∼∼∼∼∼, ...

↓ ↓

уласнае імя развіты прыдатак

1. Зашумеў на лад суровы вольны вецер сонца сын. *(К-с.)* 2. Сярод гуманістаў беларускай народнасці вядучае месца належыць Францыску Скарыне беларускаму першадрукару і асветніку а таксама Міколу Гусоўскаму паэту і сучасніку Скарыны. *(В. Д.)* 3. Побач з дзвюма сівымі вежамі якія засталіся ад замка ўзвышаецца своеасаблівы помнік Курган Бессмяротнасці. *(С. А.)* 4. Між лесу раскінулася возера Свіцязь адзін з найпрыгажэйшых помнікаў беларускай прыроды... *(С. А.)* 5. Як пісьменнік-педагог настаўнік па прафесіі ён Якуб Колас шмат зрабіў і ў галіне педагагічнай літаратуры напісаў «Другое чытанне для дзяцей беларусаў», «Методыку роднае мовы». *(М. Б.)* 6. Янка Купала любіў нас маладых паэтаў і мы заўсёды адчувалі бацькоўскую ўвагу яго да нас. *(Хвед.)* 7. Кожны дзень папаўняў Міколка сваю калекцыю ці, як называў бацька, «карцінную галерэю». *(Лыньк.)* 8. Грабцы дзяўчаты маладзіцы штораз варушацца жывей бо чуюць голас навальніцы а хмары коцяцца бліжэй. *(К-с.)*

256. Прачытайце тэкст, дайце яму загаловак. Выпішыце сказы з адасобленымі і неадасобленымі прыдаткамі. Растлумачце ўмовы адасаблення прыдаткаў. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

Нашы першадрукары і выдаўцы мелі гонар быць не апошнімі і ў навуцы, і ў культуры, і ў мастацтве. Біблію твор найвялікшай чалавечай культуры на сваю дзяржаўную беларускую мову яны пераклалі другімі ў свеце пасля чэхаў, каб даць навуку «людцам паспалітым», а царкве і вернікам — мудрасць божую, якую б яны разумелі не на чужой а на сваёй матчынай мове. І ведаў, і мудрасці, і працавітасці хапіла доктару медыцыны і навук вызваленых Францішку Скарыну са слаўнага горада Полацка, каб выканаць тытанічную працу за вельмі кароткі тэрмін. Хапіла і матчыных слоў, каб выкласці найскладанейшыя тэксты высокага філасофскага зместу. Вось дзе яно наша духоўнае багацце і гарантыя неўміручасці як самой мовы, так і яе носьбіта беларускага народа!

Відаць, сакрэт неўміручасці і багацця нашай мовы і ў тым, што прашчуры нашы мелі і перапісвалі разумныя кнігі ўжо ў X стагоддзі. Адукаванай была Рагнеда. Адукаваным быў і яе сын Ізяслаў хоць век яго быў надзвычай кароткі. Сапраўднымі кніжнікамі былі яго сын князь Брачыслаў і яго ўнук Усяслаў Чарадзей — дзед Ефрасінні Полацкай. *А. Петрашкевіч.*

- ● Назавіце імёны вядомых вам асветнікаў старажытнай Беларусі.

§ 59. Адасобленыя акалічнасці.

Адасабляюцца	Не адасабляюцца
1. Выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі або дзеепрыслоўнымі зваротамі незалежна ад месца ў сказе: *Міхал ідзе туды, на поле, дзе Нёман, **выгнуўшыся дужкай,** абводзіць лес прыгожай стужкай.* (К-с.)	1. Выражаныя адзіночнымі дзеепрыслоўямі, якія маюць значэнне прыслоўя, адказваюць на пытанні як? якім чынам? Звычайна стаяць пасля выказніка: *Воўк авечак бярэ **не выбіраючы.*** (Прыказка.)
2. Акалічнасці ўступкі, выражаныя назоўнікам з прыназоўнікам *нягледзячы*	2. Выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія сталі ўстойлівымі выразамі

на: І таму, ***нягледзячы ні на якія беды,*** *трэба як мага мацней трымацца за неўрадлівыя палі, за берагі гнуткіх рачулак... за ўсё тое, што называюць Радзімаю.* (Гіг.)	(звычайна стаяць пасля дзеяслова, да якога адносяцца): *Нягледзячы на шматлікія перашкоды, Максім Іванавіч Гарэцкі працаваў* ***не пакладаючы рук.*** (Пш.)
3. Акалічнасці месца або часу, якія ўдакладняюць змест папярэдняй акалічнасці: *Хутка,* ***праз дзень ці праз тыдзень,*** *восень дажджлівая прыйдзе яблыкі ў садзе атрэсці.* (М. Т.)	3. Выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, якія цесна звязаны па сэнсу з дзеясловам (адказваюць на пытанні як? якім чынам?): *Ён ішоў* ***усміхаючыся сваім думкам*** (параўн. *ішоў і ўсміхаўся сваім думкам*).
4. Радзей удакладняльнымі бываюць акалічнасці спосабу дзеяння: *Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства —* ***адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра.*** (Б.)	4. Аднародныя акалічнасці, якія складаюцца з прыслоўя і дзеепрыслоўя, звязаных злучнікам ***і:*** *Крушынскі гаварыў* ***ціха і не пазіраючы*** *на госця.* (Бяд.)

Заўвага. Адасабленне іншых акалічнасцей, выражаных назоўнікамі з прыназоўнікамі, не з'яўляецца абавязковым. Часцей адасабляюцца акалічнасці з прыназоўнікамі *дзякуючы, насуперак, згодна з, з прычыны, пры наяўнасці* і інш.: *Чалавек быў няголены, і гэта надавала яму пажылы выгляд,* ***насуперак маладому позірку вачэй.*** (І. М.)

257. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту, дайце яму загаловак.

Чым, на вашу думку, скончыўся паядынак дуба і Нёмана? Прыдумайце працяг. Перакажыце змест тэксту.

Стаіць дуб на правым беразе Нёмана і сваім лісцем глядзіцца ў празрыстую ваду. Увосень лісце падае на халодныя хвалі і, гойдаючыся на іх, плыве далёка-далёка, аж у Балтыйскае мора.

А па суседству з дубам, між кустоў чаромхі, прымасцілася сасонка. Старыя людзі памятаюць яе маленькай, на іхніх вачах яна вырасла ў гонкае дрэва.

Не раз сасна ганарылася перад старым суседам сваім ростам. Дуб не зайздросціў ёй. За свой век ён бачыў, як такія ж сосны выраслі ў гонкіх прыгажунь, а потым або самі падалі на зямлю ад старасці, або людзі высякалі іх. А дуб жыве сабе ды жыве, згубіўшы лік часу і гадам.

У тую вясну, калі адбылося гэтае здарэнне з дубам і сасною, была надта вялікая паводка. Калгаснікі, гледзячы на бяскрайнюю плынь вады, казалі, што ніколі не памяталі такой паводкі.

Нёман ператварыўся ў ырачэзную, як акінуць вокам, рэчку. Тут, між высокіх берагоў, вада шумела, пенілася. Велізарныя крыгі лёду напаўзалі адна на адну, са страшэнным гулам крышыліся, разбіваліся на друзачкі.

Вось чаму на гэты раз дуб задрыжаў не на жарты, адчуваючы, як халодная вада змывае пясок з яго карэнняў, а шурпатыя крыгі абдзіраюць іх кволую кару. Не хацелася старому дубу паміраць...

Калі ж сасна, такая маладая і вечназялёная, зашумела сваёй кронай і пляснулася ў ваду, дуб скалануўся ад сполаху. Сваім разгалістым карэннем ён мацней учапіўся за зямлю...
Паводле А. Пальчэўскага.

● Выпішыце сказы з адасобленымі акалічнасцямі, растлумачце ўмовы іх адасаблення.

§ 60. Пабочныя словы, спалучэнні слоў і сказы.

Пабочнымі з'яўляюцца словы, спалучэнні слоў і сказы, якія займаюць у сказе аўтаномную пазіцыю і выражаюць суб'ектыўныя адносіны гаворачага да выказвання: ***Відаць,*** *святла не знайсці тым, хто нарадзіўся ўжо сляпым,— такім ён дойдзе да магілы.* (Куп.) *Сапегі,* ***паводле дакументаў,****— старажытны крыўскі род, калыскай якога была Смаленшчына.* (Ласт.)

Пабочныя канструкцыі не ўступаюць з членамі сказа ні ў злучальную, ні ў падпарадкавальную сувязь, граматычна не залежаць ад іх і членамі сказа не з'яўляюцца. Для пабочных канструкцый характэрна паніжэнне тону голасу, больш хуткае вымаўленне ў параўнанні з вымаўленнем асноўных кампанентаў сказа. На пісьме пабочныя канструкцыі выдзяляюцца коскамі.

У ролі пабочных слоў, словазлучэнняў выступаюць мадальныя словы: *напэўна, магчыма, мусіць, можа, безумоўна, мабыць*; назоўнікі: *на жаль, на шчасце, праўда, на думку, у прыватнасці*; дзеясловы: *здаецца, думаецца, гавораць, аказваецца, дапусцім*; прыслоўі: *нарэшце, наадварот, па-першае, па-другое* і інш.

Паводле значэння пабочныя канструкцыі вельмі разнастайныя.

Значэнні	**Пабочныя словы, словазлучэнні**
1. Мадальная ацэнка зместу выказвання:	
а) упэўненасць,	*Безумоўна, бясспрэчна, праўда, вядома, сапраўды, несумненна, па праўдзе, на самай справе, без сумнення* і інш.;

б) няўпэўненасць.	*відавочна, відаць, магчыма, здаецца, думаю, трэба думаць, напэўна, можа, мабыць, мусіць* і інш.
2. Эмацыянальныя адносіны да паведамляемых фактаў.	*На жаль, на шчасце, як на бяду, дзякуй богу, дзіўная справа, як на ліха, на радасць, на маё здзіўленне* і інш.
3. Сродак устанаўлення кантакту з субяседнікам.	*Паслухайце, паверце, разумееце, ведаеце, бачыце, калі ласка, прабачце, ведаеш, бачыш, разумееш* і інш.
4. Крыніца думак, звестак, аўтарства слоў.	*Па-мойму, паводле слоў ..., як кажуць, як гавораць, як вядома, на думку ..., па звестках* і інш.
5. Лагічныя адносіны паміж часткамі выказвання. Пабочныя кампаненты:	
а) папярэджваюць аб фармуліроўцы вывадаў;	*Такім чынам, значыць, адным словам, гэта значыць;*
б) падкрэсліваюць колькасны склад пералічваемых з'яў;	*па-першае, па-другое* і г. д., *нарэшце;*
в) папярэджваюць пра ўвядзенне прыкладаў;	*напрыклад, у прыватнасці, так, скажам;*
г) сведчаць пра пабочны характар выказвання.	*між іншым, дарэчы.*
6. Указанне на спосаб афармлення думак.	*Іншымі словамі, з дазволу сказаць, калі можна так сказаць, карацей кажучы.*

Пабочныя кампаненты могуць мець структуру сказаў — двухсастаўных або аднасастаўных: *Прайшла самая гарачая пара, калі,* ***як кажуць хлебаробы***, *дзень год корміць.* (І. Г.)

Ад пабочных слоў, словазлучэнняў і сказаў трэба адрозніваць устаўныя канструкцыі — словы, словазлучэнні, сказы, якія маюць характар дадатковых звестак, заўваг, тлумачэнняў, удакладненняў. Яны характарызуюцца спецыфічнай інтанацыяй уключэння і на пісьме выдзяляюцца дужкамі або працяжнікамі: *Век не пражыць —* ***гэта ведае кожны*** *— без непакою, без дум і турбот.* (Кір.)

258. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце пабочныя кампаненты сказа, вызначце іх структуру і значэнне.

1. На думку Л. Сапегі ўсе грамадзяне уключаючы простых людзей маюць права выбіраць дэпутатаў у сейм. *(Ласт.)* 2. Можа гэта блага але мясціны дзе знайшоў калі-небудзь баравік Васіль ніколі не мінае. Перад тым як зайсці ў лес на душы трывога: ці знойдзе хоць што. Лес аднак не падводзіць. *(І. Н.)* 3. На жаль да гэтага часу часта даводзіцца чуць і чытаць, быццам культурныя каштоўнасці створаныя сялянствам гэта маўляў нешта дастаткова прымітыўнае... Не, яна вядома ж існавала і на сённяшні дзень працягвае праяўляцца, некалі сапраўды вялікая сялянская культура. *(Лаб.)* 4. Глінішчы мы гэта ведалі былі за балотам непадалёку ад Вялікага Бору. *(Сач.)* 5. Панавала такая ціша што здавалася чуваць як спіць і лёгка дыхае возера. *(Дам.)* 6. Мне здаецца з першым днём сонечным я цябе Беларусь пазнаў і палюбіў гэткай маладой прыгожай сённяшняй у разліве неабдымных ніў. *(Панч.)* 7. Бывала ў вечар смугла-сіні расою ўпоіцца сасна. *(Тр.)* 8. У гэту журботную восень здаецца зямля ўся галосіць і вецер праклёны разносіць і пушча трывожна гудзе. *(Панч.)* 9. Калі спыніўся дождж зусім а ён спыніўся каля золку ў праменні ясным залатым устала сонца над узгоркам. *(У. Д.)*

259. Перапішыце, расстаўце знакі прыпынку, падкрэсліце пабочныя словы. Вызначце, дзе выдзеленыя словы з'яўляюцца членамі сказа, а дзе — пабочнымі словамі.

1. Жыву. Не жалюся. І **помню** ў цесных схованках пачуцця што дождж і гром і ясны промень пачатак і працяг жыцця. *(Яніш.)* 2. Сонца ўзыходзіла па-ранішняму ярка а яму чамусьці **здавалася** што яно яшчэ і не заходзіла... *(Я. С.)* 3. З дзён малых **відаць** да смерці светлым аганьком мне запала песня ў сэрца. *(Бр.)* 4. Сонца яшчэ не было **відаць** але яго ружова-залацістыя слупы ўжо высока падымаліся над зямлёй. *(К-с.)* 5. Лес... Тут кожны **можа** збочыць з дарогі і знайсці сабе пад векавымі дрэвамі прытулак. *(Мяж.)* 6. Не могуць дрэвы жыць без карэння. Не могуць і людзі. **Можа** таму і памірае ад настальгіі — самай чорнай і самай светлай хваробы — чалавек, які пры жывой радзіме топча чужыя травы лашчыць чужыя кветкі чуе чужую мову сваіх дзяцей. *(Я. С.)*

§ 61. Зваротак.

Зваротак — гэта слова або спалучэнне слоў, што называюць асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца з мовай: *Шчодры голас твой чуў пайсюль я,* ***баравін ушацкіх зязюля.*** (Р. Б.); *Да спаткання ж,* ***рэчка***, *да другога лета,* ***дарагія пушчы, нівы і лугі.*** (Гл.)

Зваротак граматычна не звязаны з членамі сказа, захоўвае адасобленасць сваёй пазіцыі і не з'яўляецца членам сказа.

Зваротак ужываецца не толькі з мэтай прыцягнуць увагу субяседніка, аднак і выразіць адносіны да яго з боку гаворачага: ласку, спачуванне, дабрату або, наадварот, неадабрэнне: *Калі пушок прабійся над губою і ў сны прыйшло дзявочае імя, я ні аб чым не раіўся з табою,* ***матуля адзінокая мая.*** (Грах.)

Звароткі ўваходзяць у склад вобразных сродкаў мовы, надаюць ёй большую жывасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, выразнасць.

Зваротак выражаецца:

1) назоўнікам у назоўным склоне: *Пранікніцеся любоўю да маёй роднай Беларусі,* ***людзі.*** (Каратк.);

2) клічнай формай назоўніка (старажытны клічны склон): ***Літасцівы мой лёсе,*** *падары мне вясну і даспелую восень.* (Грах.);

3) прыметнікамі і дзеепрыметнікамі ў назоўным склоне, якія перайшлі ў назоўнікі: ***Жанатыя*** і ***халастыя,*** *успамінайце кожны раз, што ўсе жанкі крыху святыя, што маці нарадзіла вас.* (Грах.).

Знакі прыпынку пры зваротку.

1. У пачатку ці канцы сказа зваротак аддзяляецца, а ў сярэдзіне сказа — выдзяляецца коскамі: ***Дні маладосці, думкі-парывы,*** *узносьце, узносьце да зорак шчаслівых мае запаветныя спадзяванні.* (Віт.); *Я пакораны ўладай тваёй,* ***чараўніца-вясна,*** *першым буйным дажджом, першым грукатам перуна.* (Зв.)

2. Калі зваротак стаіць у пачатку сказа і вымаўляецца з моцным пачуццём, то пасля яго ставіцца клічнік, а наступнае слова сказа пішацца з вялікай літары: ***Дзвіна, Дзвіна!*** *Люблю ў імгле вячэрняй павольны ўсплеск тваіх гуллівых вод.* (Зв.)

3. Часціца ***о*** ад зваротка знакам прыпынку не аддзяляецца: ***О мілыя трывогі!*** *Дарма тужу, дарма! Назад ад вас дарогі ад гэтых гурб — няма.* (Гіл.)

4. Калі перад звароткам стаіць выклічнік ***ой, ах, эх*** і інш. або выклічнік разам з займеннікам ***ты (вы),*** то коскамі выдзяляецца толькі зваротак: *Эх ты,* ***лета гарачае, бурнае!*** *Ажыўляеш ты поле і луг.* (Куп.); *Ах,* ***маладосць!*** *Расквечанай палянай ты ўсё жывое бачыш навакол.* (Зв.)

260. Перапішыце, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку, звароткі падкрэсліце. Вызначце іх стылістычную ролю.

1. Дык што ж мяне клічаш дарога заўсёды? Дык што ж мяне вабіш ты новаю казкай? *(Маш.)* 2. Ты ж каханне маё стань пакутным агнём стань вялікім акіянам без дна. *(Панч.)* 3. Бярозка мая белакрылая якая ж ты сонейка мілая! *(К. Б.)* 4. Пакланюся я табе царыца чыстая сцюдзёная вадзіца. *(Багд.)* 5. Не пісаў не складаў бы я вас думы-песні каб не вецер шызакрылы... *(М. Т.)* 6. Непагодны вечар. Сумна дружа мусі? Каб разважыць смутак ціха заспяваю... *(Багд.)* 7. Ходзіць восень па лесе... Пастой пастой вабная. Пастой са мной добрая вячыстая. *(Кір.)* 8. Адгукніся вясна мне зязюляй з-за рэчкі дай яшчэ раз прыпасці да любай зямлі... *(А. К.)*

СКЛАДАНЫ СКАЗ.

§ 62. Агульная характарыстыка складаных сказаў.

Сказ, які складаецца з двух і больш простых сказаў, аб'яднаных у структурнае, сэнсавае і інтанацыйнае адзінства, называецца складаным.

Сродкамі сувязі простых сказаў з'яўляюцца злучнікі, злучальныя словы, інтанацыя, структурныя суадносіны састаўных частак (сказаў).

Паводле структуры, значэння, сродкаў сувязі выдзяляюцца наступныя групы складаных сказаў:

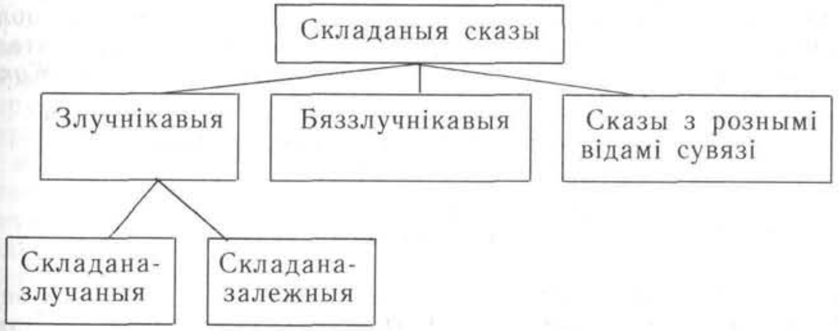

Складаназлучаны — такі складаны сказ, у якім сінтаксічна раўнапраўныя простыя сказы звязваюцца паміж сабой інтанацыяй і злучальнымі злучнікамі: *Зямля наша — самы святы запаведнік, і трэба, як маці, яе берагчы.* (Панч.)

Складаназалежны — складаны сказ, у якім простыя сказы знаходзяцца ў залежнай сувязі і звязваюцца пры дапамозе інтанацыі, падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў: *Пасека — гэта ж цудоўная гаспадарка, дзе дружба чалавека з прыродай яднаецца недзе ў самым сонцы.* (Пестр.)

Бяззлучнікавы — складаны сказ, у якім простыя сказы звязваюцца інтанацыяй, без злучнікаў і злучальных слоў: *Кажуць людзі: у год раз ночкай з гуслямі дзед з кургана, як снег, белы выходзіць.* (Куп.)

У складаных сказах з рознымі відамі сувязі тры і больш простыя сказы звязваюцца рознымі сродкамі сувязі: *Хай робіцца ўсё па Ньютону, але патрабуе мой лёс зрабіць выключэнне з закону, каб бомбам не падаць з нябёс.* (Пр.)

261. Прачытайце тэкст, вызначце яго асноўную думку, дайце загаловак. Назавіце віды сувязі простых сказаў у складаных: злучнікавая (злучальная, падпарадкавальная), бяззлучнікавая.

Ні ад чаго гэтак не баліць душа і нічаму гэтак не радуецца, як роднаму свайму полю, якое праплывае пад шызым крылом тваім. І там, унізе, гэтак жа шыза ляжыць прыціхлае і спустошанае асенняе ворыва. І ўжо толькі цьмяна паблісквають на сонцы цёплым водсветам дастаялыя шапаткія аўсы. Але яшчэ грэе роднае журботнае сонца, яшчэ цёпла ад яго і не хочацца да чужога, дзе гэтак ярка, светла, дзе гэтак цёпла і дзе так нудою студзіцца душа.

Цень Апошняга Жураўля ахіляў поле, лес, азерцы і лужкі, трывожыла яго апошняя песня ціхую паднябесную прастору. Цэлы дзень кружыўся Апошні Журавель над роднымі палеткамі, цэлы дзень ён чакаў, што недзе з зямлі адгукнецца пакінутая ім некалі тут жураўліная яго душа.

Праміналі часы, не стала за палямі тых вялікіх і родных балот, і цяпер на новыя паселішчы другая пралегла жураўліная дарога. Але кожнага года прыляталі жураўлі на роднае поле, кружыліся, доўга шукалі пакінутае і забытае і потым адляталі, адляталі туды, дзе няроднае цёплае сонца. *Паводле А. Жука.*

§ 63. Складаназлучаныя сказы.

Злучнікі і сінтаксічныя адносіны ў складаназлучаным сказе.

Сэнсавая цэласнасць складаназлучанага сказа дасягаецца тым, што кожны наступны просты сказ працягвае тэму папярэдняга. У другім сказе могуць ужывацца займеннікі, прыслоўі, якія замяняюць адпаведныя словы першага сказа: *Гладкая, як шкло, вада стаіць нерухома, і ў ёй адбіваюцца і цёмна-блакітнае неба, і воблакі, і першыя зоркі.* (А. Ч.)

Простыя сказы ў складаназлучаным звязваюцца спалучальнымі, супраціўнымі, размеркавальнымі злучнікамі. Адпаведна паміж часткамі выражаюцца спалучальныя, супраціўныя, размеркавальныя, прычынна(умоўна)-выніковыя адносіны.

1. Спалучальныя: ***і, ды(і)*** — дзеянні, з'явы працякаюць адначасова або паслядоўна.	*Вільготны змрок спаўзае на лугі,* ***і*** *гасне захаду журботная ўсмешка.* (К-с.)
2. Супраціўныя: ***а, але, ды (але), аднак, затое, толькі*** — дзеянні, з'явы, прыметы супастаўляюцца.	*І ападаў на сад са звонам бліскучых буйных кропель рой,* ***а*** *з поўдня ехаў май зялёны да нас з вясёлкавай дугой.* (Панч.)
3. Размеркавальныя: ***то — то, ці — ці*** — паслядоўная змена падзей, іх пералічэнне;	***То*** *хмызнякі ўздымаюцца сцяной,* ***то*** *векавыя волаты ў бары ў край не пушчаюць таямнічы свой.* (М. Т.)
або, або — або, ці то — ці то, не то — не то — падзеі, з'явы ўзаемна выключаюць адна другую або выражаецца няўпэўненасць, меркаванне.	***Або*** *птушак там не было,* ***або*** *яны проста не адважыліся падаць голасу.* (К-с.) ***Ці то*** *сонца свеціць,* ***ці то*** *месяц ясны вам смяецца з неба весела і шчасна.* (Куп.)
4. Прычынна (умоўна)-выніковыя: ***і*** — у першай частцы заключаецца прычына, у другой — вынік.	*Крані глыбей зямныя жылы —* ***і*** *казачны пабачыш край.* (М. Т.)

262. Спішыце, замест кропак устаўце патрэбныя злучнікі. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку. Вызначце сінтаксічныя адносіны паміж часткамі складаназлучаных сказаў.

1. А на двары бурліць вясна ... капяжы каля акна на сонцы ззяюць бляскам чыстым. *(К. Б.)* 2. Вые ноч ... вецер белагрывы б'ецца ў шыбы лапай снегавой. *(А.)* 3. Тут вецер вільготны і пруткі ... ружы ў духмянай расе. *(Панч.)* 4. Лісце пажоўклае, шэрае ціха шасціць пад нагамі ... дубы па-над Свіцяззю меднымі звоняць лістамі. *(П. Б.)* 5. Аднаго прычакаць бы ёй толькі ў госці ... з зямлёю яго абвянчала вайна... *(Бур.)* 6. На пасецы яшчэ зялёная трава і мох ... пастарэлі ўжо грыбы-лісіцы, пабялелі, пачалі сохнуць. *(Пташн.)* 7. Ад дажджоў стары гасцінец пашарэў і пацямнеў ... вецер ярка сініць веснавую зелень дрэў. *(М. Т.)* 8. ... праскочыць конік лугам-даліною ... прасвішча вецер у полі нада мною. *(К-с.)*

Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.

Простыя сказы ў складаназлучаным сказе звычайна аддзяляюцца адзін ад другога коскай: *І спынілі гамонку лясы пад празрыстым святлом месяцовым, і аселі крупінкі расы на кустах і травах мядовых.* (Астр.); *У эпоху Скарыны Калумб адкрыў Амерыку, а Магелан здзейсніў першае кругасветнае падарожжа.* (Чам.)

Коска не ставіцца перад злучнікам ***і, ды(і), ці, або***, калі простыя сказы:

а) маюць агульны даданы член, пабочнае слова ці агульны даданы сказ: ***Над вадой ля берага*** *ціха спіць асока ды лаза зялёная жаліцца-шуміць.* (Багд.);

б) маюць форму неразвітых ці маларазвітых намінатыўных або безасабовых сказаў: *Сонца і вецер. Снег іскрыстымі струменьчыкамі пераліваецца на полі.* (К-с.); *Вечарэе і пахне кветкамі.* (Лыньк.)

Калі ў другім простым сказе паказваецца вынік, хуткая змена падзей, тады паміж часткамі ставіцца працяжнік: *Узыдзіце на ўзвышша каля Тэатра оперы і балета — і вам адкрыецца велічная панарама горада.*

Калі простыя сказы развітыя і маюць свае знакі прыпынку або менш цесна звязаны па сэнсе, то паміж імі ставіцца кропка з коскай: *Ён ідзе, а мрок гушчае, ноч становіцца чарней, песню ў лозах зачынае над рачулкай салавей; а ў трушчобе за рачулкай свішча жудасна пугач, і нясецца рэха гулка, бы дзяціны смех і плач.* (К-с.)

263. Спішыце тэкст, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку, растлумачце іх. У складаназлучаных сказах падкрэсліце злучнікі, вызначце адносіны паміж простымі сказамі.

І я паціху зрэзаў лісічкі і пайшоў адсюль па рудым шыгаллі і вока маё па дарозе прыкмячала шмат чаго. Усё навокал мяне было нейкае сцішанае і светлае...

Нечакана азвалася сонца коса сыпнула ружовыя мяккія промні на ствалы дрэў на верас і закурылася пара а ў небе відно было як сплывалі і радзелі бы туман кудзелістыя хмаркі.

...Ружова і роўна свяціла сонца было цёпла і парна а за арэшнікам шумеў і булькаў ручай. І раптам адтуль ад ручая пачулася птушыная песня такая порсткая як сонечны прамень і звонкая вясёлая як ручаінка. І здалося, усё і лес і цішыня і ружовая парнасць усё было для яе і ўсё нібыта ёй памагала.

І я сядзеў на шырокім пацямнелым пні і слухаў бульканне ручая і гэту песню звонкую вясёлую як ручаінка. *Паводле М. Стральцова.*

● Зрабіце поўны сінтаксічны разбор апошняга сказа.

264. З простых сказаў пабудуйце складаназлучаныя, выкарыстоўваючы патрэбныя злучнікі. Запішыце сказы, у частках падкрэсліце граматычныя асновы.

1. Свяціла ясным сонцам вера. Нявер'е кідала ў адчай. 2. Заву акіян. Яго ўсё няма. Сэрца па штормах сумуе. 3. Жоўты месяц у пчаліных сотах. Ляціць ад зор пчаліны звон. 4. Рады сяброў радзеюць. Новых мне, напэўна, не знайсці. 5. Як юнакі, цяпер мы часам марым. У маладосці сталымі былі. 6. Скажы мне адно толькі слоўца, адно славечка. Я застануся з табой не на вечар — навечна. 7. Восень звоніць у звон свой медны. Вецер трубіць у доўгі рог. *З твораў П. Панчанкі.*

265. Выпішыце з тэксту складаназлучаныя сказы, пастаўце апушчаныя знакі прыпынку. Вызначце сінтаксічныя адносіны паміж простымі сказамі.

У 20-я гады нашага стагоддзя, адрадзіўшы старадаўні звычай, землякі паэта насыпалі ў Навагрудку ў яго гонар курган. Ён узносіцца на гары насупраць апетага Міцкевічам замка, на тым самым месцы, з якога паэт неаднойчы ўзіраўся ў далёкія дубровы Налібоцкай пушчы ці ў зоркавае неба упрыгожанае месяцам, што асвятляў стары горад і рабіў чутнымі крокі былых герояў гэтай зямлі. Сам жа паэт спіць вечным сном далёка ад роднай зямлі ад магіл сваіх продкаў але дух яго тут у мясцінах першай сустрэчы з музай на сцежках памятных шчасцем першага кахання.

Старыя ўжо дрэвы сцерагуць курган і ў цішыні шапаценні лісця чуецца мерны рытм верша чароўнае паэтычнае слова Міцкевіча слова бессмяротнай любові да радзімы неўміручага хвалявання за яе лёс. *К. Тарасаў.*

* Паразважайце, чаму ў творах польскага паэта А. Міцкевіча гучаць матывы, тэмы і вобразы, падказаныя жыццём і гісторыяй беларускага народа. Якія творы А. Міцкевіча вам знаёмыя? Пра што яны?

§ 64. Складаназалежныя сказы.

Злучнікі і злучальныя словы ў складаназалежным сказе.

У складаназалежным сказе галоўны і даданы сказы аб'ядноўваюцца ў сэнсава-інтанацыйнае цэлае падпарадкавальнай сувяззю. Сродкам сувязі простых сказаў выступаюць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы.

Падпарадкавальныя злучнікі *што, каб, бо, як быццам, нібы, хоць, пакуль, таму што, як толькі, чым-тым, раз* уваходзяць у склад даданага сказа і служаць толькі для сувязі яго з галоўным: *І стала прасіць маладое насенне,* ***каб*** *вецер узяў яго з сабой і панёс у аблюбаваную даль.* (К-с.) *Вы маладыя ўсе,* ***пакуль*** *бацькі старыя жывуць няўмольным клопатам,* ***каб*** *вам лягчэй было.* (Р. Б.)

У ролі злучальных слоў выступаюць займеннікі *хто, што, які, чый, каторы*, прыслоўі *дзе, куды, адкуль, як, калі.* У складзе даданага сказа яны выконваюць ролю пэўнага члена сказа: *Патрэбна гісторыя населеных пунктаў Беларусі, у тым ліку і тых,* ***якіх*** *ужо няма. Трэба ведаць,* ***чым*** *быў славен наш край і* ***што*** *было на нашай роднай зямлі да нас. Гэта плённы, верны шлях і спосаб выхаваць павагу і любоў да таго,* ***што*** *ёсць, і веру ў тое,* ***што*** *будзе.* (Гіл.)

Трэба размяжоўваць злучнікі і злучальныя словы *што, калі, як, чым*, якія выступаюць як аманімічныя сродкі сувязі: *Мне ў сэрца песня звоніць,* ***што*** *ідзе мой дзень яскравы.* (К. Б.) — ***што*** з'яўляецца злучнікам, служыць толькі для сувязі частак у сказе; *З маленства ў сэрца мне запала нямала простых, мудрых слоў,* ***што*** *йшлі ад Коласа, Купалы, ад Глебкі і яго сяброў.* (Пр.) — ***што*** выступае ў ролі злучальнага слова (займеннік), стаіць у форме назоўнага склону і з'яўляецца дзейнікам у даданым сказе.

Каб адрозніць злучнік ад злучальнага слова, трэба мець на ўвазе наступнае:

1) падпарадкавальны злучнік не з'яўляецца членам даданага сказа (службовая часціна мовы); злучальнае слова (займеннік, прыслоўе) выконвае функцыю пэўнага члена сказа;

2) у некаторых выпадках злучнік можна апусціць, а злучальнае слова — не: *Людзі кажуць, **што** птушкам Млечны Шлях служыць сцежкай-пуцінай у вырай.* (Куп.) *(Людзі кажуць: птушкам Млечны Шлях...);*

3) злучнік можна замяніць толькі іншым злучнікам: *Дзвіна! Дзвіна!.. І слова звоніць, **калі (як толькі)** успомніш пра цябе.* (Бр.)

Злучальнае слова можна замяніць толькі злучальным словам або тымі словамі з галоўнага сказа, да якіх адносіцца даданы: *Назад не прыйдзе хваля тая, **што** з быстрай рэчкай уплывае.* (К-с.) *(Назад не прыйдзе хваля тая, **якая** з быстрай рэчкай уплывае.— ... **хваля** з быстрай рэчкай уплывае);*

4) злучальныя словы нярэдка з'яўляюцца сэнсавым цэнтрам, таму выдзяляюцца лагічным націскам.

266. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму, асноўную думку. Знайдзіце словы, у якіх яна выражаецца.

Выпішыце складаназалежныя сказы, у якіх даданыя часткі звязваюцца з галоўнымі пры дапамозе слова ***што.*** Дзе гэта слова падпарадкавальны злучнік, а дзе — злучальнае слова? Прасачыце, даданы сказ паясняе ўвесь галоўны або асобныя словы ў ім.

Адам Ягоравіч пісаў успаміны пра сына праз шэсць год пасля ягонай смерці.

Была іронія гісторыі, іронія ўласнага лёсу ў тым, што, магчыма, не здолеў да канца зразумець Адам Ягоравіч. Іронію, праўда, ён адчуў і выказаў гэта так: «Якая неадпаведнасць у тым, што не ён пра мяне, а я пра яго павінен пісаць успаміны». Толькі справа тут не толькі ў тым, што бацька перажыў сына...

Не, сапраўды: якая трагічная неадпаведнасць! Проста вучоны, непрызнаны вучоны А. Я. Багдановіч павінен пісаць успаміны пра свайго сына, найвыдатнейшага беларускага паэта, якому, калі ён памёр, не было нават дваццаці сямі год. Проста вучоны, непрызнаны вучоны А. Я. Багдановіч пазней піша ўспаміны пра Горкага, успаміны, якія праз многа год упершыню будуць выдадзены ў Беларусі, на яго і сынавай радзіме.

Як бы ні аддаляўся Адам Ягоравіч ад радзімы, здзеклівы лёс прыводзіў яго толькі сюды. *М. Стральцоў.*

● Паразважайце, што меў на ўвазе А. Я. Багдановіч, калі сказаў: «Якая неадпаведнасць у тым, што не ён пра мяне, а я пра яго павінен пісаць успаміны».

∗ **267.** Перапішыце тэкст, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. У складаназалежных сказах вызначце від даданых, сродкі іх сувязі з галоўнымі сказамі. Падкрэсліце граматычную аснову ў кожным простым сказе (частцы складанага сказа). Раскрыйце дужкі, устаўце прапушчаныя літары.

А *(на)* пачатку было «Слова», слова трыадзінай культуры і літаратуры, слова якое спатоліла рэчышчы адзінае моўнае ракі слова прамоўленае трыма народамі. *(Н..)* вядомы аўтар вяртаў слову ягонае спаконвечнае назначэнне — яднаць, браталь, згуртоўваць. Колькі б разоў *(н..)* перачытваў гэты неперасўыздзены твор заўсёды ловіш сябе на думцы што не дапаў ты да самай глыбіні да самай сутнасці. Гэтак бывае калі дакранаешся да фальклорных шэдэўраў ці пісьмовых помнікаў сусветнай класікі. У «Слове пра паход Ігаравы» народнае светаўспрыняцце гэтак сплаўлена з пісьмовай культурай што застаецца толькі ўразіцца — гэта вяршыня славянскага дух.., гэта ўзор самай высокай літаратуры, гэта загадка наступным пакаленням.

«Слова» мне здаецца магутнай, *(н..)* чым *(н..)* сустрымнай ракой якая плыве са стагоддзя ў стагоддзе з сівога ўчора ў далёкае заўтра. Так званыя «цёмныя мясціны» *(н..)* што іншае, як віры якія прымушаюць прыпыніцца, задумацца... *Паводле Р. Барадуліна.*

∗ Успомніце, якія падзеі беларускай гісторыі апісвае аўтар «Слова пра паход Ігаравы».

Віды даданых сказаў.

Паводле значэння даданыя сказы падзяляюцца на дзейнікавыя, выказнікавыя, азначальныя, дапаўняльныя, акалічнасныя (гл. табліцу).

Від даданага сказа	Што паясняе ў галоўным сказе	Адказвае на пытанне	Сродкі сувязі	Прыклады
Дзейнікавы	а) дзейнік *той, усё, увесь, кожны, усякі* б) выказнік са значэннем успрымання: *успамінацца, заўважацца, адчувацца,*	х т о? ш т о?	злучальныя словы *хто, што, які, чый, каторы* і інш.; злучнікі *што, каб, як, быццам* і інш.	*Той дружбай вернай можа даражыць, хто сам прайшоў дарогай камяністай.* (Зв.); *Вядома мне і кожнаму даўно, што патрабуе чыстае сумленне быць неабходным, хоць малым,*

Від даданага сказа	Што паясняе ў галоўным сказе	Адказвае на пытанне	Сродкі сувязі	Прыклады
	здавацца; добра, цікава, прыемна, вядома (дзейніка ў галоўным сказе няма)			*звяном паміж сваім і новым пакаленнем.* (Грах.); *Здавалася, што песня лілася з-пад самага сонца.*
Выказнікавы	выказнік, выражаны займеннікамі *такі, такая, такое, той, тая, тое, гэтакі, гэтакая, гэтакае*	які іменна?	злучальныя словы *хто, што, які, каторы, чый;* злучнікі *што, як, як быццам, каб*	*Якое карэнне, такое і насенне; Мароз такі, што скоўвае дыханне; Чыя сіла, таго і праўда; Удача — не тое, што лёгка ў рукі даецца.*
Азначальны: дае характарыстыку прадмета, аб якім гаворыцца ў галоўным сказе	назоўнік ці слова, якое замяняе назоўнік	які? якая? якое? якія?	злучальныя словы *які, што, чый, каторы, дзе, куды, адкуль, калі;* злучнікі *што, каб, як, нібы, быццам*	*Я ставіў бы помнік таму чалавеку, што сэрцы другіх прымушае гарэць.* (Пр.) *Ды нават і без дапамогі ветру ў сады прыходзіць той час, калі дрэвы, вызваліўшы галіны з-пад цяжару, шумяць усё роўна невясёла.* (Я. С.)
Дапаўняльны: выступае разгорнутым дапаўненнем да слова, якое паясняе	дзеяслоў, дзеепрыслоўе, назоўнік; указальны займеннік *той* у ролі дапаўнення	ускосных склонаў	злучальныя словы *хто, што, які, чый, калі;* злучнікі *што, як, каб, быццам, ці*	*Я змалку прывык, каб у кіпені дзён высока цанілася праца.* (А. В.); *Усёй душой і сэрцам мы любім сваю зямлю за тое, што тут мы нарадзіліся і ўпершыню пазналі шчасце жыць.* (К. Ч.)
Акалічнасны 1) месца: паказвае на месца дзеяння таго, пра што гаворыцца ў галоўным сказе	дзеяслоў; прыслоўі *там, туды, адтуль, адсюль* і інш. у ролі акалічнасці	дзе? куды? адкуль?	злучальныя словы дзе, куды, адкуль	*Дзе лозы ніцыя ў тумане журбу выплаквалі да дна, там адзінока на кургане стаяла стромкая сасна.* (Тр.)
2) часу: паказвае на час дзеяння, пра якое паведамляецца ў галоўным сказе	а) прыслоўе ў ролі акалічнасці часу б) увесь галоўны сказ, калі ў ім няма акалічнасці часу	калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?	злучнікі *калі, як, пакуль, як толькі, ледзь, ледзь толькі, у той час як*	*Калі ўжо надыходзіла чароўная ноч, шмат хто пускаўся на пошукі чароўнай папараць-кветкі.* (Ст.) *Куй жалеза, пакуль не астыне яно.* (Куп.)
3) умовы: паказвае на ўмову, пры якой магло ці можа адбыцца тое, пра што гаворыцца ў галоўным сказе	увесь галоўны сказ	пры якой умове?	злучнікі *калі, як, каб, раз*	*Зямля была і вечна ёю будзе, калі не ўчынім самі мы бяды...* (Бач.); *Як жа ён* [месяц] *над загонам да поўнага хлеба дарос, то цымбалы са звонам і паляцелі з нябёс.* (А. К.)

Від дадананага сказа	Што паясняе ў галоўным сказе	Адказвае на пытанне	Сродкі сувязі	Прыклады
4) прычыны: паказвае на прычыну таго, пра што гаворыцца ў галоўным сказе	увесь галоўны сказ	чаму? з якой прычыны?	злучнікі *бо, таму што, што, дзеля таго што*	*Ці таму гарую, што шукаў на свеце я святла і сонца і ўздыхаў па леце.* (К-с.)
5) спосабу дзеяння і ступені: паказвае на спосаб ажыццяўлення дзеяння, ступень праяўлення дзеяння ці якасці	прыслоўе *так* у ролі акалічнасці спосабу дзеяння, меры і ступені	як? якім спосабам? у якой ступені? як многа?	злучнікі *як, што, аж (ажно), каб, як бы*	*...А дзе прыгожыя загібы так міла ішлі каля сядзібы, што проста б імі любаваўся.* (К-с.); *Усюды ў садах цвілі кветкі і так пахлі, што ажно кружылася галава.* (Хомч.)
6) мэты: паказвае на мэту або прызначэнне таго, пра што гаворыцца ў галоўным сказе	увесь галоўны сказ	для чаго? з якой мэтай?	злучнікі *каб, для таго каб*	*Без дабраты не знойдзеш уначы крутое незнаёмае дарогі, каб чалавеку ў горы памагчы.* (Грах.)
7) уступальны: паведамляе пра факт, процілеглы таму, пра што гаворыцца ў галоўным сказе	увесь галоўны сказ	нягледзячы на што?	злучнікі *хоць (хаця), няхай (хай), нягледзячы на тое што;* злучальныя словы *дзе ні, куды б ні, хто ні* і інш.	*Ні сцюжа не палохае, ці спёка, не гнуся ад нялёгкае хады, хоць і адсталі ад мяне далёка трывожныя юнацкія гады.* (Грах.)
8) параўнальны: характарызуе галоўны сказ шляхам параўнання	увесь галоўны сказ	як?	злучнікі *як, нібы, бы, быццам, як бы, як быццам, чым*	*Як мёд пчала збірае руплна ў соты, збіраем скарб з зямлі і з-пад зямлі.* (Куп.)

268. Прачытайце тэкст, вызначце яго тэму і асноўную думку. Знайдзіце словы, якія пацвярджаюць ваша меркаванне.

Запішыце складаназалежныя сказы, вызначце від даданых сказаў. Назавіце сродкі сувязі даданых сказаў з галоўнымі. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку.

Чалавек не выбірае радзіму. Яна даецца яму разам з матчыным малаком аднойчы і на ўсё жыццё. Куды б ні закінуў яго лёс а сэрца помніць той сціплы куточак вялікай Зямлі Людзей які падарыў першыя чалавечыя радасці.

Мая малая радзіма гэта край які прасціраецца па левым беразе прыгажуні-чараўніцы Заходняй Дзвіны. Зямля тут не надта ўрадлівая — падзол пяскі гліна а яшчэ камяні і валуны якія амаль мільён гадоў таму назад ледавік упарта цягнуў з Фінляндыі і Швецыі. Рассыпаў так шчодра што сёння на многіх бульбяных палетках восенню камбайны падымаюць больш камянёў чым клубняў. Але небагатая на ўраджай мая зямля каб не пакрыўдзіць людзей кампенсуе гэты недахоп сваёй незвычайнай прыгажосцю.

Па беразе нашай галоўнай ракі цягнуцца бары і нават пушча дзе растуць меднаствольныя карабельныя сосны высокія гонкія. У нас кажуць: «Сосны з небам гавораць». Яны як звонкія струны нацягнутыя паміж зямлёю і небам. У любую пару года хочацца слухаць як на гэтых дзівосных цымбалах няўрымслівы вецер іграе то ціхія лірычныя то магутныя арганныя мелодыі. *Паводле С. Законнікава.*

- Зрабіце сінтаксічны разбор апошняга сказа, пабудуйце яго схему.

Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі.

Калі ў складаназалежным сказе некалькі даданых частак, то з галоўнай яны звязваюцца паслядоўным ці сузалежным падпарадкаваннем.

1. Пры паслядоўным падпарадкаванні даданыя часткі ўтвараюць ланцужок: першая адносіцца да галоўнага сказа, другая — да першай даданай і г. д. *Не дзіва*^{0}, *што тут, каля крынічкі, кіпела жыццё*^{1}, *бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да вады*^{2}, *каб палюбавацца на сваё ўласнае хараство...*^{3} (К-с.)

Галоўную частку абазначым лічбай 0, даданыя — паслядоўна лічбамі 1, 2, 3 і г. д. Злучнікі, каб адрозніваць ад злучальных слоў, возьмем у авал.

Схемы сказа:

лінейная:

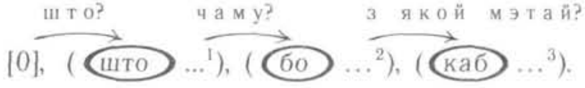

блочная:

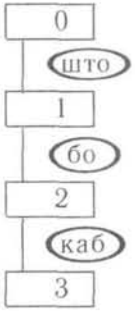

Пры паслядоўным падпарадкаванні адзін даданы сказ можа стаяць у сярэдзіне другога даданага: *Народная мудрасць гаворыць*^{0}, *што чалавек, які дзе-небудзь пасадзіў дрэўца*^{2}, *ніколі не пакіне думкамі той мясціны...*^{1} (Кір.)

Схемы сказа:

лінейная:

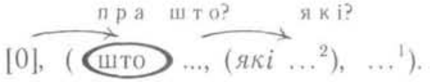

блочная:

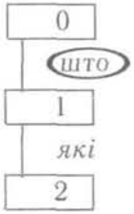

Калі падпарадкавальныя злучнікі (або злучнік і злучальнае слова) стаяць побач, то перад кожным злучнікам ставіцца коска: *Салдаты адпачывалі сабе спакойна*^{0}, ***бо, калі*** *не лічыць рэдкіх перастрэлак з таго і другога боку*^{2}, *на тутэйшым участку фронту панавала цішыня*^{1}. (Грам.)

Калі другому злучніку ў першай даданай частцы адпавядаюць заключальныя злучнікі-часціцы *то, дык*, коска перад другім злучнікам не ставіцца. Параўн.: *Салдаты адпачывалі сабе спакойна*^{0}, *бо калі не лічыць рэдкіх перастрэлак з таго і другога боку*^{2}, *дык на тутэйшым участку фронту панавала цішыня*^{1}.

Схемы сказаў:

лінейныя:

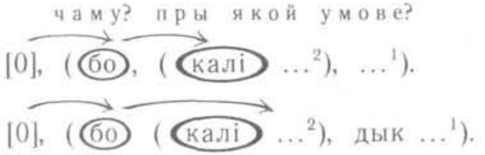
чаму? пры якой умове?
[0], (бо, (калі ...^{2}), ...^{1}).
[0], (бо (калі ...^{2}), дык ...^{1}).

блочная:

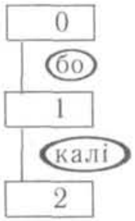

2. Пры сузалежным падпарадкаванні ўсе даданыя сказы адносяцца да агульнага для іх галоўнага сказа, паясняючы ўвесь галоўны сказ або нейкае слова ў ім:

Мог, зморыны, часам не пачуць^0,
Як зарападам зоры ў шыбы б'юць^1,
Як страсае вецер з дрэў расу^2,
Як бусел клепіць раніцай касу^3*...*
М. Танк.

Схемы сказа:

лінейная:

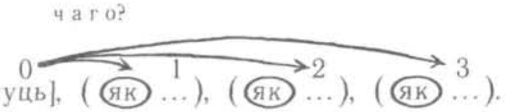

блочная:

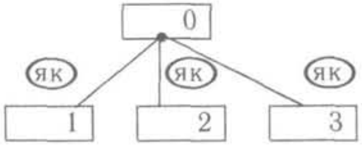

У гэтым сказе ўсе даданыя дапаўняльныя сказы аднародныя, таму што ў аднолькавых адносінах паясняюць дзеяслоў у галоўным сказе.

Даданыя сказы з'яўляюцца аднароднымі і ў тым выпадку, калі ў аднолькавых адносінах паясняюць у галоўным сказе аднародныя члены сказа: *Мей ён* [беларускі народ] *у сваёй шматвяковай гісторыі і добразычлівых суседзяў, якіх прыемна было паклікаць за гасцінны стол*[1], *і лютых ворагаў*[0], *з якімі прыходзілася скрыжоўваць мячы*[2]. (А. Булыка.)

Схемы сказа:

лінейная:

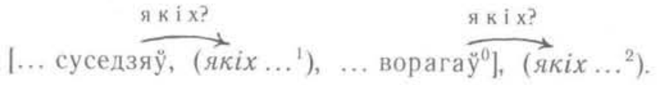

блочная:

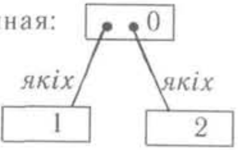

Калі сузалежныя даданыя сказы звязаны спалучальнымі злучнікамі, то коскі паміж імі ставяцца па тых жа правілах, што і пры аднародных членах сказа: *Няма нічога благога ў тым*[0], *калі чалавек ступае на адну і тую ж сцежку двойчы*[1] *і калі на яго ад гэтага находзяць успаміны*[2]. (Стр.)

Схемы сказа:

лінейная:

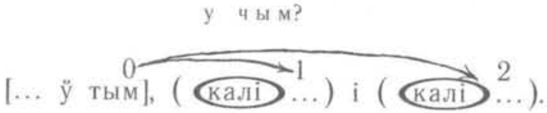

блочная:

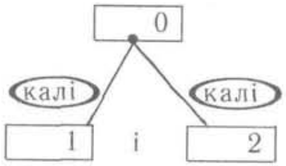

3. У складаназалежным сказе даданыя часткі могуць адначасова звязвацца сузалежным і паслядоўным падпарадкаваннем:

А ветрык лёгенькі пайднёвы
Зусім прыціхне ўскрай лясоў,
Нібы цікуе[0], *як са сховаў*
Зямля знімае свой засоў[1],
Як з патайных яе каморак
Жучкі выпоўзваюць на свет
І аглядаюць свой падворак[2],
Што так няпрыбран і раздзет[3]. Я. Колас.

Схемы сказа:

лінейная:

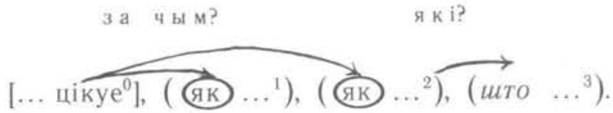

блочная:

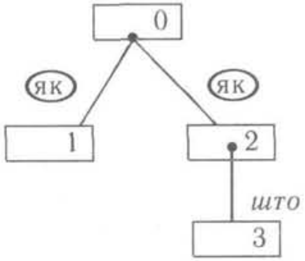

269. Прачытайце тэкст, вызначце яго асноўную думку, дайце яму загаловак. Вусна ўзнавіце прапушчаныя знакі прыпынку. Выпішыце складаназалежныя сказы, пабудуйце іх схемы.

Край дзе чалавек жыў у шчаслівую пару свае маладосці дзе ў размовах і забавах сустракаў сапраўдную шчырасць і даверлівасць душы зычлівых і добрых сяброў,— гэты край у памяці выгнанніка заўсёды паўстае ў найпрыгажэйшых колерах. Там здаецца яшчэ не скончыўся той залаты век калі чалавек не разумеў што такое нядоля і пакуты. Рэчкі там з малака і мёду. Хто ж з краёў далёкіх не сумуе па сваіх ваколіцах? Там нашы жаданні і думкі жывуць туды хацеў бы ляцець я на крылах!.. *Паводле Я. Баршчэўскага.*

§ 65. Бяззлучнікавыя складаныя сказы.

У бяззлучнікавым складаным сказе простыя сказы аб'ядноўваюцца ў адно цэлае па сэнсу і інтанацыйна: *Удзень аціхне вецер, чыста высвеціць сонца, пацямнее, адступіць зямля, растане шэрань на стрэхах і тоненькі, як спадзяванне, лядок у калюжынах.* (А. Жук.)

Па адносінах паміж часткамі бяззлучнікавы складаны сказ можа быць блізкім або да складаназлучанага, або да складаназалежнага сказа. Параўн.: *Маладосці дні адшалясцелі, пацямнеў свавольны бляск вачэй.* (Зв.) — *Маладосці дні адшалясцелі, і пацямнеў свавольны бляск вачэй; Заплюшчу вочы — з касачамі насустрач любая ідзе.* (Грах.) — *Заплюшчу вочы і бачу, што з касачамі насустрач любая ідзе.*

Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах.

Паміж часткамі бяззлучнікавага складанага сказа ставяцца коска, кропка з коскай, двукроп'е і працяжнік.

Коска ставіцца, калі простыя сказы ў бяззлучнікавым складаным сказе абазначаюць дзеянні, што адбываюцца адначасова ці паслядоўна, калі гэтыя часткі цесна звязаны па сэнсе (паміж імі можна ўставіць злучнік ***і***): *На зямлю сырую ціха ночка пала, бляскам-дрыгаценнем зорка замігала.* (К-с.); *Чарот у кольцах ледзяных шапоча пра вясновы вечар... Замоўкне свіст віхураў злых, туман атуліць зябка плечы...* (Р. Б.)

Кропка з коскай ставіцца, калі часткі бяззлучнікавых сказаў даволі развітыя, маюць свае знакі прыпынку і менш цесна звязаны па сэнсу: *Прайшла вясна садамі, адспявалі салаўі; адзванілі на пакосе, адцвілі брусніц кусты; жыта ў полі налілося воскам жоўтым і густым.* (Бр.)

Двукроп'е ставіцца ў наступных выпадках:

1) калі другі сказ указвае на прычыну таго, пра што гаворыцца ў першым сказе; паміж часткамі можна ўставіць злучнік *бо, таму што: Луг заліўся галасамі: да яго ва ўсе канцы выйшлі стройнымі радамі загарэлыя касцы.* (К-с.);

2) калі другая частка раскрывае змест першай, паясняе якое-небудзь слова ў ёй; паміж часткамі можна ўставіць злучнікі *што, як* ці словы *а іменна: Бывае так: паміж клапотаў, між працы тлумных вечароў агорне часам адзінота.* (Бр.); *Ведаю: сіняй таёжнай вясною пырснула позна на схілах трава.* (Вял.);

3) калі другая частка дапаўняе першую; паміж часткамі можна ўставіць словы *і бачу, што; і чую, што; і адчуваю, што: Паглядзеў на неба: было яно сухое, белае, абяцала гарачы, спякотны дзень.* (Кудр.)

Працяжнік ставіцца:

1) калі часткі малююць хуткую змену падзей; паміж часткамі можна ўставіць злучнік ***і****: Грымнуў гром у глухім каменні — дуб у Свіслач зваліўся знямелы.* (Р.); *Бліснула маланка — стала відна як удзень.* (Грах.);

2) калі ў сказе выражаюцца ўмоўна-выніковыя адносіны; у пачатку першага сказа можна паставіць злучнік *калі: Кветку-званочак кранi — песні пальюцца адтуль жаўрукова.* (Р. Б.);

3) калі змест частак супрацьпастаўляецца. Паміж імі можна ўставіць злучнік *а* ці *але: Няма народаў малых — бываюць малыя паэты.* (Р. Б.); *Мы пастукалі ў акно — з хаты ніхто не абазваўся.* (К. Ч.);

4) калі апошняя частка абагульняе змест папярэдняй: *Агнявыя валаконцы ткуцца ў шоўк чырвоны — гэта хмаркі ладзяць сонцу і дзяньку кароны.* (К-с.)

270. Прачытайце. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. У бяззлучнікавых складаных сказах вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі.

Як і кожны ў маёй старане,
Я багацце нязмернае маю.
Ды не ў грошах,
Не ў золаце —
Не!
У любові да роднага краю!
Гэты скарб не схаваны ў зямлі,
Не закуты ў іржавай скарбонцы —
Ён вясною з адталай раллі
Узнімаецца рунню да сонца.
Не кладзецца ў чырвонцах на стол
І працэнтаў мой скарб не прыносіць —
Ён цяжкімі пладамі
У дол,
Рэха коцячы, грукае ўвосень. *А. Вольскі.*

271. Прачытайце верш, вызначце яго асноўную думку, дайце яму загаловак. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку ў бязлучнікавых складаных сказах.

Ты, мой народ, мяне не папракнеш
Я ўсё табе аддаў —
жыццё і сілы.
І не баюся я ані
магілы
Ты ж, мой народ, мяне не папракнеш.

Я ведаю
не вечны шлях жыцця,
Не вечнае знядужалае сэрца.
Яно ў грудзях аднойчы разарвецца.
Я ведаю
не вечны шлях жыцця.

Ды мне не страшна
нешта застанецца
Пасля мяне ад дум маіх і спраў,
Ад парыванняў, што ў душы сабраў.
Я веру нешта ў свеце застанецца.

Застанецца
на роднай зямлі грудок.
Застанецца
на роднай мове радок... *Г. Бураўкін.*

§ 66. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі.

Састаўныя часткі ў складаных сказах могуць аб'ядноўвацца рознымі відамі сувязі: злучнікавай і бяззлучнікавай, злучальнымі і падпарадкавальнымі злучнікамі. Такія сказы называюць складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі.

У гэтых сказах могуць спалучацца наступныя віды сувязі:

1) злучальная і падпарадкавальная: *А хлопец гаварыў*^{1}, *і голас яго зрываўся на дзіцячы ўскрык*^{0}, *у якім чулася нечалавечая крыўда, крывавы боль растаптаных мар, спадзяванняў...*$^{1\,II}$ (Лыньк.)

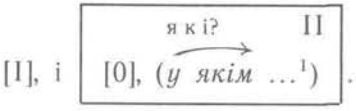

2) бяззлучнікавая і падпарадкавальная: *І пытаўся я ў сябе:*^{1} *няўжо тады, стагоддзі назад, мае малапісьменныя продкі ведалі і разумелі*^{0}, *што без Радзімы жыццё іх страціць сэнс*^{1} *і яны тут жа знікнуць, бясследна растворацца ў свеце белым...*$^{2\,II}$ (Гіг.)

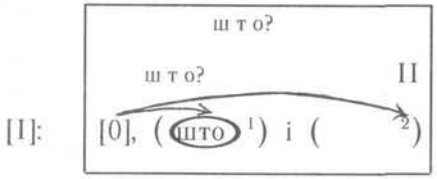

3) бяззлучнікавая і злучальная: *За Глускам у глухіх барах яшчэ маё блукае рэха*^{1}, *і дзень суніцамі прапах*^{1}, *даспелі першыя арэхі*$^{2\,II}$. (Грах.)

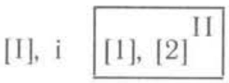

4) бяззлучнікавая, злучальная і падпарадкавальная: *Утульнасці тут было небагата*^{1}: *дзьмула з вокнаў*^{2}, *дым не хацеў ісці ў комін і, расплываючыся пад нізкай столлю, выядаў вочы*$^{3\,I}$, *але ўсё гэта здалося ім раем пасля той непагадзі*^{0}, *ад якой яны схаваліся сюды*$^{1\,II}$. (В. Б.)

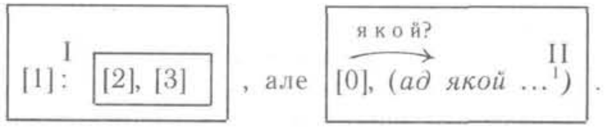

Як бачым, у структуры сказаў з рознымі відамі сувязі выразна вылучаюцца дзве сэнсавыя часткі, якія можна назваць логіка-структурнымі часткамі (яны абазначаюцца лічбамі I, II). Мяжа логіка-структурных частак прыпадае, як правіла, на месца злучальнай і бяззлучнікавай сувязі як менш цеснай.

272. Назавіце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі, вызначце віды сувязі паміж часткамі. Выпішыце адзін сказ, зрабіце яго сінтаксічны разбор, пабудуйце схему.

Жыццё — і душэўнае, духоўнае жыццё перш за ўсё! — не роўны і гладкі каток. Здараецца, плынь наткнецца на нечаканую запруду, перастрэне вір ці закруціцца на мелкаводдзі; здараецца, хтосьці пачне шпурляць камяні і замуціць чыстыя струмені... Так, здарыцца можа ўсякае, але і трэба, не шкадуючы сіл, шчыраваць, клапоцячыся пра тое, каб вада заставалася празрыстаю і неба і зямля маглі люстравацца ў ёй! І толькі тады стане відавочным, якое значэнне мае тое, што мы валодаем мінулым, валодаем духоўнаю спадчынаю, і ён, гэты набытак, не залежыць ад недарэчнасцей жыцця і выпадку. Тады ўсвядоміш, што цябе падтрымлівае духоўная традыцыя, укаранёная ў глыбінях стагоддзяў, і адно гэта дазваляе супрацьстаяць усім бедам, навалам, умацоўвае пачуццё абароненасці. *Паводле Т. Бондар.*

- Знайдзіце ў тэксце складаныя назоўнікі, зрабіце іх словаўтваральны разбор.
- Падбярыце сінонімы да дзеяслова *люстравацца*.

273. Спішыце сказы, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Абазначце лічбамі часткі сказаў: рымскімі — логіка-структурныя, арабскімі — простыя сказы ў складзе логіка-структурных. Пабудуйце схемы сказаў.

1. Задрамлю і можа зноў прысніцца што прынесла з поплава сюды вечна маладая чараўніца прыгаршчы гаючае вады. *(Грах.)* 2. Адшумеў лістапад адзвінелі дажджы і зіма панагнала пякучых вятроў. *(Панч.)* 3. Вечар быў млосны дзённая спёка ўжо сышла але ў паветры яшчэ патыхала духменем... *(І. М.)*

§ 67. Простая мова.

Чужая мова можа перадавацца пры дапамозе сказаў з простай і ўскоснай мовай.

Простая мова — гэта чужая мова, якая перадаецца даслоўна, з захаваннем лексічных і граматычных асаблівасцей гаворачага: ***«Гэ, брэшаш ты, мароз, не згіну я пад карою ледзяною, пабарукаемся з табою!»*** — *як бы гаворыць смела, гулка марозу бойкая рачулка.* (К-с.)

Канструкцыя з простай мовай уключае словы аўтара і ўласна простую мову.

Арганізуючым цэнтрам слоў аўтара з'яўляюцца:

1) дзеясловы маўлення або мыслення: *казаць, расказаць, гаварыць, апавядаць, заўважыць, заявіць, думаць, разважаць* і інш.;

2) дзеясловы, якія характарызуюць манеру маўлення: *крычаць, шаптаць, мямліць, гудзець* і інш.;

3) дзеясловы, якія ўказваюць на сувязь простай мовы з кантэкстам: *адказаць, загаварыць, дадаць, працягваць, падхапіць, паўтарыць, уставіць* і інш.

Простая мова можа быць простым і складаным сказам, можа адпавядаць некалькім сказам.

Знакі прыпынку ў сказах з простай мовай.

Простая мова бярэцца ў двукоссе, калі пішацца ў адзін радок са словамі аўтара: *«Дзеці мае,— сказаў Усяслаў,— пераменлівае шчасце людское. Заўсёды помніце пра гэта, каб сіла ваша ніколі не згасала».* (Л. Д.)

Простая мова, якая пачынаецца з новага абзаца (што характэрна для дыялога), аддзяляецца працяжнікам:

— ...*Многа ўсё ж вы нахамуталі з гэтай вайной,— холадна сказаў ён.*

— *Гэта чаму — нахамуталі?*

— *А во ўсё капаеце, шукаеце, разбіраецеся. Пішаце яшчэ. Некаторыя сорак гадоў ваююць, спыніцца не могуць.*

— *Значыцца, ёсць прычыны.*

— *Прычыны! А жыць калі будзеце? У другім сваім жыцці, пра якое тыбецкія мудрацы пішуць?* (В. Б.)

У залежнасці ад месца, якое займаюць у сказе словы аўтара (А) і простая мова (П), ставяцца адпаведныя знакі прыпынку.

Простая мова стаіць пасля слоў аўтара.

А: «П». Простая мова мае апавядальную інтанацыю.	*Да марака на хісткі сейнер ляціць дзіцячы галасок:* ***«Цябе чакаем вельмі, татачка, хутчэй дадому прыплывай».*** (Панч.)
А: «П?» Простая мова мае пытальную інтанацыю.	*Часта пыталася маці ў мяне:* ***«Куды падзеліся зоркі?»*** (Панч.)
А: «П!» Простая мова мае клічную інтанацыю.	*Браце мой, сказаць магу адно:* ***«Я табе зайздрошчу як нікому!»*** (Р. Б.)

Простая мова стаіць перад словамі аўтара.

«П»,— а. Простая мова мае апавядальную інтанацыю.	***«Канцэрт прайшоў выдатна»,*** *— супакойваў я Ірыну.* (Сач.)
«П?» — а. Простая мова мае пытальную інтанацыю.	***«Што прывезлі, госці?»*** *— з расцяжкаю, каб не выдаць сваёй радасці, спытаў князь.* (Л. Д.)
«П!» — а. Простая мова мае клічную інтанацыю.	***«І мы табе, бацька, зычым дабра!»*** *— усклікнуў Расціслаў.* (Л. Д.)

Словы аўтара стаяць у сярэдзіне простай мовы.

«П,— а,— п». Словы аўтара раздзяляюць простую мову там, дзе не павінна быць ніякага знака прыпынку або павінна стаяць коска, кропка з коскай, двукроп'е ці працяжнік.	***«Брат мой,*** *— гаварыў па-сяброўску даверліва мне Андрэй,—* ***лепшай, як журналістыка, працы няма».*** (Сач.)
«П,— а.— П». Словы аўтара раздзяляюць простую мову там, дзе павінна стаяць кропка.	***«Значыць, старэем,*** *— сказаў Аркадзь.—* ***Роздум, як і сумненне,— справа старых дзядоў».*** (В. Б.)
«П? — а.— П». **«П! — а.— П».** Словы аўтара раздзяляюць простую мову там, дзе павінны стаяць пытальнік ці клічнік.	***«Адчыніце вароты!*** *— загадаў надворнай чэлядзі князь Рагвалод Свіслацкі.—* ***Упусціце гасцей, накарміце іх коней, а гасцей я сам карміць буду».*** (Л. Д.)
«П...— а.— П». Словы аўтара раздзяляюць простую мову там, дзе павінна стаяць шматкроп'е.	***«Вы знаходзіце, што я...*** *— Ірына зніякавела.—* ***Я ў сабе расчаравалася даўно».*** (Сач.)

«П,— а: — П». **«П? — а: — П».** **«П! — а: — П».** Словы аўтара маюць два дзеясловы «маўлення», адзін з якіх адносіцца да першай часткі простай мовы, а другі — да другой яе часткі.	***«Хутка збярэцца на навальніцу,***— *сказаў Аляксей і дадаў незадаволена:* — ***А чалавек той мне не спадабаўся».*** (Хадк.)

Дыялог можа афармляцца і так: рэплікі пішуцца ў радок, адна за другой, кожная з іх бярэцца ў двукоссе і аддзяляецца ад другой працяжнікам: *«Даўно, мусіць, не былі ў Ліпаўцы?» — «Даўно. Лічы, з самай вайны».— «Так далёка жылі, што нельга было прыехаць?» — «Ды не, блізка я жыў, у Мінску».* (Сач.)

Але калі мова адной асобы не сутыкаецца з мовай другой, працяжнік паміж імі не ставіцца: *«А я думала, ужо і не пабачу цябе,— пачала яна ледзь не галасіць, выціраючы хусткаю слёзы.— Аж ты сам прыехаў. Ды яшчэ ў такі дзень...» — «А які сёння дзень?» — непаразумела глядзеў на Агапу Іван Кузьміч. «Як ета які? Сёння ж радаўніца...»* (Сач.)

274. Прачытайце тэкст; у сказах з простай мовай назавіце словы аўтара і простую мову. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Прастора ўнутры храма здавалася вялізнай. Вялікія вочы святых дакорліва глядзелі на дзяўчыну. Яна расказвала пра ўсё сваё кароткае жыццё. Запыталася тужліва: «Чаму такая жорсткасць вакол? Чаму людзі не могуць жыць, не забіваючы адзін аднаго?»

Прамаўчаў стары свяшчэннік, толькі пагладзіў схіленую галаву дзяўчыны. Твар яго з незадаволенага стаў змучаным, пакорлівым. Пасля ён ціха прамовіў: «Цярпі, дачка мая! Цярпі і маўчы!» Яна гнеўна ўзнялася, загаварыла хутка-хутка: «Марцін заступіўся за чалавека. Толькі заступіўся! Чаму ім можна ўсё, чаму іх называюць добрымі хрысціянамі і ім належаць душы людскія?» — «Дык што ты хочаш ад мяне? — стомлена сказаў свяшчэннік.— Я не пішу законы. Я толькі стараюся змякчыць душы людскія, дапамагчы ім знайсці сябе ў любові і міласэрнасці».— «Я хачу даць зарок,— сказала Еўка.— Зарок на тое, што буду помніць яго да смерці. Я хачу быць абручанай з ім, мёртвым». *Паводле В. Іпатавай.*

275. Прачытайце тэкст. Растлумачце знакі прыпынку ў канструкцыях з простай мовай. Як афармляюцца пунктуацыйна рэплікі дыялога ў мастацкім тэксце?

Сустрэлася мне ў лесе бабка. Невысокая і сухенькая, як корчык, рухавая і лёгкая на нагу.

— Суха, няма грыбоў — з пустым вядром ходзіш...— першая загаварыла яна да мяне.— Я не люблю вядра. Бразгату, звону многа. А ў лес трэба ціха хадзіць. Лубянка — сама лепш, хоць на грыб, хоць на ягаду.

Мы ідзём па лесе паволі. Бабка павучае:

— Не спяшайся, галубок, лесам хадзіць. Глядзі, слухай... Лес — як дом родны...

Бабка прывяла ў лагчыну, у стары, па пояс, чарнічнік. Ягады буйныя, што вішні, шызыя ад туманістай павалокі.

— Вось такіх насушыць — чыстае лякарства. А хто лета і восень спажывае суніцы і чарніцы — ніякага курорту не трэба. А яшчэ ж брусніцы, журавіны, каліна, рабіна, шыпшына... Ты паглядзі на нашу зямельку. Самая простая на выгляд, не чарназём які. А такую чарадзейную сілу мае!.. *Паводле П. Місько.*

- У чым мудрасць парад старой жанчыны?

§ 68. Ускосная мова.

Ускосная мова — чужая мова, якая перадаецца кім-небудзь без даслоўнага яе захавання. Чужое выказванне падаецца ад імя аўтара, а не таго, каму яно належыць.

Канструкцыя з ускоснай мовай з'яўляецца складаназалежным сказам з даданай дапаўняльнай часткай. Даданая частка размяшчаецца пасля галоўнай і звязваецца з ёй пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *што, быццам, каб, хто, што, які, чый, дзе, куды, адкуль, навошта, ці, чаму* і інш.

Выбар злучніка залежыць ад тыпу сказа па мэце выказвання, які ўтварае простую мову.

Калі простая мова — апавядальны сказ, то яна замяняецца даданай дапаўняльнай часткай са злучнікам *што: Вольга Усцінаўна скардзілася:* ***«Прыехаў сын і не даў на сябе паглядзець».*** (Шам.) — *Вольга Усцінаўна скардзілася, што прыехаў сын і не даў на сябе паглядзець.*

Злучнік *каб* ужываецца пры замене пабуджальнага сказа простай мовы: ***«Ну, калі так, то прымайце ў памочнікі»,***— *весела сказаў Васіль.* (І. М.) — *Васіль весела сказаў, каб яго прымалі ў памочнікі.*

Злучальныя словы *хто, што, які, каторы, чый, дзе, куды, адкуль* ужываюцца пры замене пытальнага сказа простай мовы, у якой гэтыя займеннікі і прыслоўі выконваюць ролю пытальных слоў: ***«Чаго, мамулечка, так цяжка ўздыхаеш?»*** — *пытала крынічка.* (К-с.) — *Крынічка пытала, чаго мамулечка так цяжка ўздыхае.*

Злучнік *ці* ўжываецца тады, калі простая мова з'яўляецца пытальным сказам без пытальных займеннікаў і прыслоўяў або з пытальнай часціцай *ці*: *Іван Васільевіч ласкава спытаў:* **«І доўга мы з табой вось так стаяць будзем?»** (Шам.) — *Іван Васільевіч ласкава спытаў, ці доўга яны будуць вось так стаяць;* **«Ці доўга, вой, у нас пагасцюеш?»** *— спыталася Кацера, падыходзячы да Рамана.* (Л. Д.) — *Кацера спыталася, падыходзячы да Рамана, ці доўга ён пагасцюе ў іх.*

У складзе ўскоснай мовы не ўжываюцца звароткі, выклічнікі, часціцы, пабочныя словы, мадальныя словы, формы загаднага ладу дзеясловаў. Ускосная мова не мае такой экспрэсіўнай выразнасці, як простая.

276. Спішыце, замяніце простую мову ўскоснай. Асаблівую ўвагу звярніце на ўжыванне займеннікаў, форм ладоў дзеясловаў.

1. І баяры сказалі: «Не забі яе дзеля дзіцяці гэтага, аднаві айчыну яе і аддай ёй з сынам». Уладзімір так і зрабіў. *(Л. Д.)* 2. «Мы вашы браты, дрыгавічы з Бярозы-ракі, што ў Дняпро цячэ»,— адказваў, нізка кланяючыся, Страцім. *(Я. Д.)* 3. Цудоўны чалавек і таленавіты крытык-літаратар Аляксандр Макараў казаў мне: «Алена, вы абавязкова павінны блізка пазнаёміцца з Валодзем Караткевічам». *(Вас.)* 4. «Не спяшайцеся здаваць у друк свае творы, не абмяжоўвайцеся адной праўкай»,— гаварыў народны паэт маладым літаратарам. *(Пруд.)* 5. А дзядзька Ігнат сказаў: «Не разумею я балельшчыкаў вашых ды хіба яшчэ рыбакоў». *(Стр.)* 6. Абуджаны раскацістым гулам грому, вяз папытаўся ў бярозкі: «Чаму ты не спіш, дзетка?» *(К-с.)* 7. «Вам, дзядзька Ігнат, у вёсцы жыць трэба»,— сказаў я. *(Стр.)* 8. Настаўнік яму сказаў: «Не пакідай, Сцёпка, навукі: у цябе вялікія здольнасці да яе». *(К-с.)*

§ 69. Цытаты.

Цытата — даслоўная вытрымка з якога-небудзь тэксту або дакладна прыведзеныя чые-небудзь словы.

Цытаты скарыстоўваюцца ў навуковых працах, лекцыях, дакладах, рэфератах, сачыненнях.

Цытаты афармляюцца наступным чынам.

1. Цытата можа суправаджацца словамі аўтара. У такім выпадку яна бярэцца ў двукоссе і пішацца з вялікай літары (астатнія знакі прыпынку такія ж, як пры простай мове): *Да ўсіх вядомых нам навуковых гіпотэз аб паходжанні назвы «Белая Русь» Багушэвіч дадае сваю паэтычную версію, падказаную чыста мастацкай інтуіцыяй і высокім маральным пачуццём беларуса: «Не вялікая, не малая, не чырвоная, не чорная яна была, а белая, чыстая: нікога не біла, не падбівала, толькі баранілася».* (Тар.)

2. Цытата можа ўключацца ў аўтарскі тэкст як частка сказа. У такім выпадку яна бярэцца ў двукоссе, але пішацца з малой літары: *У адным з нумароў ЛіМа Масей Сяднёў піша, што «пытанне беларускай мовы стаіць проста: або мы будзем карыстацца ёю — і яна выжыве, або мы занядбаем яе — і яна знікне»; Народныя ўмельцы Случчыны развівалі і ўдасканальвалі ткацкае майстэрства, і ткалі іх залатыя рукі «заміж персідскага ўзору цвяток радзімы васілька».*

Аўтарскі тэкст можа пачынацца з цытаты: *«З прыродай зліўшыся душой», чалавек не перастае чуць і бачыць, не перастае аналізаваць свае адчуванні...* (Стр.)

3. Пропуск слоў у цытатах ці абрыў цытавання абазначаецца шматкроп'ем: *У анкеце, пасланай Адаму Ягоравічу Камісіяй Інбелкульта па спадчыне Багдановіча, быў і такі пункт: «Адносіны да дзяўчат». Бацька напісаў: «Я ніколі яго не бачыў у жаночай кампаніі, за выключэннем яго стрыечных сясцёр. Думаю, што ён ніколі яе і не шукаў. Ён занадта быў сур'ёзны і чысты... І надта чэсны, каб уводзіць каго-небудзь у зман наконт сур'ёзнасці сваіх намераў...»* (Стр.)

4. Пры цытаванні вершаванага тэксту двукоссе звычайна не ставіцца: *Пройдзе шмат гадоў, падымуцца новыя пакаленні беларусаў, а паэт застанецца ў іх жыцці, як быў з іх дзядамі і бацькамі. Паўторым жа ўслед за Данутай Бічэль-Загнетавай:*

За плячыма — наша Радзіма,
Кнігі Скарыны, зорка Максіма,
Белыя коні
Крыўскай пагоні. Г. Каханоўскі.

5. Эпіграф звычайна двукоссем не выдзяляецца, а спасылка на крыніцу даецца на наступным радку без дужак:

Ад кропкі маленькай
гнязда чмяля
Да маладзіковай коскі —
Падорана ўсё мне бацькамі,
Зямля
Таму і завецца бацькоўскай.
Р. Барадулін.

277. Спішыце адзін-два тэксты на выбар, пастаўце апушчаныя знакі прыпынку. Растлумачце правілы афармлення цытат.

1. У свой час акадэмік Я. Ф. Карскі раздумваючы над гістарычным няшчасцем беларусаў пісаў: «Здавалася мясцовай мове быў пакладзены канец: галоўны сродак выкарыстання народнага духу быў адабраны... Але на шчасце ў тыя часы мала ўвагі звярталі на просты люд... духоўнае жыццё якога ішло толькі дзякуючы вуснай паэзіі. А ў гэтым быў корань і аснова беларускай народнасці: ён і зрабіўся галоўным хавальнікам жывой мовы, у ім вольна і чыста біла крыніца жывой вады якая не высахла і да нашых дзён». *(А. Яскевіч.)*

2. Мы добра ведаем адметнасць і хараство горада на Дзвіне нашага Віцебска. Здзівіць нас апісаннем яго наўрад ці можна. І ўсё ж такі Паўстоўскі сказаў пра тое пра што ніхто з нас і не думаў. У нататках з дарожнага дзённіка «Вецер хуткасці» ён прызнаецца што яшчэ ў дзяцінстве хацеў патрапіць у той загадкавы горад. Толькі ў пяцьдзесят чацвёртым мара спраўдзілася. На захадзе сонца якое дагарала за Дзвіной горад яму ўбачыўся асабліва маляўнічым: «У памяці засталіся яры-лагчыны каменныя масты над імі старадаўнія будынкі каталіцкіх або уніяцкіх семінарый, каланады новых гмахаў і асляпляльныя агні. Нідзе я не бачыў такіх яркіх і напружаных агнёў як у Віцебску...» Чуеце? Заўзяты вандроўнік які аб'ехаў усю Еўропу гасціў у Парыжы і Венецыі і ён сцвярджае што святлейшага за Віцебск горада не ведае. *(В. Бур'ян.)*

3. Талент ёсць талент, ён прабівае сабе дарогу. І ўсё ж як пісаў У. Клішэвіч «які б волат творчага духу сам па сабе ні быў але калі ён адарваны ад роднай зямлі ад свайго народа ён паступова вычэрпвае сябе і ідзе да заняпаду...» *(Сач.)*

4. Як мастак слова Багушэвіч адчуў самы балючы нерв народнай трагедыі: «Шмат было такіх народаў што страцілі найперш мову сваю а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай каб не ўмёрлі!» *(Тар.)*

5. У кожнага беларускага паэта ці празаіка мы знойдзем творы пра Бацькаўшчыну сваю краіну якая вядома на планеце пад назвай Беларусь.

Зямля бацькоўская, святая.
Так, гэта мы. Увесь народ...

Гэтыя радкі напісаў П. Панчанка яшчэ ў 1975 годзе. Пагодзімся з паэтам: Бацькаўшчына — гэта ўвесь народ гэта кожны з нас. Спадчына памнажаецца новым пакаленнем. Таму і прасіў нас Уладзімір Караткевіч:

Не пагарджаць святым сваім мінулым,
А заслужыць яшчэ і вартым быць яго. *(С. Панізнік.)*

6. Нямала нашкодзіла і ўсё яшчэ шкодзіць нам даўняя недаацэнка слова як сродку выхавання. «Непавага да слова, няверʼе ў слова нараджаюць педагагічнае бескультурʼе»,— сцвярджае В. А. Сухамлінскі. *(Віт.)*

§ 70. Тэкст.

Тэкст — напісанае, надрукаванае або выказанае вусна паведамленне, якое характарызуецца сэнсавай і структурнай завершанасцю.

У тэксце вылучаюцца кампаненты, даволі строга арганізаваныя ў выглядзе ланцужка: літара — слова — сказ — абзац — тэкст.

Сказы і абзацы ў тэксце аб'яднаны агульнай тэмай і асноўнай думкай. Асноўная думка можа быць выражана ў загалоўку або ў канкрэтным сказе ці выцякаць з усяго сказанага аўтарам.

Тэкст можа быць вусным і пісьмовым. Вусны тэкст існуе толькі ў працэсе маўлення.

Пісьмовы тэкст існуе ў дзвюх разнавіднасцях: рукапіснай (напісанай ад рукі) і друкаванай. Рукапісны тэкст (пісьмы, дзённікі, сачыненні) адлюстроўвае індывідуальныя якасці чалавека (почырк, прыватны змест, адхіленні ад моўных норм). Друкаваны тэкст падпарадкаваны нормам літаратурнай мовы і выражае сацыяльна значымы змест, адрасаваны шырокаму колу чытачоў.

Тэматычна тэксты дзеляцца ў адпаведнасці з іх адносінамі да канкрэтных навуковых дысцыплін (навуковыя тэксты: фізічныя, матэматычныя, лінгвістычныя і г. д.), сфер дзейнасці і заняткаў людзей (тэксты мастацкай літаратуры, публіцыстычныя тэксты і г. д.).

Тэкст характарызуецца наступнымі прыметамі:

тэматычным адзінствам;

сэнсавай цэласнасцю;

завершанасцю і закончанасцю выказвання. Завершанасцю характарызуецца тэкст, калі на ўзнятыя ў ім праблемы дадзены, з пункту погляду аўтара, вычарпальны адказ. Завершанымі звычайна з'яўляюцца вялікія па аб'ёме тэксты: апавяданні, аповесці, раманы, паэмы (калі мець на ўвазе тэксты мастацкай літаратуры). Закончанасць характэрна для невялікіх тэкстаў — урыўкаў з твораў;

наяўнасцю апорных слоў, якія дапамагаюць пры неабходнасці ўзнавіць яго змест.

Для аб'яднання частак тэксту (сказаў, абзацаў) існуюць спецыяльныя сродкі тэкставай сувязі:

1) запазычванне наступным сказам асобных лексем папярэдняга сказа: *Ад усіх трох галоўных* ***дарог*** *раёна збочвала мноства меншых* ***дарог, дарожак****, сцежак. У кожнай* ***дарогі і дарожкі*** *былі свой характар, свой нораў; мала дзе ў свеце было столькі наравістых, ненадзейных дарог, як на гэтай зямлі.* (І. М.);

2) выкарыстанне ў наступным сказе слоў і словазлучэнняў, сінанімічных асобным элементам папярэдняга сказа: *За полем дарога зноў увайшла ў чорную канаву лесу, у* ***ціш і дрымотнасць****. Мабыць, ад гэтай* ***цішы****, чорнай* ***маўклівасці*** *навокал гаварылі мала.* (І. М.);

3) выкарыстанне ў наступным сказе займеннікаў і прыслоўяў, якія «адсылаюць» да зместу папярэдняга сказа: ***Вёска*** *Мікалаеўшчына на Стаўбцоўшчыне добра вядома ў нашай рэспубліцы.* ***Яе*** *ваколіцы — гэта надзвычай прыгожыя куткі Панямоння, чароўныя і маляўнічыя* ***мясціны. Яны*** *з высокім майстэрствам і любоўю апеты ў многіх творах Якуба*

Коласа. ***Тут*** *будучы паэт адчуў веліч і прыгажосць* ***прыроды****, навучыўся разумець* ***яе*** *мову.* (М. Жыгоцкі.);

4) выкарыстанне злучнікаў, якія непасрэдна звязваюць дадзены сказ з папярэднім: *На Зямлі гэтай крок кожны ў самым сэрцы адгукаецца. Повязь самых светлых мар і спадзяванняў прарастае тут удзячным зернем здзяйсненняў. І дыхаецца ў гэтых мясцінах так лёгка і прасторна, хораша і светла, як можа дыхацца толькі там, дзе ўсё дарагое, блізкае і знаёмае табе. Аднак праходзіць нейкі прамежак часу, і душа, спаталелая па светламу, узнёсламу, зноў кліча сюды.* (А. Марціновіч.);

5) ужыванне ў саставе наступных сказаў пабочных элементаў з кампазіцыйна-злучнікавай сувяззю: *У асеннім лесе таксама добра думаецца. Але думкі тут маюць іншую форму: яны яркія, кароткія і хутка змяняюць адна адну. Можа, гэта таму, што ўсё навокал гарыць фарбамі згасаючага сонца — цёплымі фарбамі жыцця і змагання, якія заўсёды ўзбуджаюць.* (Шам.)

6) непаўната асобных сказаў тэксту: *На лагу і далёка за ракой кожны вечар ляжаў сівы туман. Паяўляўся адразу на захадзе сонца, спачатку ля самай ракі, пасля вышэй, на лагу. Слаўся вузкімі сінімі палосамі, адна на адну, высока над зямлёй, упоравень з платамі.* (Пташн.)

7) сінтаксічны паралелізм — аднолькавая сінтаксічная пабудова суседніх сказаў або ўрыўкаў:

Нашча трэба чытаць Васіля Быкава.

Нашча трэба думаць пра Васіля Быкава.

Нашча трэба хінуцца душой да святла слова ягонага.

Чытаць нашча, каб прычасціцца да бязлітаснае праўды, няўтульнай і мулкай, цвярозай і незалежнай, нішчымнай і раздзетай.

Думаць нашча, каб ачысціцца ад похапкавасці і мітусні, ад ліслівай хлусні і марнай мітрэнгі... (Р. Б.)

§ 71. Абзац.

Абзац — частка друкаванага або рукапіснага тэксту ад аднаго чырвонага радка да другога. Абзац складаецца з аднаго або некалькіх сказаў і характарызуецца адзінствам і адноснай закончанасцю зместу.

Памер абзаца звычайна залежыць ад задумы аўтара, стылю яго апавядання, манеры выкладання думак, жанравых асаблівасцей твора.

278. Прачытайце тэкст. Назавіце сродкі сувязі сказаў у тэксце. Абгрунтуйце мэтазгоднасць падзелу тэксту на абзацы.

На алеі і на ўзбочнай зялёнай траве вялікага напаўздзічэлага парку — свежаапалае жоўтае лісце. Яго шмат яшчэ і на дрэвах... Быццам у нейкія залатыя харомы, уваходжу я ў гэты старадаўні парк. Крашынскі парк...

Сюды, у Крашын, прывяла мяне загадка Паўлюка Багрыма, пошукі слядоў, мусіць, беззваротна страчанай намі Атлантыды беларускай літаратуры мінулага стагоддзя.

Ад яе, гэтай Атлантыды, зберaглася, дайшла да нас, памойму, толькі маленькая частачка. І болей за ўсё гэта — альбо асобныя творы без імён аўтараў, альбо, наадварот, імёны без твораў. Нібы ўцалелыя пасля вялікага патопу выпадковыя шчэпкі пабудоў, нейкім чынам выкінутыя на бераг абыякавымі да ўсяго хвалямі.

Адна такая хваля вынесла на свет Божы і гэта журботнае імя ў беларускай літаратуры — Паўлюк Багрым. Разам з адным-адзіным яго вершам. Нібы адшліфаваны кавалачак бурштыну, падняў знаходку і не даў ёй згубіцца ў бяздоннай Леце разумны беларускі інтэлігент, юрыст, удзельнік паўстання 1831 года на Беларусі, ураджэнец Навагрудчыны Ігнат Яцкоўскі.

На чужыне, у далёкай эміграцыі, ён шчасліва зберог у памяці той шчымлівы Багрымаў верш і праз чвэрць стагоддзя пасля першага знаёмства з ім, у 1854 годзе, апублікаваў у Лондане... Ігнат Яцкоўскі ўпершыню расказаў людзям пра трагічную долю бясспрэчнага генія нашай літаратуры. *Паводле К. Цвіркі.*

279. Размясціце сказы ў абодвух абзацах у такім парадку, каб атрымаўся звязны тэкст. Запішыце яго. Вызначце тэму, сфармулюйце асноўную думку тэксту, дайце яму загаловак. Назавіце сродкі тэкставай сувязі.

Ушаччына. На карце абрысы баравой і азёрнай стараны нагадваюць апалены з краёў ліст пергаменту, на якім гісторыя зрабіла шмат паметак. І ў полымі іх згарэлі паметкі гісторыі — звесткі, даты падзей, імёны аратаяў, воінаў, змагароў. Гэтыя абрысы не выпадковыя, бо войны ішлі, як дзень за днём. І зрабілася ўшацкая зямля вогнетрывалай: не дужа шчодрай на ўраджаі, затое ўрадлівай на ратную доблесць, на таленты. І думаецца, калі вынаходзілі вогнетрывалую цэглу, вогнетрывалыя сплавы, за ўзор бралі маю зямлю. І чырваназём Ушаччыны з'яўляецца іншы раз сургучом з пячатак лістоў вечнасці.

Іх у нас называюць надзвычай хораша — валатоўкі. Абамшэлыя курганы паставілі спіны, каб сосны даверылі свае таямніцы раннім зорам. Сапраўды, толькі волаты маглі трымаць на сваіх плячах неба спакою ў гэтым краі, а падаючы ў бойках з ворагамі, нават магіламі сваімі наводзіць жах на гасцей няпрошаных. *Р. Барадулін.*

✻ **280.** Вызначце тэму, тып і асноўную думку тэксту, дайце яму загаловак. У адпаведнасці са зместам падзяліце тэкст на сэнсавыя часткі. Вызначце ролю лексічных, марфалагічных і сінтаксічных сродкаў у арганізацыі тэксту.

Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Уладзімір Караткевіч — пачынальнік нашай гістарычнай літаратуры» (ці «Орша — радзіма Ул. Караткевіча»).

Вязынка — гэта Янка Купала... Мікалаеўшчына — Якуб Колас... Прыгадаем Малую Багацькаўку — і адразу згадваецца імя Максіма Гарэцкага... Ну, а Орша?

Вядома ж, радзіма Уладзіміра Караткевіча! Тут пачынальнік нашай гістарычнай літаратуры пражыў ці не лепшыя свае гады — маленства і юнацтва. Орша — яго калыска, выток, пачатак усіх пачаткаў. Адсюль ён пайшоў у вялікае жыццё.

Цяпер жа ён вярнуўся сюды назаўсёды. У чэрвені 1992 года ў прыдняпроўскім парку Оршы быў адкрыты помнік знакамітаму земляку, аўтары якога — архітэктар М. Сморчык і скульптар І. Голубеў.

У задуме помніка прысутнічае жаданне ўбачыць, адчуць і перадаць свет У. Караткевіча, падкрэсліць рамантычную акрыленасць і ўзнёсласць яго творчасці. У кампазіцыю скульптуры арганічна ўплятаюцца вобразы рамана «Чорны замак Альшанскі», аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». Уверсе ж бусел, што сімвалізуе сабой Белую Русь.

Сапраўды, незабыўны наш Уладзімір набыў свой векавечны сімвал на сваёй зямлі, над якою ён даўно ўжо лунае сваімі белымі крыламі.

ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ СТЫЛІСТЫКА.

Функцыянальны стыль — разнавіднасць мовы, якая абслугоўвае пэўную сферу чалавечай дзейнасці: навуку, мастацтва, палітыку, дзелавыя і паўсядзённыя (бытавыя) зносіны. Функцыянальныя стылі характарызуюцца формай (вусная, пісьмовая, дыялагічная, маналагічная), мэтай (паведамленне, просьба, загад) і ўмовамі зносін (узрост, характар узаемаадносін субяседнікаў). Стылі маюць спецыфіку і ў лінгвістычных адносінах: у адборы і выкарыстанні лексікі, марфалагічных і сінтаксічных сродкаў.

Вылучаюць наступныя стылі: афіцыйна-дзелавы, навуковы, публіцыстычны, мастацкі (стыль мастацкай літаратуры) і гутарковы. Усе моўныя стылі, акрамя гутарковага, кніжныя. Гутарковы з'яўляецца стылем вуснай мовы.

§ 72. Афіцыйна-дзелавы стыль.

Афіцыйна-дзелавы стыль абслугоўвае сферу афіцыйных і дзелавых адносін людзей, устаноў. Афіцыйна-дзелавы стыль — гэта стыль дзяржаўных дакументаў, указаў, загадаў, законаў, пратаколаў, справаздач, аб'яў і г. д. Асноўная форма бытавання гэтага стылю — пісьмовая.

Асаблівасці афіцыйна-дзелавога стылю: дакладнасць, паслядоўнасць выкладу, адназначнасць, недвухсэнсоўнасць фармулёвак, устойлівасць формы дзелавых папер (так, даведка, заява, пратакол, аўтабіяграфія і інш. пішуцца ў традыцыйнай, агульнапрынятай форме).

Для афіцыйна-дзелавога стылю характэрны своеасаблівыя ўстойлівыя адзінкі, так званыя «канцылярскія звароты»: *вызначаецца заканадаўствам, зялёны масіў, мець права, давесці да ведама, дагаворныя бакі* і інш. У дзелавым стылі такія выразы дарэчныя, яны падкрэсліваюць афіцыйны характар дзелавых папер. Ужыванне канцылярскіх зваротаў у гутарковым, публіцыстычным, мастацкім стылях апраўдана пэўнымі стылістычнымі мэтамі.

281. Вам трэба паведаміць аднакласнікам, настаўнікам пра вечар, прысвечаны 8 Сакавіка. Напішыце аб'яву пра вечар, прытрымліваючыся афіцыйна-дзелавога стылю. Затым напішыце аб'яву пра гэты ж вечар, пазбягаючы асаблівасцей афіцыйна-дзелавога стылю.

282. Афіцыйна-дзелавы стыль выпрацоўвае звароты, якія з-за частага выкарыстання ў іншых моўных сферах становяцца штампамі. Прачытайце выказванні беларускіх моваведаў адносна ўжывання штампаў па-за афіцыйна-дзелавым стылем. Запішыце выказванні тых вучоных, пазіцыю якіх вы падзяляеце.

1. Штамп — шматразова паўтораны, механічна пазычаны, зашмальцаваны, надакучлівы выраз — з'яўляецца сур'ёзнай стылістычнай памылкай. Гэта сведчанне моўнай бездапаможнасці і лянoты думкі. *В. Ляшук.*

2. Ужыванне штампаў стрымлівае мысленне, накіроўваючы яго ў звыклае рэчышча, надаючы мнагалікім праявам жыцця ненатуральную аднастайнасць, адвучае чалавека ўяўляць і мысліць. *Т. Тамашэвіч.*

3. Штамп — гэта толькі прывід думкі. Ён нават можа маскіравацца пад унушальнасць. Але толькі знешне. Калі ў ім і была думка, дык яна выпырхнула, як ёй там стала цесна. Асталася адна ўпакоўка. Штампам часцей за ўсё спакушаюцца людзі, якія не паспелі выпрацаваць добрага густу. *Р. Шкраба.*

4. Шкоднасць штампаў не толькі ў тым, што яны пазбаўляюць маўленне вобразнасці, эмацыянальнасці, але і ў тым, што яны, як правіла, маскіруюць банальныя думкі. *Р. Шкраба.*

283. Выправіце і запішыце наступныя сказы, пазбягаючы памылак, канцылярскіх зваротаў, штампаў.

1. Заведуючы абавязан арганізаваць работу па падтрыманню ў інтэрнаце і на яго тэрыторыі чысціні і парадку, выкананню пражываючымі правілаў унутранага распарадку і тэхнікі бяспекі, правядзенню санітарных дзён па прыбіранню памяшкання і тэрыторыі. 2. З мэтай набыць макаронныя вырабы я наведала

гандлёвую кропку. 3. Рыгор Барадулін зарэкамендаваў сябе цудоўным майстрам наватвораў. 4. За час прабывання ў лагеры вучні навучыліся даглядаць расліны на вялікіх плошчах, праводзіць механізаваную апрацоўку зернявых і тэхнічных культур. *«Наша слова».*

§ 73. Навуковы стыль.

Навуковы стыль абслугоўвае сферу навукі. Гэта стыль навуковых прац (артыкул, дысертацыя, даклад, манаграфія і інш.), падручнікаў, лекцый, дакладаў і паведамленняў. Ён увасабляе навуковае мысленне, форму існавання і перадачы ведаў.

Асноўныя асаблівасці стылю: інфармацыйнасць, аб'ектыўнасць, лагічнасць, доказнасць, насычанасць адпаведнай тэрміналогіяй. Для навуковага стылю ўласціва шырокае ўжыванне абстрактнай лексікі (паглыбленне, узмацненне, супярэчлівасць, актуальнасць і г. д.).

У тэкстах навуковага стылю частотныя складаназалежныя сказы са злучнікамі *з тым каб, дзеля таго, каб, з прычыны таго* і інш. Тлумачэнні, заўвагі, паслядоўнасць выкладу перадаюцца з дапамогай пабочных і ўстаўных канструкцый: *паводле меркаванняў, як лічыць даследчык, агульнапрынята, што, як сведчыць, па-першае, па-другое* і г. д.

Адгалінаванне стылю — навукова-папулярны падстыль. Навукова-папулярныя выданні разлічаны на масавага чытача, які, як правіла, не мае спецыяльнай падрыхтоўкі, таму вузкаспецыяльныя тэрміны, паняцці не ўжываюцца. Шырока выкарыстоўваюцца вобразныя сродкі мовы, гутарковыя словы і выразы.

284. Прачытайце, запішыце асноўную думку аўтара. Выпішыце словы, словазлучэнні, сінтаксічныя канструкцыі, якія з'яўляюцца набыткам навуковага стылю.

Праца над мовай, над яе ўзбагачэннем і ўдасканаленнем была і застаецца неад'емнай часткай творчай дзейнасці пісьменніка.

Мастацкая літаратура не толькі майстэрня, у якой шліфуюцца нормы літаратурнай мовы. Гэта і своеасаблівая маўленчая лабараторыя, дзе адкрываюцца і апрабоўваюцца новыя словы і сінтаксічныя канструкцыі. Адсюль многія з іх бяруць шлях у шырокі агульнанародны ўжытак.

На сучасным этапе захоўвае актуальнасць працэс узаемадзеяння літаратурнай мовы з жывой гаворкай народа, якая дае магчымасць пісьменніку абнаўляць і ўдасканальваць свой «матэрыял і інструмент».

Функцыянальна-стылістычная дыферэнцыяцыя літаратурнай мовы, разнастайнасць крыніц, з якіх яна сілкуецца (мясцовыя гаворкі, помнікі пісьменства, моватворчасць аўтараў і г. д.), несінхроннасць з'яўлення тых ці іншых моўных адзінак, пераход некаторых з іх у пасіўны запас — гэтыя ды іншыя прычыны абумоўліваюць і падтрымліваюць варыянтнасць слоў, формаў, сінтаксічных канструкцый. *А. Каўрус.*

✳ **285.** Прачытайце ўрывак з артыкула Я. Парнова, прысвечаны мове навукова-папулярнай літаратуры. Як вы ставіцеся да выказаных меркаванняў? Ці пагаджаецеся вы з думкай аўтара, што навукова-папулярныя выданні «спараджаюць дылетанцтва»?

Аргументуйце ўласную пазіцыю пасля аналізу навукова-папулярнай працы з серыі «Скарбы мовы».

... Наўрад ці магчыма грунтоўна інфармаваць кожнага чалавека аб дасягненнях навукі.

Калі папулярызатары навукі спрабуюць гэта зрабіць, яны, з аднаго боку, вырашаюць высакародную задачу, хоць нейкім чынам інфармуючы людзей аб «звышразумных праблемах», з другога — спараджаюць небяспечнае адчуванне заспакоенасці. Сапраўднае разуменне падмяняецца жангліраваннем «сапраўднымі» навуковымі тэрмінамі і нейкай сукупнасцю «звычайных» слоў, якія не маюць ніякіх адносін да гэтых тэрмінаў. Гэта не віна асобных аўтараў, а наша агульная бяда. Так робяць усе: пісьменнікі, журналісты і нават вучоныя, калі хочуць даць сапраўды папулярны матэрыял.

Няма і, відаць, не можа быць «слоўніка», з дапамогай якога можна было б «перавесці» навуку на звычайную мову. Патрэбны не слоўнік, а цэлы комплекс метадаў, якіх пакуль што няма. Вось чаму сучасная сістэма папулярызацыі адначасова і неабходная, і шкодная, паколькі спараджае дылетанцтва. Ад уважліва прачытанай добрай папулярнай кніжкі па фізіцы ў чытача складваецца падманлівае ўражанне, нібы ён больш або менш усё ведае, што ён «на ўзроўні». А разам з тым ён не наблізіўся да разумення сучаснай фізікі ні на крок. *Я. Парноў.*

286. Прачытайце, запішыце выказванне В. Быкава. Як вы думаеце, што разумее пісьменнік пад прыгажосцю тэхнічнага, навуковага, філасофскага твора?

Трэба, каб на беларускай мове прыгожа гучалі не толькі мастацкія літаратурныя творы, але і тэхнічныя творы, навуковыя творы, філасофскія творы. *В. Быкаў.*

Запішыце сінанімічны рад да слова *прыгожа* (гучаць навуковыя творы).

Рэферат (лац. referre — дакладваць, паведамляць) — сціслая перадача зместу навуковага артыкула (кнігі). Рэферат уключае асноўныя звесткі і вывады, неабходныя для азнаямлення з пэўным выданнем. Мэта рэферата: адказаць на пытанне, што новага, істотнага змяшчае кніга, артыкул. Рэферат (у адрозненне ад анатацыі) змяшчае канкрэтныя ідэі, вывады аўтара.

287. Падрыхтуйце рэферат, выкарыстаўшы адно з лінгвістычных выданняў, па наступнай схеме:

1. Аўтар, назва, месца і год выдання кнігі, яе тыраж.
2. Тэма артыкула (кнігі).
3. Структура, кампазіцыя.
4. Асноўны змест кожнага раздзела.
5. Наяўнасць ілюстрацыйнага матэрыялу (малюнкі, фотаздымкі, табліцы, схемы).
6. Адрасат (каму прызначана выданне).

288. Прачытайце, прааналізуйце мову тэксту. Да якога стылю належыць тэкст? Паводле якіх прымет вы робіце вывад?

Універсальная Беларуская Энцыклапедыя (БелЭн) выдаецца ў адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 23 жніўня 1993 года.

Першая універсальная Беларуская Савецкая Энцыклапедыя (БелСЭ) у 12 тамах выдадзена ў 1969—1975 гг. Яна ўключала каля 35 тысяч тэрмінаў, у якіх больш за 40 працэнтаў інфармацыі было прысвечана беларускай тэматыцы.

За 20 гадоў, што мінулі з часу завяршэння выдання БелСЭ, адбыліся глыбокія змены ў свеце: на палітычнай карце планеты з'явіліся новыя незалежныя дзяржавы, узніклі новыя партыі, грамадска-палітычныя рухі. Рэспубліка Беларусь стала суверэннай незалежнай дзяржавай.

Творча выкарыстаўшы вопыт папярэдніх беларускіх энцыклапедычных выданняў, лепшых замежных энцыклапедый і даведнікаў, а таксама метадычныя прынцыпы адбору, апрацоўкі і сістэматызацыі інфармацыі, стваральнікі новай Беларускай Энцыклапедыі паставілі за мэту зрабіць яе вартай свайго народа, яго багатай і слаўнай гісторыі, яго дасягненняў і перспектыў развіцця.

Энцыклапедыю запланавана выдаць у 18 тамах. У ёй будзе змешчана каля 80 тысяч тэрмінаў. (Беларуская Энцыклапедыя: 18 т. Т. 1. Мн., 1996.)

Дакажыце на аснове канкрэтных прыкладаў, што для гэтага ўрыўка характэрна дакладнасць, абстрактнасць, лагічнасць і аб'ектыўнасць выкладу матэрыялу.

§ 74. Публіцыстычны стыль.

Публіцыстычны стыль абслугоўвае сферу грамадскіх адносін. Публіцыстычны характар маюць аратарскія выступленні на сходах, мітынгах, матэрыялы перыядычнага друку, жанры грамадска-палітычнай літаратуры.

Спецыфіка публіцыстычнага стылю праяўляецца ў спалучэнні дакладнай інфармацыі і эмацыянальнага ўздзеяння на слухача (чытача), фарміраванні яго пераканнняў, поглядаў.

Асаблівасцю публіцыстычнага стылю з'яўляецца і агульнаўжывальнасць лексікі, паколькі інфармацыя публіцыстычных твораў разлічана не на вузкіх спецыялістаў (як, напрыклад, навуковыя працы), а на масавага чытача. Публіцыстычнае выступленне заўсёды разлічана на эмацыянальнае ўздзеянне, таму аўтар, як правіла, выяўляе асабістыя адносіны да падзей.

Публіцыстыка — слоўнае майстэрства, таму мова публіцыстычных твораў мае шмат агульнага з мовай мастацкай літаратуры. Шырока ўжываюцца тэрміналагічная і дыялектная лексіка, выкарыстоўваюцца метафары, параўнанні, гіпербалы, іншыя вобразныя сродкі.

Інфармацыйнасць публіцыстычнага стылю абавязвае да дакладнасці выкарыстання фактаў, недапушчэння памылак у датах, прозвішчах, назвах арганізацый, устаноў і г. д.

289. Прааналізуйце мову наступных урыўкаў (аўтар М. Стральцоў). На якой падставе вы аднесяце (не аднесяце) іх да публіцыстычнага стылю?

1. У маёй памяці Еўдакія Лось неадлучная ад успамінаў пра пачатак 60-х гадоў. Неблагі тады быў час. Нешта такое асаблівае, падобнае на нябачную прысутнасць самой надзеі, як зарукі перамен, лунала ў паветры, востра казытала пачуццё і думку.

...Мы зразумелі яе мужнасць, яе дабрыню, шырыню яе погляду на жыццё, зразумелі, што яна, можа, найбольш, чым іншыя з яе паэтычнага пакалення, была ўражана і памяццю вайны, і памяццю гаротных пасляваенных год, здолеўшы сказаць пра свой першапачатковы жыццёвы вопыт непаўторна і балюча:

Уся мая прафесія
Ў адным-адзіным сэрцы...
Але яно, на жаль,
Безабароннае.

На жаль... Але сэрца наша, на шчасце, безабароннае і перад праўдзівым і шчырым радком паэзіі, у тым ліку і паэзіі Еўдакіі Лось. Яе слова непрымусова і вольна пасяляецца ў ім, нашым сэрцы, прарастае нашай удзячнасцю і нашай любоўю да ўсяго вартага ў нашым жыцці.

2. Хацеў напісаць: «Люблю Максіма Гарэцкага» — і тут жа амаль неўсвядомлена адчуў, што нешта руніць мне ў такой, урэшце, звычайнай фармулёўцы. У чым жа справа? Пасля, падумаўшы, разважылася, што віною тут няйначай як чытацкая нязвыкласць гэтага імя, няхай нават не для мяне ў дадзеным выпадку, але ўсё ж нязвыкла сказаць, што любіш Купалу, Багдановіча, Чорнага,— гэта і зразумела і звыкла да таго, што падалося б дзіўным, каб хто раптам запытаў: «А за што?» А за што любім мы ўзыход сонца, вясновы цёплы дождж, даўняга сябра ці думку, што некалі прыйшла да нас, выспела ў хвіліну шчаслівай развагі...

3. Я люблю Янку Брыля — чалавека, яго высакародства і дасціпны, не папсаваны таннай парадаксальнасцю розум. І яшчэ — пачуццё годнасці, развітае роўна на столькі, колькі трэба моцнаму, упэўненаму ў сабе чалавеку. Роўна на столькі, колькі трэба для самаабароны і для сцвярджэння дабраты.

Але для мяне, як для многіх іншых, Янка Брыль — перш за ўсё пісьменнік. Дзіўная рэч, здзіўляюся я не першы: такія скупыя бываем мы на ўдзячнасць! Чамусьці трэба чакаць юбілею ці ўвянчання лаўрамі, каб сказаць таварышу па пяру, старэйшаму ці па гадах роўня і табе, як многа ён значыў, прыйшоўшы аднойчы да цябе з сумленна зробленай кнігай, дзе ўсё, да апошняй коскі, такое не падобнае да цябе і ўсё-такі тваё.

...І ўсё ж добра, калі надараецца выпадак — хай нават юбілей,— сказаць вось гэтае «дзякуй».

290. Газетныя загалоўкі павінны выяўляць сутнасць узнятай праблемы, выклікаць цікавасць у чытача і падахвочваць яго звярнуцца да тэксту. Наколькі прыведзеныя ніжэй загалоўкі з газеты «Літаратура і мастацтва» выконваюць гэту задачу? У якой ступені па загалоўках мы можам адчуць «пульс часу», атмасферу грамадска-палітычнага жыцця пэўнага перыяду, меркаваць аб адносінах аўтара і рэдакцыі да розных падзей?

1. «У братняй Украіне», «Савецкай п'есе — асноўнае месца на сцэне», «Магутная зброя народа» (пра многанацыянальную савецкую літаратуру), «Пашырэнне культурнага абмену паміж народамі Савецкага Саюза», «Кожнаму калгасу — свой клуб», «Ленінскія ідэі — аснова развіцця савецкай літаратуры і мастацтва», «Велічныя вынікі, велічныя планы», «З думкай аб партыі, аб Радзіме» (1957 год).

2. «Велічны агонь Памяці» (да Усесаюзнага агляду музеяў), «Ленінскі поступ у шчасце» (старонкі беларускай паэтычнай Ленініяны), «Свята сапраўднага народаўладдзя» (аб рэгістрацыі кандыдатаў у дэпутаты Вярхоўнага Савета СССР»), «Незагойнае» (пра фільм «Боль мой — Хатынь»), «Савецкая дэмакратыя» (аб падрыхтоўцы да выбараў у Вярхоўны Савет СССР), «Браціслава — Мінск — дарога дружбы» (1970 год).

3. «Мы не згубімся ў Сусвеце» (пра IV Нацыянальны фестываль беларускай песні і паэзіі), «Бядой запаленае слова» (Чарнобыль у беларускай паэзіі), «Мастацкія ўрокі Івана Мележа», «Галоўная ідэя — будаванне свайго дому, сваёй дзяржавы», «Сейбіт апярэджвае час», «Вучыцеся любіць балет» (1996 год).

291. На матэрыяле ўрыўка з нарыса дакажыце, што «публіцыстыка аб'ядноўвае ў сабе прадметы навукі і мастацтва, а публіцыст у сваім асэнсаванні рэчаіснасці выступае і як вучоны, і як мастак адначасова» (М. Цікоцкі).

Яшчэ рана, у хаце пануе чысты белы дзень. Высокі, далікатна вышураваны белы комін пад высокай белай столлю надае вялікай печы, якую звычайна лічаць нязграбнай таўстухай, асаблівы бабскі спрыт, робіць яе лёгкай гаспадыняй ля самага парога кухні, таксама ва ўсім белым: белы настольнік, белы ручнік у чырвоныя гваздзікі, белыя фіранкі на вокнах. Нават чалеснік, які калі-нікалі толькі абмятаюць венікам, каб сажа не загарэлася, выбелены кругамі, бы гэта стаяць рабром, чакаючы, пакуль ачахне печ, сыры-вядзернікі. Дзверы ў пакой дачкі — белыя, у залу — белыя, у пакой гаспадароў — белыя. Скрозь блішчаць вышытыя па белым кветкі.

Ніна Антонаўна, убачыўшы з парога, што я разглядаю хату, прыпынілася ля дзвярэй і ўжо не сваім, а чужым вокам таксама абвяла хату. Падышла да даччынага ложка, узяла падушку, доўга кратала яе за рагі, кратала, пакуль нарэшце не пасадзіла ўстоечкі.

— Прыеду да Любы ў Кіеў, яна там замужам. Мама,— кажа,— ідзіце вы нам ложкі засцяліце — у вас лепей выходзіць... Ёй здаецца, што я харашэй умею,— кажа яна, сарамліва смеючыся. *М. Вайцяшонак.*

● Выпішыце прыклады, што ілюструюць лексічныя асаблівасці публіцыстычнага стылю.

Чаму, на вашу думку, у беларускай публіцыстыцы трывалай традыцыяй стала ўслаўленне спрадвечнай працы земляроба, простага селяніна?

292. Падрыхтуйце і дашліце допіс у гарадскую (раённую) газету аб падзеі, якая ўсхвалявала вас, прымусіла задумацца, паразважаць.

Пры падрыхтоўцы допісу ўлічыце наступнае:

а) загаловак павінен адпавядаць зместу напісанага;

б) пачатак (уступ) знаёміць чытачоў з праблемай, падводзіць да асноўнай думкі;

в) у канцы допісу падводзяцца вынікі, робіцца абагульненне або фармулююцца задачы для будучага вырашэння праблемы;

г) задача допісу — уздзейнічаць на чытача, таму неабходна прадумаць мастацкія дэталі, вобразныя сродкі, акрэсліць іх інфармацыйную і эстэтычную ролю;

д) пажадана выказаць сваю пазіцыю, уласную ацэнку таго, пра што пішаце.

293. Інтэрв'ю — распаўсюджаны газетны жанр. Гэта гутарка паміж журналістамі і аўтарытэтнай асобай пра час, пра жыццё, пра сваё разуменне вечных ісцін.

Прачытайце інтэрв'ю крытыка Тамары Чабан з паэтам Алесем Разанавым. Вызначце, да якога віду адносіцца гэта інтэрв'ю (інтэрв'ю-маналог, інтэрв'ю-паведамленне, інтэрв'ю-дыялог, інтэрв'ю-анкета). Чаму? Чым цікавы для вас гэты жанр? Якую ролю ў ім адыгрывае мова, моўнае афармленне?

— Хацелася б пачаць размову з традыцыйнага і, можа, нават банальнага. Аб месцы і ролі паэзіі ў сучасным свеце ў духоўным жыцці чалавека.

— На традыцыйнае пытанне лепш і адказаць традыцыйна: перш за ўсё паэзія павінна быць паэзіяй. Ва ўсе часы. Нават у самыя непаэтычныя. Гэта яе асноўная і, зрэшты, адзіная роля.

— Але ж на працягу чалавечай гісторыі роля паэзіі так істотна змянялася, што, здаецца, перад намі зусім розныя «паэзіі» ...Як можна меркаваць, у часы язычніцтва паэзія была замовай, лекамі, вяшчунствам, малітвай... У антычнасці — асаблівай міфалогіяй, апяваннем багоў і герояў... А як змяніліся нашы ўяўленні пра «сапраўдную» паэзію... Мы не ўяўляем паэзіі без наватарства, адкрыцця новага паэтычнага свету.

— Безумоўна, не ўсё тое, што напісана на мове паэзіі,— паэзія, і жыць застаецца не проста напісанае, а істотнае, тыя «калодзежы», якія, паводле слоў П. Панчанкі, дакопваліся да вады. І таму ва ўсім гэтым важная не вонкавая функцыя, не «апяванне» і «наследаванне», не «пясок» і не «рыдлёўка», а — «вада». Як чалавечае ў чалавеку праяўляецца ў залежнасці ад таго, кім гэты чалавек ёсць і кім ён хоча стаць, так і паэтычнае ў творы...

— Значыць, ёсць нешта глыбіннае, сутнаснае, што дазваляе назваць паэзію паэзіяй пры ўсіх адрозненнях у яе форме, змесце і ролі...

— Роля і прызначэнне паэзіі вынікаюць з яе прыроды. Ёсць жа свая прырода ў вады, агню і жалеза, ёсць свая прырода і ў паэзіі. Яна дазваляе быць паэзіі разнастайнай — як агонь, як вада, як жалеза, але не дазваляе быць самім агнём, вадой, жалезам. Даверымся гэтай прыродзе — яна ведае, што яна хоча і што яна робіць. *«Даляглядзы».*

* Якія пытанні адносна беларускай літаратуры, мовы задалі б вы, калі б вам давялося браць інтэрв'ю ў Алеся Разанава? Сфармулюйце і запішыце іх.

§ 75. Гутарковы стыль.

Гутарковы стыль абслугоўвае сферу бытавых адносін. Гэты стыль вылучаецца на ўзроўні вусна-гутарковага маўлення. Гутарковы стыль праяўляецца і ў пісьмовай форме (запіскі, прыватныя лісты).

Асаблівасці стылю: неафіцыйнасць, нязмушанасць зносін, непадрыхтаванасць маўлення, як правіла, дыялагічная форма ўзаемін, эмацыянальная, неабыякавая рэакцыя субяседнікаў на пачутае. Немалую ролю адыгрываюць жэсты, міміка, поза, інтанацыя субяседнікаў.

Характэрна ўжыванне гутарковай лексікі, асабовых займеннікаў, выклічнікаў, часціц.

Для сінтаксісу гутарковага стылю ўласцівы спрошчанасць, недагаворанасць (паколькі прадмет гутаркі вядомы суразмоўцам), словы-сказы, а таксама пытальныя, клічныя, няпоўныя сказы.

294. Назавіце лексічныя і сінтаксічныя рысы гутарковага стылю.

— Як пайшоў у саракавым, так і да сорак пятага — шутка сказаць,— дзед Кручык бадзёрыцца, крыху весялее.— Не проста гэта, вайну ад самага пачатку да самага канца..,— разважае.— Яшчэ ў «Светлым пуці», дзе дагэтуль працаваў, памятаю, перад пенсіяй было. У майго самазвала перасталі рабіць тармазы. Міліцыянер з ДАІ спыніў мяне, агледзеў машыну. Старая яна была, гэта праўда. Ідзі, кажа, дзед, тра́скаўкі садзіць, адслужыла твая машына, і ты з ёй разам. Расстроіўся я, усю вайну, кажу яму, перайшоў, не тое адужаў, нашто ты мяне, смаркач, хаваеш? Знайшоў чым хваліцца, засмяяўся ён з мяне і стаў побач: думаеш, смяецца, я не пайду на вайну, калі спатрэбіцца?.. Зара́на становішся са мной у плячо, адказваю... З тае пары ў грудзях як запяклося. Скуль тыя і хваробы знайшліся, і немач, як пайшоў з машыны?.. Вось я і «саджу траскаўкі» па сённяшні дзень... ні да чога стаў чалавек. Забіта душа на вайне, во толькі каля машыны яшчэ нешта ў ёй краталася... *М. Вайцяшонак.*

295. Аналізуючы асаблівасці лексікі прыведзенага ўрыўка, дакажыце, што «ў супастаўленні з іншымі стылямі размоўная лексіка паўстае даволі абмежаванай і замкнутай» *(Р. Я. Салганік)*. Адсутнасць якіх лексічных груп (у параўнанні з навуковым, публіцыстычным, мастацкім стылямі) дазваляе зрабіць такі вывад?

...Дзядзька Хрол спакойна, разважліва гаворыць:

— От ты глядзі сюды. Усё нам купіць трэба. А вось зямля, лес, поле — усё як быццам нехта так аддае: та́мацька ягадзіну возьмеш, ту́тацька грыб паднімеш, а то арэхаў натрасеш — бачыш, ужо і сабраўся, наеўся. З дрэва дошак напіліш, а з дошкі і на чым есці, і на чым сядзець, і на чым спаць змайструеш. А вазьмі паветра. Вось што, мусіць, самае смачнае з усіх страў, якія ведаюць людзі. Гэта табе не цукеркі, якіх, скажам, заманулася раз у год. А паветра кожную мінуту трэба. ...А вот вы, мальцы, не ведаеце, што такое маладня, гром. А гэта ж хмара аб хмару цярнецца — вось вам і іскры і маладня. Якраз як крэсівам аб крэмень. Ці, скажам, паспрабуй бляхай аб бляху з разгону цярну́ць. Во вам шуму будзе, во грому! А вы не глядзіце, што хмары здаюцца мяккімі, як кудзеля, у іх ву́нацька якая сіла. *Я. Сіпакоў.*

296. Прачытайце верш «Багдановіч, ратуй...». Як вы разумееце галоўную думку паэта? Перадайце змест твора сродкамі гутарковага стылю. Што змянілася пры гэтым? Параўнайце верш і ваш пераказ яго. Зрабіце вывад аб асаблівасцях гутарковага стылю.

Багдановіч, ратуй,
Ад знікнення ратуй, ад нямоты.
Пачуццём тым гаючым ратуй,
Праз якое ты быў не самотны.

Багдановіч, даруй,
Што ў цябе мы вучыліся мала —
Мы да Коласа ішлі чарадой,
Нас выводзіў у людзі Купала.

Багдановіч, пачуй,
Як знясіленым лебедзем слова —
Беларускае слова! —
Над магілаю кружыць Стральцова.

Багдановіч, вартуй —
Кожны крок наш і рух недарэчны...
Хай загадка твая
Застаецца загадкаю вечнай. *Л. Дранько-Майсюк.*

297. Замяніце кніжныя або нейтральныя словы (частку з іх) гутарковымі. Ці дапушчальная такая замена? Чаму? Ці можна абмежаваць сваё веданне мовы адным са стыляў?

Як грэх не любіць маці родную — ты яе крывінка і душа, яе радасць і надзея, сляза ў вачах і песня ў сэрцы, так грэх не любіць родную мову: яна сок і святло тваё, сіла і шчасце, бо ў ёй і сон, і жыццё, і ты, і Бог, і ўвесь Сусвет. *А. Кудравец.*

Краса слова — той абраз, на які павінен маліцца кожны з нас. Бо ў красе слова паратунак чалавечай душы, глыбокая повязь з неўвядальным і Боскім на зямлі. На пуцявінах жыцця і часу нам іншага не дадзена, як зноў і зноў пачынаць са слова, роднага слова, самаахвярна ісці з ім, гукаць Святло, несці Праўду і Чалавечнасць. *А. Бельскі.*

298. Якія асаблівасці гутарковага стылю выяўляюцца ў народных жартах? Якую ролю ў іх адыгрывае дыялагічная форма? Чаму, на вашу думку, у народных жартах пераважае не сатыра, а мяккі, незласлівы гумар?

«ХВОРАЯ» ГАННА.

— Ганна!
— Га!
— На лекцыю пойдзеш?
— Баліць нага.
— А вечарам на танцы?
— Ага!!!

СЦІПЛАСЦЬ.

Адзін чалавек быў вельмі сціплы. Аднойчы ў яго сабраліся госці. Яны сядзелі ў садзе пад ігрушай, і ў гэты час на небе з'явіўся месяц. Нехта з гасцей усклікнуў:

— Які прыгожы сёння месяц!

Гаспадар пачырванеў, сумеўся і, сціпла апусціўшы вочы, заўважыў:

— Што вы, што вы? Які ў мяне месяц? Так сабе!

ПАДЗЯКА.

— Паважаны грамадзянін, ваш сабака ўкраў у мяне цэлы кілаграм мяса.

— Дзякую, што вы мне гэта паведамілі. Я сёння яму не дам есці.

НА ЛЕКЦЫІ.

— Што, табе лектар не падабаецца?

— Лектар нішто, добры, а вось крэслы нязручныя,— ніяк заснуць не магу.

ЗАПРАШЭННЕ.

Разам з марозным паветрам у хату ўскочыла дзяўчынка і, хукаючы на далоні, сказала:

— Добры дзень. Маці і тата казалі, каб вы прыходзілі сёння ўвечары да нас у госці.

— Дзякуем, шчыра дзякуем,— адказала гаспадыня,— а мо яшчэ што казалі?

— Казалі.

— Што?

— Запрасі, кажа, цётку да нас у госці, ды ці ліха панясе яе ў такое надвор'е.

У ГАСЦЯХ.

— Трахім, скажы, чаго гэта твая жонка ўсё кашляе ды кашляе?

— Ат, не кажы! Апранула новую сукенку, дык хоча, каб на яе ўсе глядзелі.

§ 76. Стыль мастацкай літаратуры.

Мастацкі стыль абслугоўвае эстэтычную і духоўную сферы жыцця грамадства.

Асаблівасць гэтага стылю ў тым, што ў мастацкім тэксце могуць быць выкарыстаны ўсе разрады лексікі (нейтральныя, кніжныя, публіцыстычныя, размоўныя, дыялектныя, жаргонныя, паэтычныя словы). Моўныя сродкі, ужытыя ў мастацкім тэксце, выконваюць эстэтычную ролю.

Мова мастацкіх твораў адрозніваецца ад навуковай і афіцыйна-дзелавой, але мае пэўнае падабенства з мовай публіцыстычных твораў (іх аб'ядноўвае эмацыянальнасць, вобразнасць). У мастацкім стылі шырока выкарыстоўваюцца размоўна-бытавыя, нейтральныя сродкі, якія ў творы набываюць эстэтычную значнасць, падпарадкоўваюцца задуме пісьменніка.

Наяўнасць агульных рыс у мове мастацкіх твораў не выключае, а мае на ўвазе індывідуальнасць, самабытнасць слова пісьменніка-творцы, які здольны «перавесці» бязвобразныя словы ў мастацкі вобраз, мастацкае абагульненне.

✳ **299.** Прачытайце верш М. Багдановіча. Як вы яго разумееце? Ці згодны вы з тым, што ў гэтым кароткім вершы паэт сфармуляваў адзін з найважнейшых прынцыпаў эстэтыкі мастацкага слова? У чым сутнасць гэтага прынцыпу?

Калі ў ракавіну цёмную жамчужніцы
Упадзе пясчынка хоць адна,—
Жомчугам патроху робіцца яна!
Калі ў дух мой западзе і заварушыцца
Там кавалак грубага жыцця,—
Ў жомчуг звернецца ён сілай пачуцця! *М. Багдановіч.*

300. Прачытайце ўрывак з кнігі М. Я. Цікоцкага «Сугучнасць слоў жывых» (Мн., 1981). Да якога стылю належыць гэты ўрывак? Абгрунтуйце сваю думку.

У заходнееўрапейскай і рускай філалогіі розныя школы і напрамкі прапаноўвалі свае погляды на спецыфіку мастацкага слова і метады яго вывучэння. Так, напрыклад, доўгі час лічылася, што мастацкае, паэтычнае слова — гэта абавязкова вобразнае, метафарычнае, высокае слова. Згодна з традыцыямі антычных паэтык і рыторык, вылучалася нават спецыяльная «паэтычная» лексіка, разглядаліся спецыфічныя «мастацкія» і «выяўленчыя» сродкі мовы. Між тым найбагацейшы вопыт рэалістычнай літаратуры пераканаўча паказаў, што ў залежнасці ад эстэтычных задач, ад жанру і зместу твора пад рукою таленавітага майстра нават самае «непаэтычнае», «немастацкае» слова становіцца высокамастацкім і паэтычным.

● Прывядзіце прыклады з твораў беларускіх паэтаў, у якіх самыя «простыя», нейтральныя, «бязвобразныя» словы пад уздзеяннем «сілы пачуцця» ператвараюцца ў сапраўдную Паэзію.

301. Акрэсліце ролю кніжных слоў і выразаў у мове мастацкага твора. Для грунтоўнага адказу выкарыстайце назіранні даследчыка мовы Якуба Коласа А. Каўруса.

...Абсягі ўжывання кніжных слоў, фразеалагізмаў і сінтаксічных канструкцый у мове твораў Я. Коласа шырокія. Гэта і гістарычны фон, і абагульнены паказ падзей, і сацыяльна-класавая характарыстыка дзейных асоб, і агульны, пададзены ад аўтара ход думкі персанажаў. Часта кніжная мова бярэцца як сродак стварэння гумару. Элементы кніжнай мовы звычайныя і ў аўтарскім апавяданні на бытавую тэму. Звернемся да прыкладу.

У пярэдняй таўклося некалькі наведвальнікаў. Лабановічу кінулася ў вочы адна бабка. З разгубленым выглядам яна зварачалася то да аднаго, то да другога з наведвальнікаў, але ад яе адмахваліся, як ад надакучлівай мухі. А ёй проста трэба было, каб хто прачытаў пісьмо, што прыйшло ёй па пошце. Яна звярнулася і да Лабановіча. Прыйшлося задаволіць бабчыну просьбу. Стаўшы ў зацішнейшае месца, Лабановіч ціха, каб толькі чула бабка, прачытаў ёй пісьмо («На ростанях»).

Ужыванне словазлучэння кніжнай афарбоўкі *задаволіць просьбу* падрыхтавана тым афіцыйным планам, які адлюстраваўся ў тэксце: дзеянне адбываецца ў грамадскім месцы, у афіцыйных абставінах (у пярэдняй), гэта знайшло выражэнне ў словах *наведвальнік, з разгубленым выглядам.* А вобраз «бабкі» абгрунтоўвае правамернасць у тэксце гутарковых слоў *таўклося, адмахваліся* і параўнання з бытавой сферы *як ад назойлівай мухі.* Натуральнае спалучэнне кніжнага і гутарковага — на аснове стылістычна нейтральных моўных адзінак — вызначае характар і прыроду аўтарскай мовы Якуба Коласа.

302. Як вядома, асаблівасці лексікона літаратурных герояў становяцца іх моўнай характарыстыкай, якая ў сваю чаргу матывуецца задумай пісьменніка. Растлумачце асаблівасці мовы-трасянкі, на якой размаўляе Мікіта Зносак (Нікіцій Зносілов), герой сатырычнай камедыі Янкі Купалы «Тутэйшыя». У якой ступені мова героя з'яўляецца самахарактарыстыкай людзей, якія не ўсведамляюць сваёй далучанасці да культуры і мовы свайго народа? Якую ролю ў мове Мікіты адыгрываюць штампаваныя выразы, прыдатныя для афіцыйнага стылю?

Мікіта. Между протчым, мамаша, я папрашу вас... я гэтага хачу... З-паміж іншых гасцей будуць у мяне сягоння: адна мадам, поп, спраўнік і пан. Вось, калі хто з іх звернецца да вас з якім словам, то вы старайцеся адказваць у нос і меней ужывайце простых выразаў. Калі з мадамай зойдзе гутарка, то не кажэце — панечка, а мадам-сіньёра, калі з папом, то — не бацюшка, а ацец духоўны, калі з спраўнікам, то — не пан спраўнік, а ваша родзіе, а калі з панам, то — не проста пане, а — ясне пане грабя. Усё гэта тутэйшыя грата-пэрсоны, между протчым, людзі аднолькавага са мной светагляду і амаль што не аднолькавых рангаў, так што хачу я, каб яны ведалі, што і радня мая не ніжэй стаіць ад іхняй радні.

Мікіта. Так сабе — надта мілая і сімпатычная, между протчым, мамзэль. На ўсе бакі вядзе шырокае знаёмства. Мае заўсёды аб усім і аб усіх з пэўных крыніц пэўныя весткі, любіць заўсёды і ўсюды, дзе трэба і не трэба, уткнуць свае тры грошы. Между протчым, павінен вам сказаць, што яна першая ды, мабыць, апошняя слабасць майго сэрца. Колькі раз рабіў ужо ёй асведчыны, каб, значыцца, аддала мне сваю руку, але штось не клеіцца...

303. Прачытайце. Чым адрозніваецца дыялог у мастацкім тэксце ад дыялога ва ўласна гутарковым маўленні? Як «прысутнасць» аўтара адбіваецца на характары дыялога ў мастацкім творы?

Вяселле. Усе, хто як можа і ўмее, весяляцца: танцуюць, п'юць, гарланяць, цалуюцца. А ён, ціхі ды працавіты чалавек, маўчыць. Гаспадар непакоіцца:

— Як ты там, браце Юрка?

— Ды вось грушу ем. Усё — вельмі добра.

І харошая ўсмешка.

***

На хутары ў лесе — прыгожыя дзяўчаты. Ажно напіцца захацелася, калі ўбачыў іх у акне.

Маці:

— Каб хлеба, дык не далі б, бо няма. А вады — чаму ж.

— Ой, мама, ну вас!..— перапыніла малодшая дачка.

Памыла шклянку, узяла вядро і каля студні, пакуль я даставаў ваду і піў, расказала, што скончыла дзесяць класаў, працуе ў недалёкай вёсцы піянерважатай. Косы — уразлёт. Шчырыя чорныя вочы.

І не пасмеў спытацца, ці праўда, што хлеба няма...

***

Чытаю прозу Петэфі. З той самай асалодай, «на той самай струне», як перачытваў нядаўна Бёрнса.

Перапыніўся, каб пазваніць старэйшаму, даўно любімаму сабрату па пяру, што занядужаў.

— Ну, як ты там сябе адчуваеш?

— Ды ўжо, брат, за сталом. Не пішацца... Сяджу, уздыхаю, як конь над пустым цэбрам...

Як жа запахла мне Беларуссю!..

***

У паліклініцы.

— Здарова, Зойка, што ты тут робіш?

— Я — па пытанню зубоў.

Гэта — не жартам: дзяўчына на кіруючай рабоце.

***

Вясковыя начлежнікі ў гарадскога земляка, што частуе іх вельмі ж па-панску:

— Добра з дарогі чаю папіць...

Гэта — адзін. А другі, не менш сур'ёзна:

— Дзіва што! Чай — гэта ж самая лепшая пішч!..

Я. Брыль.

304. Прачытайце верш М. Багдановіча «Пагоня». Услухайцеся ў яго гучанне, удумайцеся ў сэнс кожнага слова. Ці дастаткова для спасціжэння твора як эстэтычнага адзінства ведання і ўразумення лексічнага значэння слоў?

Толькі ў сэрцы трывожным пачую
За краіну радзімую жах,—
Ўспомню Вострую Браму святую
І ваякаў на грозных канях.

У белай пене праносяцца коні,—
Рвуцца, мкнуцца і цяжка хрыпяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

У бязмерную даль вы ляціце,
А за вамі, прад вамі — гады́.
Вы за кім у пагоню спяшыце?
Дзе шляхі вашы йдуць і куды?

Мо яны, Беларусь, панясліся
За тваімі дзяцьмі ўздагон,
Што забылі цябе, адракліся,
Прадалі і аддалі ў палон?

Бійце ў сэрцы іх — бійце мячамі,
Не давайце чужынцамі быць!
Хай пачуюць, як сэрца начамі
Аб радзімай старонцы баліць...

Маці родная, Маці-Краіна!
Не ўсцішыцца гэтакі боль...
Ты прабач, Ты прымі свайго сына,
За цябе яму ўмерці дазволь...

Усё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка грымяць...
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

Прачытайце ўрыўкі з аналізу верша, зробленага А. Клышкам. Што дазваляе даследчыку не парушыць цэльнасці і глыбіні Багдановічавай думкі, а, наадварот, «падвысіць» чытача да ўразумення твора, якое павінна быць адэкватным аўтарскай задуме? Ці згодны вы, што стылістычны аналіз твора — гэта творчасць, падуладная толькі таленавітаму чытачу?

...У гэтым вершы пра Бацькаўшчыну — самае запаветнае. Тут з гісторыі — самае неабходнае. Як у голад жменя насення, адкладзенага на ўраджай.

Пройдземся радкамі гэтага твора, яшчэ раз далучаючыся да яго жыццядайнай сілы.

Твор пачынаецца апавядальна шырока. Праз усю страфу праходзіць адзін складаны разгорнуты сказ. Гэтая згадка-ўспамін пра вялікую мінуўшчыну тут жа імгненна ўзрывае ранейшую размераную апавядальнасць верша. Разгара́чаная, усхваляваная ўява паэта выбухае яскравым малюнкам.

І ўжо не ў гістарычным далёкім, а перад табою, на момант займаючы дыханне і ў тваіх грудзях,

У белай пене праносяцца коні,
Рвуцца, мкнуцца і цяжка хрыпяць...

Магутна, парывіста, ва ўсёй пластычна-адчувальнай красе ўрываюцца гэтыя коні — зрокава: у белай пене, дынамічна: дзеясловы адзін пры адным (рвуцца, мкнуцца), як тупат капыт, цоканне падкоў, разрываюць паветра радка... І адначасова ўсё — у нашым слыху: мы чуем, як яны на поўныя грудзі цяжка хрыпяць.

І вось ужо — на ўсю шырыню радка — выносіцца, як сцяг, непамерклая слава беларускай дзяржаўнасці ў яе катэгарычнай непахіснасці:

Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.

Заканспектуйце артыкул А. Клышкі «Твор на штодзень і назаўсёды» («Беларуская мова і літаратура ў школе», 1991, № 11). Зрабіце стылістычны аналіз верша «Пагоня».

§ 77. Рыторыка як навука.

Рыторыка (грэч. rhētorikē) — навука аб аратарскім майстэрстве (дары валодаць словам). Чалавек, які валодае аратарскімі навыкамі, адчувае сябе ўпэўнена ў самых розных сітуацыях бытавых, сацыяльных, дзелавых, прафесійных зносін. Такому чалавеку лягчэй устанавіць кантакт, знайсці ўзаемаразуменне з роднымі і сябрамі, са знаёмымі і незнаёмымі людзьмі, з кіраўніком і калегамі. А гэтае ўменне важнае для дасягнення поспеху ў любой справе, нездарма народная мудрасць сцвярджае, што «добрае слова — палова справы».

Тэрміны «аратарскае майстэрства» і «красамоўства» — сінонімы. Аднак паміж імі існуе пэўная розніца. Філосаф А. Ф. Коні, разважаючы іх, пісаў, што пад красамоўствам трэба разумець дар слова, які хвалюе і захапляе слухача прыгажосцю формы, яскравасцю вобразаў і сілай дакладнасці. Аратарскае майстэрства, на думку А. Ф. Коні,— гэта ўменне гаварыць правільна, пераканаўча. Аратарству можна навучыцца, а красамоўства — прыродны дар, развіты настойлівай працай.

Якое ж месца рыторыкі сярод іншых навук? Граматыка, як вядома, вывучае правілы пабудовы слоў, словазлучэнняў і сказаў. Лексіка апісвае слоўнікавы састаў мовы, арфаэпія аб'ядноўвае правілы вымаўлення, арфаграфія — правілы пісьма. Традыцыйна навука аб уменні гаварыць пераканаўча, вобразна і дакладна называецца рыторыкай.

Няведанне рыторыкі, яе правілаў можа выклікаць такія недахопы маўлення, як лагічная непаслядоўнасць, шматслоўнасць, няўменне сфармуляваць думку ярка, вобразна. Гэта, у сваю чаргу, прыводзіць да таго, што кантакт з аўдыторыяй страчваецца, прамова не прыводзіць аратара да поспеху.

Рыторыка раскрывае і «сакрэты» дзелавых, прафесійных кантактаў: уменне кіраваць калектывам і ствараць здаровы псіхалагічны мікраклімат залежыць ад умення пабудаваць дыялог — дзелавы, ветлівы, дарэчны.

Такім чынам, рыторыка вучыць правільнаму і прыгожаму маўленню, разглядаючы яго як кампанент жыццёвага поспеху, як уменне з дапамогай слова ствараць здаровы мікраклімат у сям'і, на працы, у любым калектыве.

305. Прачытайце выказванні пра значэнне рыторыкі як навукі аб аратарскім майстэрстве. Дайце пісьмовы адказ на пытанне «Для чаго вывучаюць рыторыку?».

1. Каштоўнасць уяўляе не сама па сабе прамова аратара і не гучнасць яго голасу, а тое, наколькі ён падзяляе светапогляд народа і наколькі любіць... тых жа людзей, Айчыну. *Дэмасфен.*

2. Па-сапраўднаму красамоўны той, хто ўмее гаварыць пра будзённыя справы проста, пра вялікія — велічна, пра сярэднія — стылем, прамежкавым паміж абодвума. *Цыцэрон.*

3. Красамоўства ёсць мастацтва аб усякай дадзенай матэрыі «красно» (прыгожа) гаварыць і тым схіляць іншых да свайго меркавання. *М. Ламаносаў.*

4. Аратарства ёсць мастацтва дарам жывога слова ўздзейнічаць на розум, пачуцці і волю іншых. *Н. Кашанскі.*

5. Красамоўства ёсць дар хваляваць душы, пераліваючы ў іх свае пачуцці і перадаючы ім сваё разуменне. *М. Сперанскі.*

6. Па сутнасці для інтэлігентнага чалавека няўменне красамоўна гаварыць можна лічыць такой жа непрыстойнасцю, як не

ўмець чытаць і пісаць, і ў справе адукацыі і выхавання навучанне красамоўству варта было б лічыць непазбежным. *А. Чэхаў.*

7. «Маўчанне аддаляе больш, чым адлегласць»,— гавораць французы. Чалавек, які не ўмее падтрымаць размову, прыняць у ёй удзел, адчувае сябе няёмка. *Л. Мурына.*

8. ... Сёння ўзнікла патрэба ў рыторыцы — адной з самых рамантычных філалагічных дысцыплін.

Рыторыка вяртаецца ў школу. Але гэта адбываецца сёння — напярэдадні трэцяга тысячагоддзя, і таму яна павінна быць якасна абноўленай, па-новаму асэнсаванай, па-сучаснаму выкладзенай. Сённяшняя рыторыка сваімі каранямі заглыблена ў старажытную навуку пра красамоўства. Асноўная мэта яе застаецца той самай на працягу тысячагоддзяў: «схіліць розум, крануць сэрца» слухача жывым, прыгожым, дзейсным словам...

Вяртанне рыторыкі ў школу зусім заканамернае. Прайшоў час, і грамадства зноў усвядоміла, што адна з задач школы ў дэмакратычнай дзяржаве — рыхтаваць грамадзяніна, мова якога выяўляе ўсе яго лепшыя духоўныя якасці. *А. Я. Міхневіч.*

306. Прачытайце прадмову Ф. Скарыны да «Бібліі». На аснове канкрэтных прыкладаў з тэксту праілюструйце думку беларускага філосафа Ул. Конана: «Скарына, добра ведаючы элітарныя мовы навукі, філасофіі і тэалогіі — лацінскую, грэчаскую, стараславянскую,— напісаў свае каментарыі на роднай беларускай мове. Нават кананічныя біблейскія тэксты ён наблізіў да вуснай гутаркі, даваў на палях тлумачэнні асобных слоў арыгінала і, што асабліва важна, пада́ў да ўсіх раздзелаў біблейскіх кніг свае анатацыі, выклаўшы змест біблейскіх сюжэтаў і сімвалаў папулярна і на зразумелай простаму народу мове. Гэтым ён сцвярджаў каштоўнасць роднай мовы».

...В сей книзе [«Бібліі»] вси законы и права, ими же люде на земли справоватися имають, нописаны суть. В сей книзе лекарства душевные и телесные зуполне знайдете... Тут научение седми наук вызволеных достаточное. Хощеши ли умети граматику или, по-рускы говорячи, грамоту, еже добре чести и мовити учить, знайдеши в зуполной Библии, Псалтыру, чти ее. Пак ли ти ся любить разумети логику,— она же учить з доводом розознати правду от кривды,— чти книгу светого Іова или Послания светого апостола Павла. Аще ли же помыслиши умети риторику, еже ест красномовность, чти книги Саломоновы. А то суть три науки словесные. Восхощеш ли пак учитися музики, то ест певници, премножество стихов и песней светых по всей книзе сей знайдеши.

Люболити ест умети аритметику, еже вократце а неомыльне считати учить, четвертыи книги Моисеевы часто чти. Пак ли же имаши пред очима науку геометрию, еже по-руски сказуется землемерие, чти книгу Ісуса Наувина. Естъ ли астрономии или звездочети — найдеш на початку книги сее о сотворении солнеца и месеца и звезд; ...знайдеш во светом Еувангелии и о новоўтвореной звезде часу нарождения нашего спасителя Ісуса Христа. Более воистинну чудитися превеликой божией моци мусиш, нижли учитися. А то суть седм наук вызволеных...

Пра якія сем вызваленых (вольных) навук гаворыць Ф. Скарына? Якое месца сярод іх займае рыторыка?

307. Ул. Конан, ацэньваючы публіцыстыку Ф. Скарыны, піша: «Атрымаўшы адукацыю ў лепшых для свайго часу еўрапейскіх універсітэтах, Скарына добра ведаў антычнае красамоўства (прамовы Дэмасфена, Цыцэрона, Сакрата, Саламона і інш.), біблейскую прапаведніцкую традыцыю... Асобныя месцы яго твораў (аб патрыятызме, любві да радзімы і роднай мове) гучаць як красамоўныя вершы ў прозе».

Чаму, на вашу думку, крылатымі сталі наступныя радкі з прадмовы Скарыны?

Понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знають ямы своя; птици, летающие по возъдуху, ведають гнезда своя; рибы, плывающие по морю и в реках, чують виры своя; пчелы и тым падобноя боронять ульев своих,— тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають.

§ 78. Публічная прамова, яе асаблівасці.

Публічная (лац. publicus — грамадскі) прамова — вуснае выступленне, звернутае да слухачоў, якое мае на мэце растлумачыць, пераканаць, даказаць што-небудзь, уздзейнічаць на свядомасць і пачуцці аўдыторыі. Публічная прамова характарызуецца прадуманасцю, тэматычнай скіраванасцю, непасрэдным кантактам з аўдыторыяй, устаноўкай на слухачоў. У залежнасці ад мэты выступлення вылучаюць наступныя віды прамоў: інфармацыйная, пераканальная, пабуджальная (агітацыйная) і забаўляльная.

Інфармацыйная прамова (паведамленне, справаздача, даклад і інш.) мае на мэце праінфармаваць слухачоў па пэўнай тэме. Прамоўца павінен улічваць узрост, пазнавальныя інтарэсы аўдыторыі. Выкарыстоўваецца правераная, дакладная інфармацыя, падбіраюцца факты, аргументы.

Пераканальная прамова (урачыстая, віншавальная і інш.) скіравана на тое, каб пераканаць, прымусіць паверыць у праўдзівасць сцвярджэнняў, думак. У такой прамове неабходна ўлічваць эмацыянальны настрой слухачоў, іх адносіны да сітуацыі, тэмы выступлення.

Пабуджальная прамова скіравана на тое, каб пабудзіць, заклікаць слухачоў да пэўнага дзеяння, паўплываць на іх пачуцці. Прамова павінна даваць адказ на пытанні: што трэба зрабіць? Чаму гэта неабходна зрабіць?

Забаўляльная прамова мае забаўляльную, займальную скіраванасць.

308. Выпішыце з Тлумачальнага слоўніка значэнні слоў *аратар, рытар, прамоўца.* Складзіце з імі сказы. Якому з гэтых слоў вы аддасцё перавагу ва ўжыванні? Чаму? Абгрунтуйце свой выбар, улічваючы паходжанне і словаўтварэнне гэтых адзінак.

309. Прачытайце выступленне Максіма Танка на адкрыцці ў Мінску семінара перакладчыкаў беларускай літаратуры на замежныя мовы (1989 г.). Дакажыце, што гэтае выступленне ёсць публічная прамова (назавіце яе характэрныя асаблівасці). Вызначце і абгрунтуйце від прамовы (інфармацыйная, пераканальная, пабуджальная, забаўляльная).

ШАНОЎНЫЯ ТАВАРЫШЫ!

Усе мы рады шчыра прывітаць вас — нашых дарагіх сяброў, пасланцоў добрай волі, і ад імя беларускіх пісьменнікаў падзякаваць за тое, што вы знайшлі час сабрацца на шматпакутнай і гераічнай зямлі Беларусі. Сабрацца з адной мэтай — далейшага ўмацавання творчых сувязяў між нашымі літаратарамі.

Якімі б ні былі добрымі ці выдатнымі самі па сабе творы беларускай літаратуры, без добразычлівага і зацікаўленага стаўлення да іх нашых калег-перакладчыкаў, без вашага высокага прафесіяналізму дарога гэтых твораў да іншамоўнага чытача не была б такой вабнай і шырокай, якой яна стала асабліва ў апошнія дзесяцігоддзі.

Справа перакладу — гэта не нейкае сезоннае мерапрыемства ці аднаразовая кампанія. Гэта — праца, якая пачалася ў мінулых стагоддзях і разлічаная не на адно пакаленне майстроў слова. Справа перакладу — творчая, а творчасць — гэта перш за ўсё праца нястомная, апантаная, натхнёная, інакш бы ёй не займаліся вялікія майстры прыгожага пісьменства кожнага народа. Паміж вытокам і вынікам перакладчыцкай творчасці — складаны працэс пераўзнаўлення, перавыяўлення жыцця, засведчанага мастаком у вобразнай тканіне твора, які перакладаецца. Тэарэтыкі перакладу лічаць, што добрыя пераклады тыя, якія перадаюць не слова ў слова, а пераўзнаўляюць паэзію на паэзію.

Сёння перад перакладчыкамі, як і перад усімі літаратарамі, назбіралася шмат праблем. Мы спадзяёмся, што гэтая нарада-семінар стане значнай вяхой на шляху ўмацавання нашых творчых і чалавечых кантактаў.

● Як вы разумееце думку: «Добрыя пераклады тыя, якія перадаюць не слова ў слова, а пераўзнаўляюць паэзію на паэзію»?

∗ **310.** Падрыхтуйце і выступіце з невялікай інфармацыйнай прамовай на тэму «Перакладчыцкая дзейнасць беларускіх пісьменнікаў». Выкарыстайце адно з наступных даследаванняў: В. П. Рагойша. Пераклаў Якуб Колас... (Мн., 1972), В. Нікіфаровіч. Дарогі ў шырокі свет (Мн., 1979); М. П. Кенька. Майстэрства Аркадзя Куляшова — перакладчыка (Мн., 1983); Л. М. Бабкова. Замежная літаратура ў перакладзе на беларускую мову (Мн., 1980).

Кампазіцыя прамовы мае тры элементы: уступ, асноўную частку і заключэнне. Ва ўступе акрэсліваюцца тэма і задачы прамовы, ставіцца мэта зацікавіць, выклікаць увагу слухачоў. Ва ўступнай частцы можна звярнуцца да актуальнасці тэмы, растлумачыць асноўныя паняцці, тэрміны, працытаваць аўтарытэтныя выказванні, паведаміць план прамовы.

У асноўнай частцы з дапамогай фактаў, аргументаў раскрываецца сутнасць тэмы. Лагічна ад асобных, канкрэтных з'яў пераходзіць да абагульненняў, выяўлення заканамернасцяў. У заключэнні падводзяцца вынікі выступлення. Можна перадаць асноўныя думкі ў форме тэзісаў, выказаць асабістыя адносіны да тэмы выступлення, назваць нявырашаныя праблемы.

311. Прачытайце прамову Рыгора Шырмы на ўрачыстым пасяджэнні ў Маскве, прысвечаным 200-годдзю з дня нараджэння нямецкага кампазітара Людвіга ван Бетховена (16 снежня 1970 г.). Прааналізуйце прамову па наступным плане:

1. Вызначце мэту прамовы (праінфармаваць, пераканаць, пабудзіць або пазабаўляць слухачоў).
2. Акрэсліце кампазіцыю прамовы. Як прамоўца развівае тэму, як раскрывае асноўную думку, дае вытлумачэнні?
3. Вызначце асноўную тэму прамовы.
4. Назавіце галоўныя ідэі, якія раскрываюць тэму.
5. Якія аргументы, доказы, прыклады, аналогіі, лічбы, цытаты прыводзяцца ў прамове?
6. Як заканчваецца прамова?

Гэтая велічная фігура мастака, грамадзяніна, мысліцеля не мае роўных у музычным мастацтве. Ён узвышаецца над сваімі папярэднікамі і сучаснікамі. Бетховен узвышаецца і над тым, што было створана пасля яго.

У чым такое велізарнае значэнне творчасці Людвіга ван Бетховена?

У тым, што ён быў смелым рэфарматарам музычнага мастацтва.

У тым, што ён з небывалай да таго ў музыцы дасканаласцю адлюстраваў дыялектычную сутнасць жыццёвых працэсаў.

У тым, што ў сваіх вобразах ён раскрыў тую магутную сацыяльную сілу, носьбітам якой з'яўляецца народ.

Творчасць Бетховена з’явілася найбольш абагульняючым, рэалістычным і дасканалым адлюстраваннем у мастацтве народнага руху ў Германіі на мяжы XVIII—XIX стст. Бетховен як тварэц даў свету высокія ідэалы чалавечнасці і сапраўднай свабоды асобы. Ён не быў героем-адзіночкай, ён заўсёды абапіраўся на народ.

Бетховену давялося перажыць, адчуць і прадумаць круг грамадскіх і маральна-філасофскіх праблем, пастаўленых самім жыццём. І нішто не магло забіць веру Бетховена ў чалавека. Звернемся да запісных кніжак, з дапамогай якіх, абсалютна страціўшы слых, кампазітар падтрымліваў зносіны з людзьмі. Якімі смелымі думкамі, якімі гнеўнымі словамі, накіраванымі супраць еўрапейскай рэакцыі, напоўнены яны.

Мільёны людзей ведаюць на памяць тэму лёсу з Пятай сімфоніі і тэму радасці з Дзевятай. Абедзве яны ўвасабляюць найвялікшы кантраст бетховенскай музыкі — няўмольнасць варожага пачатку і ўсёпераможную радасць вызваленага чалавецтва.

Для народаў усяго свету імя Бетховена стаіць у шэрагу змагароў за шчасце чалавецтва. Менавіта таму такой вялікай падзеяй сусветнага значэння з’яўляецца для нас 200-годдзе з дня нараджэння найвялікшага генія музыкі Людвіга ван Бетховена.

Якія прыёмы выкарыстоўвае аратар, каб дасягнуць мэты прамовы?

312. Прачытайце прамову студэнта. Прааналізуйце яе (гл. план, прапанаваны ў папярэднім практыкаванні). У чым асаблівасць гэтай прамовы?

ЯК ПРАЖЫЦЬ НА СТЫПЕНДЫЮ?

Вы калі-небудзь былі ў інтэрнаце дні за тры да стыпендыі? Калі так, то вам будзе знаёмы такі малюнак: трэць студэнтаў сядзіць ужо на адной бульбе, другая трэць бегае гэтую бульбу пазычаць, а апошняя — мае яшчэ крыху грошай на каўбасу, але нікому пра гэта не гаворыць. Сумуюць нават мышы...

Але вось настае́ светлы дзень — дзень атрымання стыпендыі. І перад кожным паўстае пытанне: як жа размеркаваць грошы, каб не застацца пад канец месяца без грошай і нават бульбы?

Для гэтага студэнт павінен запомніць наступнае.

Па-першае, ні ў якім выпадку нельга адразу ж ісці ў кафэ або рэстаран, каб адзначыць атрыманне стыпендыі. Чаму? Бо на гэтым стыпендыя можа і скончыцца.

Па-другое, нельга з радасці ісці ў кнігарню і набываць новы падручнік, які каштуе палову стыпендыі, а то і больш. Не забывайцеся: стыпендыя даецца на жыццё на працягу цэлага месяца, а не на адзін падручнік.

Па-трэцяе, абавязкова, пакуль ёсць грошы на білет, трэба з’ездзіць дадому. Матэрыяльная падтрымка бацькоў — неабходны фактар пры выжыванні на адну стыпендыю.

Калі выканаць усе гэтыя патрабаванні, то ў вас ёсць рэальны шанс цэлы месяц пражыць на стыпендыю. Галоўнае, не забывайцеся — нельга шыкаваць, нельга захапляцца дарагімі кнігамі, рэчамі і нельга адмаўляцца ад падтрымкі бацькоў. Пры выкананні гэтых умоў у кожнага маецца спадзяванне не проста выжыць, а нават даволі прыстойна, не нервуючыся, пражыць на стыпендыю.

Якім, мяркуючы па зместу выступлення, вам уяўляецца характар прамоўцы?

§ 79. Этапы падрыхтоўкі да публічнага выступлення.

Чалавек, які выступае з прамовай, заўсёды знаходзіцца ў цэнтры ўвагі і так ці інакш уздзейнічае на слухачоў. Поспех публічнага выступлення ў многім залежыць ад таго, наколькі добра прамоўца ведае прадмет гаворкі, наколькі дасканала прамова падрыхтавана і прадумана.

Што трэба ведаць, рыхтуючыся да публічнага выступлення?

1. **Выбар тэмы прамовы.**

Тэма можа быць акрэслена загадзя або яе выбірае сам прамоўца. У гэтым выпадку трэба ўлічваць свае веды па выбранай тэме, асабісты вопыт, уменне прадбачыць, наколькі тэма ўяўляе цікавасць для слухачоў.

2. **Вызначэнне мэты прамовы.**

Прамоўца, як правіла, ставіць за мэту:

праінфармаваць, растлумачыць;
схіліць або заклікаць да пэўнага рашэння, дзеяння;
падбадзёрыць слухачоў, развесяліць, натхніць.

3. **Падбор, асэнсаванне і канспектаванне літаратуры.**

Асноўнымі крыніцамі для падрыхтоўкі прамовы з’яўляюцца:

навуковая і навукова-папулярная літаратура;
даведачная літаратура, энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі, бібліяграфічныя даведнікі;
мастацкая літаратура;
артыкулы з газет і часопісаў;
перадачы радыё і тэлебачання;
уласныя назіранні.

4. **Прадумванне кампазіцыі (пабудовы, суадносін паміж часткамі), складанне плана прамовы.**

Пасля вывучэння і канспектавання літаратуры трэба прадумаць кампазіцыю прамовы: якімі словамі пачаць выступленне, як развіваць асноўныя тэзісы (палажэнні), якія вывады зрабіць у заключэнні. Неабходна вызначыць парадак падачы матэрыялу, узаемаразмяшчэнне яго элементаў (уступу, асноўнай часткі, заключэння) і скласці план прамовы.

5. **Рэпетыцыя, прагаворванне прамовы.**

313. Якую з прапанаваных тэм выступленняў вы абралі б? Чаму? Наколькі фармулёўка тэмы паўплывала на ваш выбар?

«Прамова, якая мне запомнілася».
«Аратар, які застаўся ў памяці».
«Якіх прамоўцаў я люблю слухаць?»
«Якія выступленні мне не падабаюцца?»

∗ **314.** Падбярыце літаратуру для выступлення на тэму «Лексікаграфічная дзейнасць Івана Насовіча».

315. Пазнаёмцеся з прыёмамі актывізацыі ўвагі чытачоў падчас прамовы. Якія з гэтых прыёмаў, на вашу думку, найбольш дзейсныя?

Уступ:

зварот да аўдыторыі;
паведамленне мэты і плана выступлення;
прыём суперажывання;
зварот да парадаксальнай, нестандартнай сітуацыі;
напамін пра інтарэсы слухачоў.

Асноўная частка:

зварот да прамовы папярэдняга аратара;
спасылка на аўтарытэты або на агульнавядомыя факты, крыніцы;
выкарыстанне ўласнага вопыту.

Заключэнне:

падсумоўванне галоўнага;
заклікі да непасрэдных дзеянняў;
жарты, гумар;
пытанні да аўдыторыі.

● Якія з прапанаваных прыёмаў актывізацыі ўвагі найбольш імпануюць вам?

316. Прачытайце прамову «Ці спяваем мы дома разам?». Мэта яе: абудзіць цікавасць да праблемы мікраклімату ў сям'і, дапамагчы ў працэсе разважання «намацаць» асноўнае, што аб'ядноўвае ці раз'ядноўвае членаў сям'і.

Вызначце кампазіцыйныя часткі прамовы. Якія прыёмы актывізацыі ўвагі чытачоў выкарыстаны на розных этапах прамовы? Што вам спадабалася (не спадабалася) у ёй?

Ці спяваем мы дома ў сям'і разам? Мне здаецца, што тэма акрэслівае нешта большае, чым сумеснае распяванне твораў. Але я не стану вышукваць гэты глыбокі падтэкст, адкажу на пытанне адразу: «Мы разам дома не спяваем. І паасобку таксама».

Мая маці не спявае, хоць спяваць любіць. Толькі ў яе не зусім добры слых. І як яна толькі спрабавала спяваць, мая бабуля, маміна маці, адразу ж перапыняла: «Ну, куды ты вядзеш? Як гэта, каб не саўладаць са сваім голасам». І мая маці замаўкала.

Мая бабуля таксама не спявае. Хоць мае і добры слых, і песні ведае. Але яе жыццё наогул прывучыла маўчаць. Спачатку ў вайну, калі яшчэ падлеткам працавала на шахце пад Тулай. Пасля праз замужжа апынулася ў нас на Беларусі і маўчала ў свякроўчынай хаце, бо не прыйшлася даспадобы новым сваякам. Тым больш, што свякроўка пару разоў заўважыла пры спробе заспяваць: «Рана, пташачка, запела...» І мая бабуля перастала спяваць. Ды і спяваць асабліва не было калі: свякроўка, а потым і яе муж цяжка захварэлі.

А вось мой бацька не спявае, таму што не хоча. Калі б захацеў, то спяваў бы. Цэлы дзень спяваў бы. Такое з ім здараецца толькі ў вялікія святы, калі госці прыходзяць. Тады ён любіць сольныя працяглыя песні. А так звычайна мой бацька наогул маўчыць.

Ёсць у нас яшчэ кошка. Яна спявае ў двух выпадках: калі хоча есці і... з адзіноты.

Што да мяне, то, напэўна, адбілася спадчыннасць і асяродак, у якім я жыву. Спяваю рэдка, як наш бацька, звычайна на святах, але ў хоры. Пэўна таму, што крыху саромеюся, бо калі не чую спеваў пастаянна, то ўжо не магу іх успрымаць як натуральную з'яву (таксама ведаю свае вакальныя здольнасці). А заспяваць мне часам вельмі хочацца. І... з адзіноты таксама.

Таму і мяркуйце самі, чаму мы не спяваем разам. Можа, проста не склалася наша сямейная песня...

Усе прыгадваюць, што мой дзядуля, бацька маёй маці, спяваў. Але ён даўно памёр. І абарвалася, відаць, наша спадчынная песня... *Алена С.*

∗ **317.** Падрыхтуйце прамову з адпаведнай мэтавай устаноўкай (інфармацыйнай, пераканальнай, забаўляльнай). Сфармулюйце тэму і мэту прамовы.

Вывады і абагульненні, якія слухач (чытач) запісвае ў форме цытат або ўласных фармулёвак, што маюць характар сцвярджэння, называюцца **тэзісамі**. У тэзісах раскрываюцца асноўныя палажэнні, ідэі артыкула, кнігі, твора. Тэзісы дазваляюць абагульніць матэрыял, перадаць яго змест шляхам сціслых запісаў.

Тэзісы складаюцца пры паўторным чытанні. Тэкст разбіваецца на часткі, у кожнай з іх вылучаецца галоўнае. Падрыхтаваць тэзісы — значыць запісаць асноўныя думкі тэксту.

Тэзісы, як правіла, не патрабуюць прыкладаў, ілюстрацый. Звычайна яны нумаруюцца — так лягчэй захаваць логіку аўтарскіх разважанняў.

318. Перачытайце тэарэтычныя звесткі з папярэдняга параграфа і перадайце іх змест у выглядзе тэзісаў.

§ 80. Асноўныя віды публічных прамоў.

Паведамленне — выступленне, якое рыхтуецца на матэрыяле адной або некалькіх крыніц. У аснове працы над паведамленнем ляжыць асэнсаванне асноўных ідэй прачытанага. План паведамлення на лінгвістычную тэму можа быць такім:

1) тэма паведамлення, яго праблематыка;
2) з гісторыі вывучэння пытання;
3) тлумачэнне асноўных тэрмінаў, паняццяў;
4) агляд розных поглядаў на праблему, супастаўленне падыходаў розных вучоных;
5) абагульненне, падвядзенне вывадаў.

319. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Лінгвістычныя слоўнікі беларускай мовы». Выкарыстайце наступную літаратуру: Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. Міхневіча А. Я. (Мн., 1994); А. Е. Михневич. В глубь слова человеческого: Наука о языке и ее разделы (Мн., 1982); В. К. Щербин. Вселенная в алфавитном порядке: Словари вчера, сегодня, завтра (Мн., 1987).

Пры падрыхтоўцы паведамлення карыстайцеся наступнымі зваротамі: тэма майго выступлення... Вывучэнне гэтага пытання звязана з прозвішчамі такіх вучоных, як... Ёсць розныя падыходы да вызначэння... Спынюся на асноўных палажэннях... Хочацца спаслацца на думку... Заканчваючы сваё паведамленне...

Лекцыя — від інфармацыйнай прамовы з адукацыйнай мэтай у школе, ВНУ, на семінары і г. д. Лекцыя патрабуе навуковага выкладу матэрыялу, логікі ў разважаннях, прадуманых прыкладаў, аргументаваных вывадаў. Рыхтуючыся да гэтага віду прамовы, лектар:

акрэслівае тэму, задачы лекцыі, яе пераемнасць з вядомым матэрыялам;

прадумвае, як суаднесці матэрыял з узроўнем ведаў слухачоў (вучняў, студэнтаў, спецыялістаў);

складае план, запісвае асноўныя факты, лічбы, прозвішчы, фрагменты або ўвесь тэкст лекцыі (невыпадкова ўжываецца выраз *чытаць лекцыю*).

План лекцыі і літаратура да тэмы, як правіла, паведамляюцца слухачам. Навукова-папулярная лекцыя мае на мэце зацікавіць слухачоў, падтрымаць іх увагу да тэмы, праблемы.

320. Прачытайце пачатак лекцыі прафесара А. Я. Супруна на тэму «Маўленчая дзейнасць і яе разнавіднасці». Як прамоўца фармулюе задачы лекцыі? Звярніце ўвагу, як рыхтуюцца слухачы да ўспрымання матэрыялу, як паступова пашыраецца і паглыбляецца тэма лекцыі. Прасачыце, як дэталізуюцца асноўныя рысы паняцця «маўленчая дзейнасць». Ахарактарызуйце прыклады, якія прыводзіць вучоны.

Сфармулюйце і запішыце асноўныя палажэнні лекцыі.

...Значная частка нашага жыцця занятая маўленчай дзейнасцю. Мы размаўляем, расказваем, слухаем паведамленні па радыё, мы выслухоўваем іншых людзей, мы пішам, чытаем. Мы разважаем услых, а часам — і пра сябе, але ў славеснай форме. Мы глядзім кінафільм, мы ўслухоўваемся ў маналогі артыстаў у драматычным тэатры, мы прысутнічаем на сходах, аддаём распараджэнні і атрымліваем указанні, мы слухаем і напяваем песні... Усё гэта — маўленчая дзейнасць. Яна вельмі разнастайная. Яна можа адбывацца самастойна, а часам — паралельна з іншымі відамі дзейнасці.

Маўленчая дзейнасць у большай ступені — гэта дзейнасць па перадачы інфармацыі, а чалавек, які жыве ў грамадстве, удзельнічае ў грамадскай вытворчасці, мае патрэбу ў абмене інфармацыяй з іншымі людзьмі, у зносінах.

Сутнасць маўленчай дзейнасці ў тым, што яна служыць перадачы інфармацыі, узаемінам паміж людзьмі. Часам узнікаюць спрэчкі аб тым, ці з'яўляецца маўленчая дзейнасць дзейнасцю. Спрэчкі гэтыя беспрадметныя і схаластычныя. Усё залежыць ад таго, што называюць дзейнасцю, а значыць, спрэчкі павінны весціся не аб маўленчай дзейнасці, а адносна азначэння тэрміна *дзейнасць.* Больш прадуктыўна паспрабаваць высвятліць, у чым спецыфіка маўленчай дзейнасці, чым яна падобная і чым адрозніваецца ў параўнанні з іншымі відамі чалавечай дзейнасці.

Працэс маўлення зводзіцца да таго, што пэўная думка аднаго чалавека матэрыялізуецца ў выглядзе сказаных або напісаных гэтым чалавекам фраз, якія ўспрымаюцца другім чалавекам, што здабывае з гукавой абалонкі змест, закладзены першым удзельнікам зносін. Мы настройваемся на чыйсьці голас або почырк, паварочваем галаву ў бок таго, хто гаворыць, углядаемся ў напісаныя радкі. Словам, як у працэсе стварэння, так і пры ўспрыманні тэкстаў (г. зн. пры розных відах маўленчай дзейнасці) адбываецца пэўная дзейнасць, якая суправаджае пераўтварэнне (расшыфроўку) інфармацыі, якая дазваляе перадаваць інфармацыю ад чалавека да чалавека.

У працэсе маўленчай дзейнасці ёсць важная адметнасць — яе сумеснасць, калектыўнасць. Маўленчая дзейнасць ажыццяўляецца, як мінімум, удваіх: адзін гаворыць, другі слухае. Значыць, калектыўны характар маўленчай дзейнасці адрознівае яе ад некалектыўных відаў заняткаў.

Дыскусія (лац. discussio — даследаванне) — гэта спрэчка, абмеркаванне праблемы, у якім прымае ўдзел некалькі чалавек, кожны з якіх адстойвае сваю думку, пазіцыю. Мэта правядзення дыскусіі — выяўленне розных пунктаў погляду на праблему, што дапамагае пошуку ісціны, а таксама выхаванне культуры моўных зносін у час спрэчкі.

Пры дыскутаванні важна не скажаць думкі апанентаў, з павагай ставіцца да чужых поглядаў. Пажадана выбраць вядучага, які б падводзіў вынікі, абагульняў блізкія, сходныя пазіцыі, удакладняў прадмет спрэчкі, выяўляў разыходжанні. Трэба памятаць: дыскусія — гэта найперш супрацоўніцтва, сумесная дзейнасць для спасціжэння ісціны.

321. Любая спрэчка (у тым ліку і дыскусія) будзе эфектыўнай, калі ўдзельнікі змогуць захаваць культуру, этыку маўленчых паводзін. Прачытайце правілы спрэчкі, запішыце тыя з іх, якія вы лічыце найбольш важнымі.

1. Перш чым выступіць, спытайце сябе, ці ёсць неабходнасць уступаць у спрэчку (ці маеце вы што сказаць). Дэталёва прадумвайце тое, што будзеце гаварыць.
2. Сцісла і ясна выкажыце і аргументуйце свой пункт погляду. Ваша прамова павінна быць пераканаўчай.
3. Помніце, што лепшым доказам або спосабам абвяржэння з'яўляюцца дакладныя і бясспрэчныя факты. Калі даказана памылковасць вашай думкі, майце мужнасць прыняць аргументы вашага апанента.
4. Даказваючы і абвяргаючы, гаварыце выразна, дакладна.
5. Памятайце пра культуру зносін. Умейце спакойна выслухаць іншых, інтэлігентна высніць іх пазіцыю, паважайце думку таварышаў, не павышайце голасу, не перабівайце прамоўцаў, ухіляйцеся ад паспешлівых вывадаў, старайцеся зразумець пункт погляду субяседніка, ход яго думак. *В. Родчанка.*

322. Запішыце наступныя выказванні па-беларуску.

1. В спорах нет ни высших, ни низших, ни званий, ни имён: важна одна лишь истина, перед которой равны все. *Р. Роллан.*
2. Без горячих споров, желания понять друг друга, без стремления не только навязать свою позицию, но и принять чужой, раздражающий тебя взгляд, мы не в состоянии проникать в глубь вопроса, разбирать его всесторонне, быстро и логично. *С. Долецкий.*
3. Умение спорить трудно представить без способности освобождаться от власти эмоциональных помех, при которых стремление отстаивать свою правоту, искать истину или переубеждать партнера замещается темпераментными восклицаниями, желанием уязвить противника. *К. Павлова.*

323. Падрыхтуйцеся да ўдзелу ў дыскусіі на тэму «Ці патрэбна выхоўваць культуру маўлення?». Для гэтага азнаёмцеся з наступнай літаратурай: А. А. Каўрус. Культура слова (Мн., 1983); Ф. М. Янкоўскі. Само слова гаворыць (Мн., 1986); М. Я. Цікоцкі. Сугучнасць слоў жывых... (Мн., 1981); Я. Скрыган. Ранішнія росы (Мн., 1965). Падбярыце дадатковую літаратуру.

Стварыце ініцыятыўную групу па падрыхтоўцы дыскусіі. Напішыце аб'яву аб дыскусіі, у якой назавіце тэму, пытанні, літаратуру, час і месца правядзення. Выпусціце газету, прысвечаную пытанням культуры маўлення. Выберыце вядучага дыскусіі.

§ 81. Інтанацыйныя сродкі афармлення вуснай мовы.

Інтанацыйнае афармленне вусных выказванняў адыгрывае не менш важную ролю, чым іх змест. Старанна падрыхтаваная прамова шмат страчвае, калі прамоўца гаворыць вяла, манатонна, невыразна. Каб авалодаць тэхнікай вуснага маўлення, трэба свядома ставіцца да такіх інтанацыйных сродкаў, як мелодыка голасу, лагічныя і псіхалагічныя паўзы, тэмп і тон маўлення і інш.

Мелодыка — змяненне вышыні голасу на працягу выказвання. Адрозніваюць мелодыку завершанасці, якая характарызуецца паніжэннем голасу (уласціва апавядальным, пытальным сказам з пытальнымі словамі). Пытальная мелодыка характарызуецца павышэннем голасу (уласціва пытальным сказам без пытальных слоў).

Тэмп маўлення — хуткасць вымаўлення гукаў, складоў, слоў. Адрозніваюць звычайны (нармальны), хуткі і павольны тэмп маўлення. Важна, каб прамоўца прытрымліваўся нармальнага тэмпу маўлення.

Лагічныя паўзы, як правіла, адпавядаюць структуры сказаў і тэксту, на пісьме звычайна абазначаюцца знакамі прыпынку. Яны падзяляюць тэкст на сэнсава-інтанацыйныя часткі. Псіхалагічныя паўзы прамоўца выкарыстоўвае *для выдзялення найбольш важнай інфармацыі, вывадаў, асноўных палажэнняў.*

Тон — характар, адценне гучання голасу. Тон выражае пачуцці, адносіны да прадмета гутаркі і залежыць ад стаўлення прамоўцы да таго, пра што ён гаворыць.

324. Прачытайце ўголас урывак з паэмы М. Гусоўскага «Песня пра зубра», правільна карыстаючыся мелодыкай голасу. Старайцеся не паслабляць сілу голасу ў канцы радка, не рабіць рэзкіх выдыхаў. Вызначце памер верша. Як памер уплывае на інтанацыю, мелодыку?

Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы
Росквітам княства Літоўскага, нашага краю,
І называюць той век залатым. Разбяромся:
Мне так здаецца, што гэтай шаноўнаю назвай

Век той названы па простай прычыне: дзяржаўца
Перад багаццем і шчасцем зямным пастаянна
Ставіў багацце духоўнае — злата дзяржавы.
Ён быў набожны, і першы з народамі княства
Сам ахрысціўся, прызнаўшы, што з верай паганскай
Повязі ўсе парывае, а ідалаў веры
Ён загадаў пазбіраць і панішчыць, і цэрквы
Богу адзінаму скрозь будаваў, і надзелы
Служкам духоўным адвальваў з угоддзяў не скупа.
Славу і ўхва́лу вялікаму князю аддаў я
Поўнаю мерай, хаця і зусім не сумы́сля
Ратныя справы яго абышоў. Адчуваю:
Гледзячы доўга назад, я паглыбіўся ў нетры
Даўняе даўнасці, збіўся з напрамку, а трэба ж
Брацца па сцежцы на поўнач, да свойскага лесу,
Ды і пара б мне дапець сваю песню пра зубра...

325. Выканайце практыкаванне на выпрацоўку мелодыкі голасу. Прачытайце верш ціха, «тэатральным шэптам». Накіроўвайце гукі як можна далей і захоўвайце выразнасць артыкуляцыі.

СЛОВЫ.

Над намі словы уладараць.
Мы чуем і гаворым іх.
Яны то здружаць, то пасвараць
Сяброў і ворагаў маіх.

Бо словы розныя бываюць.
Адны — агню стрымаюць шквал,
Другія словы забіваюць
Усё жывое напавал.

Ад слова сэрца халадзее,
Праходзіць сон і забыццё,
Ад слова рушацца надзеі,
Ад слова свеціцца жыццё.

Ад слова вырастаюць крылы,
А ў сэрцы стукае любоў,
Ад слова прыбываюць сілы,
Дык не шкадуйце шчырых слоў.

А здатным толькі на дакоры
І гучна словамі грымець,
Каб не прыносіць людзям гора,
Было б найлепей анямець. *С. Грахоўскі.*

326. Прачытайце адну і тую ж прыказку (прымаўку) розным тонам.

1. З кім павядзешся, ад таго і набярэшся *(з асуджэннем; рашуча; сумна; павучальна)*.
2. Якое карэнне, такое і насенне *(расчаравана; павучальна; зларадна)*.
3. Што з воза ўпала, тое прапала *(суцяшальна; раззлавана)*.
4. Будзе і на крапіву мароз *(з гонарам; жартаўліва)*.

Інтанацыйны падзел тэксту — своеасаблівая інтанацыйная транскрыпцыя, г. зн. запіс таго, як трэба правільна карыстацца інтанацыйнымі сродкамі пры чытанні. Інтанацыйны падзел тэксту робіцца наступным чынам:

1) алоўкам адзначце ў тэксце месцы лагічных і псіхалагічных паўз, а таксама іх працягласць. Паўза пазначаецца вертыкальнай рыскай, кароткая паўза — адной рыскай, доўгая — дзвюма. Звычайна доўгія паўзы адпавядаюць знакам прыпынку ў тэксце; кароткія робяцца ў развітых сказах паміж саставам дзейніка і выказніка, пры аднародных членах сказа, пры пералічэнні і г. д.;

2) падкрэсліце словы, на якія падае лагічны націск. Адзначце слоўны націск у тых словах, якія маюць акцэнталагічныя варыянты;

3) адзначце мелодыку голасу ў тых словах, якія папярэднічаюць паўзе. Мелодыку завершанасці адзначце стрэлачкай уніз (↓), незавершанасці — стрэлачкай уверх (↑);

4) падкрэсліце дзвюма рыскамі сэнсава важныя ўрыўкі тэксту, якія павінны быць прачытаны запаволена. Менш важныя ўрыўкі, якія можна прачытаць хутчэй («на адным дыханні»), заключыце ў дужкі.

327. Прачытайце верш Р. Барадуліна. Як змяняецца тон голасу ў адпаведнасці з эмацыянальным малюнкам верша?

Зрабіце інтанацыйны падзел верша.

Прачытайце верш у адпаведнасці з інтанацыйным падзелам тэксту. Наколькі гэты падзел дапамог прачытаць вам верш прафесійна, як мастацкі твор?

Світанняў я з табой не сустракаў,
Не рассякаў вяслом азёрнай хвалі.
І толькі шморгаў носам аб рукаў,
Калі цябе да дошкі выклікалі.

Здавалася, што бачыць увесь клас,
Калі ў твой бок глядзеў я незнароку.
Каб аб сабе напомніць лішні раз,
Па пяць заўваг я зарабляў на ўроку.

Што стала мне ты нейкаю другой,
Баяўся і сабе прызнацца ў гэтым.
Ды толькі ўсе чамусьці нас з табой
На кніжках плюсавалі без сакрэту.

Ну а калі кілометры за два
Дамоў з аднавяскоўцамі ішла ты,
Як крыўдна мне было, як я злаваў,
Што каля самай школы наша хата.

Гады прайшлі. У кожнага свой шлях.
І апынуўся я не ў роднай хаце.
...З усмешкай палахлівай на губах
Я сніў цябе ў студэнцкім інтэрнаце.

І вось нарэшце на лістах шасці
Прызнаўся я табе ў сваім каханні.
З трывогай «заказное» апусціў
І атрымаў адказ — тваё маўчанне.

Дамоў прыехаў. Кажуць, трэці дзень
Грыміць тваё вяселле (я ж не веру).
Вянок з гароху хочуць мне надзець
Сябры, як адстаўному кавалеру.

Хай надзяюць — мне невялікі страх,
Я з гора пацягну з кілішка троху.
Дык пасядзім з табой мы ў вянках,
Твой з красак палявых, а мой з гароху.

...Хай снег гадоў асядзе ў валасах,
Хай будзе мне хоць пяць разоў па дваццаць —
Усмешкай палахлівай на губах
Ты школьніцай мне будзеш усміхацца...

328. Вам неабходна прачытаць сябру матэрыял складанага параграфа. Для гэтага выберыце з параграфа падручніка па мове найбольш важную інфармацыю, другарадную і не вельмі важную. Як зменіцца тэмп вашага маўлення ў адпаведнасці з чытаннем розных частак?

329. Прачытайце ўрывак з артыкула Н. Гілевіча, выкарыстоўваючы вядомыя вам інтанацыйныя сродкі вуснай мовы.

Тысячы гадоў назад вядомыя ісціны. Тысячы разоў забытыя. Напрыклад: абуджэнне і выхаванне ў чалавеку пачуцця ўласнай годнасці трэба пачынаць з калыскі. З гадавалага ўзросту трэба крок за крокам тлумачыць, а найперш даводзіць сваім асабістым прыкладам, што такое чалавечая годнасць, гонар, павага, пашана...

Вось мы вельмі ўстрывожаны эпідэміяй разводаў. Мы хочам, каб не развальваліся сем'і. А як мы выхоўваем будучых жонак і мужоў? Пашыраем сярод школьнікаў «сексуальныя веды», прапагандуем гігіену палавога жыцця. Само палавое жыццё школьнікаў мы прынялі ўжо як дадзенасць, змірыліся канчаткова, і ўсё, што засталося,— гэта вучыць гігіене... А вучыць трэба ў школе не гэтаму! Вучыць трэба чалавечай годнасці і жаночай гордасці, маральнай чысціні, сумленнасці, духоўнай культуры, грамадзянскай прынцыповасці. Мы не з таго пачынаем?!

Разбурэнне сям'і — адно з самых вялікіх няшчасцяў для нас, славян. Цынічнае развянчанне самой ідэі святасці сям'і — бяда ў сто разоў, у тысячу разоў горшая, чым некаторыя думаюць. Без стабільнай сям'і не можа быць стабільнага грамадства. За развалам сям'і стаіць развал яго сацыяльных і маральных асноў, развал усяго іншага, развал будучыні, бо гэта — катастрафічны ўдар па дзецях, па іх кволых душах і сэрцах. «Ой, як ён перабольшвае, як празмерна абагульняе!» — прадбачу я пярэчанні і нязгоду. Быў бы шчаслівы, каб мае трывогі аказаліся перабольшанымі. Але — на жаль, на жаль! Рэальнасць гаворыць, што трывогу трэба біць яшчэ мацней.

330. Прачытайце наступныя выказванні. Пагадзіцеся з імі, прывёўшы неабходныя аргументы і прыклады, або абвергніце іх, матывуючы сваю нязгоду.

1. Значэнне інтанацыйных сродкаў для вуснага маўлення можна параўнаць са значэннем прыгожага почырку для пісьмовай мовы. *А. Міхневіч.*

2. Інтанацыя нясе важную інфармацыю пра чалавека: пра яго настрой, пра яго адносіны да прадмета размовы і да субяседніка, пра яго характар і нават прафесію. *І. Іванова.*

331. Падрыхтуйце прамову на тэму «Аўтамабіль — не раскоша, а вораг нашага здароўя». Мэта прамовы: пераканаць слухачоў у неабходнасці фізічных заняткаў, працяглай хадзьбы, плавання для чалавека любога ўзросту. Улічыце, што выступаць трэба перад аўдыторыяй, якая перакананa, што «аўтамабіль — не раскоша, а сродак перамяшчэння», што многія прыйшлі паслухаць вас па абавязку.

332. Прачытайце ўрывак з твора М. Капыловіча. Чым блізкія вам разважанні пісьменніка?

Вось пішуць: малая радзіма. Што гэта такое? Адкуль і дакуль яе межы? Вось пра гэта я і пачаў думаць, ступіўшы на зямлю маёй малой радзімы, сваёй палескай вёскі. Па-мойму, яна — гэта абсяг нашага дзяцінства, тое, што могуць бачыць дзіцячыя вочы. І што прагне ўвабраць у сябе чыстая, шчырая душа. Дзе гэтая душа ўпершыню засумавала, узлавалася або перажыла сваё першае ўзрушэнне...

Падрыхтуйце выступленне на тэму «Малая радзіма».

ДАДАТАК

Фанетычны разбор.

Парадак разбору.

1. Арфаграфічны запіс слова.
2. Колькасць складоў, націскны склад.
3. Характарыстыка гукаў: галосны (якой літарай абазначаны) або зычны (санорны, звонкі ці глухі, цвёрды ці мяккі, свісцячы ці шыпячы; якой літарай абазначаны).
4. Колькасць гукаў і літар у слове.

Узор.

Хто роднага краю цураецца, той і ***матчынай*** *хаты* ***адцураецца.*** (Прыказка.)

1. ***Матчынай.***
2. Тры склады, націск падае на першы склад.
3. [м] — зычны, санорны, цвёрды; абазначаны літарай ***м*** (эм);
   [а] — галосны; абазначаны літарай ***а***;
   [ч̑] — зычны, глухі, цвёрды, шыпячы, падоўжаны; абазначаны спалучэннем літар ***тч*** (тэ-чэ);
   [ы] — галосны; абазначаны літарай ***ы***;
   [н] — зычны; санорны, цвёрды; абазначаны літарай ***н*** (эн);
   [а] — галосны; абазначаны літарай ***а***;
   [й] — зычны, санорны, мяккі; абазначаны літарай ***й*** (і кароткае).
4. У слове 7 гукаў і 8 літар.

1. ***Адцураецца.***
2. 5 складоў, націск падае на трэці склад.
3. [а] — галосны; абазначаны літарай ***а***;
   [ц̑] — зычны, глухі, цвёрды, свісцячы, падоўжаны; абазначаны спалучэннем літар ***дц*** (дэ-цэ);
   [у] — галосны; абазначаны літарай ***у***;
   [р] — зычны, санорны, цвёрды; абазначаны літарай ***р*** (эр);
   [а] — галосны; абазначаны літарай ***а***;
   [й] — зычны, санорны, мяккі; абазначаны разам з наступным гукам [э] літарай ***е***;
   [э] — галосны; абазначаны разам з папярэднім гукам [й] літарай ***е***;
   [ц̑] — зычны, глухі, цвёрды, свісцячы, падоўжаны; абазначаны спалучэннем літар ***цц*** (цэ-цэ);
   [а] — галосны; абазначаны літарай ***а.***
4. У слове 9 гукаў і 10 літар.

Марфемны разбор.

Парадак разбору.

1. Часціна мовы.
2. Слова нязменнае ці зменнае (калі зменнае, адзначыць, па чым змяняецца).
3. Канчатак (у тым ліку нулявы). Значэнні канчатка.
4. Аснова, яе тып (вытворная ці невытворная).
5. Корань. Падабраць некалькі роднасных слоў (у тым ліку з варыянтамі кораня), абазначыць у іх корань.
6. Афіксы:
   а) постфікс; падабраць 2—3 словы з гэтым постфіксам;
   б) суфіксы; падабраць па 2—3 словы з кожным суфіксам;
   в) прыстаўкі; падабраць словы з такімі ж прыстаўкамі.
7. Графічнае абазначэнне марфемнага складу слова.

Узор.

1. ***Узнесеную*** — дзеепрыметнік, слова зменнае, змяняецца па родах, ліках, склонах: $\textit{узнесен}\boxed{\textit{ая}}$, $\textit{узнесен}\boxed{\textit{ых}}$, $\textit{узнесен}\boxed{\textit{ы}}$.

Канчатак *-ую*, указвае на ж. р., адз. л., В. скл.

Аснова $\underline{\textit{узнесен-}}$ — вытворная.

Корань $\textit{-}\overgroup{\textit{нес'}}\textit{-}$; роднасныя словы: $\overgroup{\textit{нес}}\textit{ці}$, $\textit{вы}\overgroup{\textit{нас}}$, $\textit{на}\overgroup{\textit{сіць}}$.

Суфікс $\textit{-}\widehat{\textit{ен}}\textit{-}$. Словы з такім жа суфіксам: $\textit{прывез}\widehat{\textit{ен}}\textit{ы}$, $\textit{асвятл}\widehat{\textit{ен}}\textit{ы}$, $\textit{пастаўл}\widehat{\textit{ен}}\textit{ы}$.

Прыстаўка $\overline{\textit{уз}}\textit{-}$. Словы з такой жа прыстаўкай: $\overline{\textit{уз}}\textit{лезці}$, $\overline{\textit{уз}}\textit{бегчы}$, $\overline{\textit{уз}}\textit{абрацца}$.

Графічны разбор: $\underline{\overline{\textit{уз}}\overgroup{\textit{нес}}\widehat{\textit{ен}}}\boxed{\textit{ую}}$.

2. ***Прытаміўся*** — дзеяслоў, слова зменнае, змяняецца па родах, ліках, ладах і інш.: $\textit{прытаміл}\boxed{\textit{а}}\textit{ся}$, $\textit{прытаміл}\boxed{\textit{і}}\textit{ся}$, $\textit{прытаміл}\boxed{\textit{а}}\textit{ся б}$.

Канчатак нулявы, указвае на м. р., адз. л., пр. ч.

Аснова $\underline{\textit{прытаміў-}}\textit{...-}\underline{\textit{ся}}$ — вытворная.

Корань $\textit{-}\overgroup{\textit{там'}}\textit{-}$; роднасныя словы: $\textit{с}\overgroup{\textit{тома}}$, $\textit{с}\overgroup{\textit{там}}\textit{люся}$, $\textit{на}\overgroup{\textit{там}}\textit{іцца}$.

Постфікс $\textit{-}\overline{\textit{ся}}$. Словы з такім жа постфіксам: $\textit{змяніў}\overline{\textit{ся}}$, $\textit{стрыгчы}\overline{\textit{ся}}$, $\textit{сцерагчы}\overline{\textit{ся}}$.

Суфікс $\textit{-}\widehat{\textit{ў}}\textit{-}$. Словы з такім жа суфіксам: $\textit{аберага}\widehat{\textit{ў}}$, $\textit{шанава}\widehat{\textit{ў}}$, $\textit{любі}\widehat{\textit{ў}}$.

Суфікс -*і*-. Словы з такім жа суфіксам: *рабіў, насіць, будзіць*.

Прыстаўка *пры*-. Словы з такой жа прыстаўкай: *прыпыніўся, прыпомніць, прыпазніцца*.

Графічны разбор: *прытаміў*□*ся*.

3. **Душна** (у хаце) — прэдыкатыўнае прыслоўе, слова нязменнае. Канчатка не мае.

Аснова *душна* — вытворная.

Корань *душ*-; роднасныя словы: *дух, душны, задуха*.

Суфікс -*а*. Словы з такім жа суфіксам: *зелена, млосна, ветрана*.

Суфікс -*н*-. Словы з такім жа суфіксам: *халодны, смешны, страшны, чароўны*.

Графічны разбор: *душна*.

Словаўтваральны разбор.

Парадак разбору.

1. Часціна мовы вытворнага слова.
2. Слова зменнае ці нязменнае. Калі зменнае, то паставіць яго ў пачатковую форму.
3. Тлумачэнне значэння вытворнага слова праз аднакаранёвае з мэтай вызначэння ўтваральнага (базавага) слова.
4. Параўнаць састаў утворанага слова з базавым і выдзеліць (падкрэсліць) у базавым слове словаўтваральную базу (г. зн. агульную частку базавага і ўтворанага слоў).
5. Абазначыць ва ўтвораным слове словаўтваральны сродак.
6. Вызначыць спосаб словаўтварэння.

*Вось так во рынешся дзе-небудзь пасярод лугу ці на беразе рэчкі ў шчыкатлівую траву, **зарыешся** ў яе носам ці пакладзеш рукі пад галаву, будзеш ляжаць доўга, **усведамляючы**, што на гэты час **усё** — і машыны, і спрэчкі, і нарады, і штодзённая мітусня — засталося недзе далёка-далёка і ўжо вось тут, у траве, уяўляецца як нешта нерэальнае і **неакрэсленае**.* (Я. Сіпакоў.)

Узор вуснага словаўтваральнага разбору.

Зарыешся. Дзеяслоў. Слова зменнае, у форме будучага часу. Пачатковая форма — *зарыцца*. Словаўтваральнае значэнне — 'накіраваць дзеянне *зарыць* на ўтваральніка, на сябе'. Словаўтваральная база — дзеяслоў *зарыць*. Словаўтваральны сродак — постфікс -*ца*. Спосаб словаўтварэння — постфіксальны.

Узор графічнага словаўтваральнага разбору.

Усведамляючы.

Усведамля [j у] *ць* → *усведамля* [j у] *чы* (суфіксальны спосаб).

Усё (засталося).

Усё жыццё (займ.) → *усё* засталося (наз.) (спосаб пераходу займенніка ў назоўнік).

Неакрэсленае.

Акрэслены → *неакрэслены* (прыставачны спосаб).

Марфалагічны разбор.

Назоўнік.

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л.).
3. Лексіка-граматычныя разрады: а) агульны ці ўласны; б) адушаўлёны ці неадушаўлёны; в) зборны; г) рэчыўны.
4. Пастаянныя (сталыя) марфалагічныя прыметы: род, скланенне.
5. Зменныя марфалагічныя прыметы: форма ліку, склону.
6. Сінтаксічная роля.

Прыметнік.

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Разрад паводле значэння: якасны, адносны ці прыналежны.
4. Поўная ці кароткая форма.
5. Форма ступені параўнання (калі ёсць): у простай або складанай форме вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.
6. Марфалагічныя прыметы: форма ліку, роду (у адз. ліку), склону.
7. Да якога назоўніка дапасуецца.
8. Сінтаксічная роля.

Лічэбнік.

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма: Н. скл., адз. л. (калі ёсць), м. р. (калі ёсць).
3. Разрад паводле значэння: колькасны (уласна-колькасны, г. зн. абазначае цэлы лік; дробавы; зборны) ці парадкавы.
4. Разрад паводле структуры: просты, складаны ці састаўны.

5. Марфалагічныя прыметы: форма роду (калі ёсць), ліку (калі ёсць), склону.
6. Да якога назоўніка дапасуецца (калі лічэбнік парадкавы).
7. Сінтаксічная роля.

Займеннік.

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма: Н. скл., адз. л. (калі ёсць), м. р. (калі ёсць).
3. Разрад паводле значэння: асабовы (уласна-асабовы ці асабова-ўказальны), зваротны, прыналежны, указальны, азначальны, пытальны, адносны, адмоўны, неазначальны.
4. Марфалагічныя прыметы: асоба (для асабовых), форма роду (калі ёсць), ліку (калі ёсць), склону.
5. Да якога назоўніка дапасуецца (калі змяняецца як прыметнік).
6. Сінтаксічная роля.

Дзеяслоў.

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (інфінітыў).
3. Асновы дзеяслова: а) аснова інфінітыва; б) аснова цяперашняга (будучага простага) часу; в) аснова прошлага часу (вызначаецца тады, калі аснова прошлага часу і аснова інфінітыва не супадаюць).
4. Пастаянныя (сталыя) марфалагічныя прыметы: а) пераходны ці непераходны; б) зваротны ці незваротны; в) залежнага ці незалежнага стану; г) закончанага ці незакончанага трывання; д) асабовы ці безасабовы; е) I ці II спражэння, рознаспрагальны.
5. Зменныя марфалагічныя прыметы: форма ладу (абвесны, загадны ці ўмоўны), часу (калі ёсць), асобы (калі ёсць), ліку, роду (для пр. ч. адз. л. і ўмоўнага ладу адз. л.).
6. Сінтаксічная роля.

Дзеепрыметнік.

1. Часціна мовы (асобая форма дзеяслова — дзеепрыметнік).
2. Пачатковая форма (Н. скл., адз. л., м. р.).
3. Пастаянныя (сталыя) марфалагічныя прыметы: а) залежнага ці незалежнага стану, б) прошлага ці цяперашняга часу, в) закончанага ці незакончанага трывання.
4. Зменныя марфалагічныя прыметы: форма ліку, роду (у адз. ліку), склону.
5. Поўная ці кароткая форма.
6. Да якога назоўніка дапасуецца.

7. Спосаб утварэння (ад якой дзеяслоўнай асновы і пры дапамозе якога суфікса ўтвораны).
8. Сінтаксічная роля.

Дзеепрыслоўе.

1. Часціна мовы (нязменная форма дзеяслова — дзеепрыслоўе).
2. Марфалагічныя прыметы: а) закончанага ці незакончанага трывання; б) зваротнае ці незваротнае; в) пераходнае ці непераходнае.
3. Спосаб утварэння (ад якой дзеяслоўнай асновы і пры дапамозе якога суфікса ўтворана).
4. Сінтаксічная роля.

Прыслоўе.

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння: спосабу дзеяння, меры і ступені, месца, часу, прычыны, мэты.
3. Разрад паводле ўтварэння: вытворнае (ад якой часціны мовы) ці невытворнае.
4. Форма ступені параўнання (калі ёсць): у простай або складанай форме вышэйшай ці найвышэйшай ступені параўнання.
5. Сінтаксічная роля.

Прэдыкатыўнае прыслоўе
(безасабова-прэдыкатыўнае слова).

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння (абазначае псіхічны стан чалавека, фізічны стан чалавека, стан прыроды, стан асяроддзя, ацэнку стану з маральнага боку, мадальнага, з боку часу, меру чаго-небудзь і інш.).
3. Разрад паводле паходжання: невытворнае ці вытворнае (суадноснае з прыметнікам ці назоўнікам, прыслоўем, інфінітывам).
4. Форма ступені параўнання (калі ёсць).
5. Сінтаксічная роля.

Прыназоўнік.

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле ўтварэння: невытворны ці вытворны (ад якой часціны мовы паходзіць).
3. Разрад паводле структуры: просты, складаны, састаўны.
4. З якім склонам назоўніка ўжыты.

5. Якія адносіны (якое значэнне) выражае разам з назоўнікам (прасторавыя, часавыя, аб'ектныя, азначальныя, прычынныя, мэтавыя, спосабу дзеяння, меры і ступені, сумеснасці).

Злучнік.

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння: злучальны ці падпарадкавальны.
3. Разрад паводле структуры: просты ці састаўны.
4. Разрад паводле спосабу ўжывання: адзіночны, паўторны ці парны.
5. Якія сінтаксічныя адзінкі звязвае (члены сказа, часткі складанага сказа).

Часціцы.

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле паходжання: невытворная ці вытворная (ад якой часціны мовы паходзіць).
3. Разрад паводле значэння: сэнсавая (указальная, выдзяляльна-абмежавальная), мадальная (сцвярджальная, адмоўная, пытальная, пабуджальная), эмацыянальная (клічная, узмацняльная), формаўтваральная.
4. Роля часціцы: выражае абмежаванне, пажаданне, сцвярджэнне, пытанне, пачуццё, служыць для ўтварэння формы слова.

Узоры марфалагічнага аналізу.

Кожны чалавек — прыгожы. ***Адзін*** *прыгожы тварам. А ў* ***другога*** *твар не прыгожы,* ***але ён неяк вельмі*** *ж ужо* ***цёпла асвятляецца*** *ўнутраным* ***святлом, ад чаго*** *чалавек прыгажэе... Трэба толькі* ***ўлавіць той*** *момант,* ***калі чалавечы твар можна*** *чытаць, як* ***цудоўную*** *займальную кнігу, не* ***звяртаючы*** *ўвагі* ***на*** *афармленне. Праўда, для гэтага* ***трэба, каб і*** *нашы душы былі таксама добрыя...* (Я. Сіпакоў. Акно, **расчыненае** ў зіму.)

(...асвятляецца) ***святлом*** — назоўнік; пачатковая форма — *святло*, агульны, неадуш.; н. р., 2-га скл., мае толькі форму адз. л.; ужыты ў форме Т. скл.; выконвае сінт. ролю ўскоснага дапаўнення.

(...чытаць) ***твар*** — назоўнік; пачатковая форма — *твар*, агульны, неадуш.; м. р., 2-га скл., ужыты ў форме адз. л., В. скл.; выконвае сінт. ролю прамога дапаўнення.

(...чытаць) ***чалавечы*** (твар) — прыметнік; пачатковая форма — *чалавечы*, прыналежны, у поўнай форме, адз. л., м. р., В. скл.; дапасуецца да назоўніка *твар*; выконвае сінт. ролю дапасаванага азначэння.

(...чытаць, як) ***цудоўную*** (кнігу) — прыметнік; пачатковая форма — *цудоўны*, якасны, у поўнай форме, адз. л., ж. р., В. скл.; дапасуецца да назоўніка *кнігу*; уваходзіць у склад акалічнасці спосабу дзеяння, выражанай параўнальным зваротам.

Адзін (чалавек прыгожы тварам) — лічэбнік; пачатковая форма — *адзін*, колькасны (уласна-колькасны), просты; у форме м. р., адз. л., Н. скл.; уваходзіць у склад дзейніка *адзін чалавек*.

(...у) ***другога*** (чалавека твар...) — лічэбнік; пачатковая форма — *другі*, парадкавы, просты; у форме м. р., адз. л., Р. скл.; дапасуецца да назоўніка *чалавека*; выконвае сінт. ролю дапасаванага азначэння.

...ён (асвятляецца) — займеннік; пачатковая форма — *ён*, асабовы (асабова-ўказальны), 3-й асобы, у форме м. р., адз. л., Н. скл.; выконвае сінт. ролю дзейніка.

(...ад) ***чаго*** (...прыгажэе) — займеннік; пачатковая форма — *што*, адносны, ужыты ў форме Р. скл.; разам з прыназоўнікам *ад* выконвае сінт. ролю акалічнасці прычыны.

(...улавіць) ***той*** (момант) — займеннік; пачатковая форма — *той*, указальны; ужыты ў форме адз. л., м. р., В. скл.; дапасуецца да назоўніка ***момант***; выконвае сінт. ролю дапасаванага азначэння.

(...ён) ***асвятляецца*** (святлом) — дзеяслоў; пачатковая форма — *асвятляцца*; аснова інфінітыва — *асвятля-..-ца*, аснова ц. ч. — *асвятля*[j]-..-*ца*; непераходны, зваротны, залежнага стану, незаконч. трыв., асабовы, I спр., у форме абв. ладу, ц. ч., 3-й ас., адз. л.; выконвае сінт. ролю выказніка.

(Трэба) ***улавіць*** (...момант) — дзеяслоў; у форме інфінітыва; аснова інфінітыва — *улаві-*, аснова буд. ч. — *улов'-*; пераходны, незваротны, незалежнага стану, законч. трыв., асабовы, II спр.; уваходзіць у склад выказніка.

(Акно), ***расчыненае*** (у зіму) — асобая форма дзеяслова: дзеепрыметнік; пачатковая форма — *расчынены*, залежнага стану, пр. ч., законч. трыв.; ужыты ў форме адз. л., н. р., Н. скл., у поўнай форме; дапасуецца да назоўніка *акно*; утвораны ад усечанай асновы інфінітыва *расчын'-* — пры дапамозе суф. *-ен-*; уваходзіць у склад дапасаванага азначэння, выражанага дзеепрыметным зваротам.

(...чытаць, не) ***звяртаючы*** (увагі...) — нязменная форма дзеяслова: дзеепрыслоўе; незаконч. трыв., незваротнае, пераходнае; утворана ад асновы ц. ч. *звярта*[j]- — пры дапамозе суф. *-учы*; уваходзіць у склад акалічнасці спосабу дзеяння, выражанай дзеепрыслоўным зваротам.

(...неяк) ***вельмі*** (ж ужо цёпла) — прыслоўе меры і ступені; невытворнае; разам з часціцамі *неяк, ж, ужо* выконвае сінт. ролю акалічнасці меры і ступені.

...цёпла (асвятляецца) — прыслоўе спосабу дзеяння; вытворнае (ад прыметніка *цёплы*); выконвае сінт. ролю акалічнасці спосабу дзеяння.

(...момант,) ***калі*** (...твар можна чытаць) — прыслоўе часу; невытворнае; выконвае ролю аднаснага слова ў дададнай частцы складаназалежнага сказа і з'яўляецца акалічнасцю часу.

(...твар) ***можна*** (чытаць) — прэдыкатыўнае прыслоўе; абазначае ацэнку стану з боку магчымасці дзеяння; невытворнае; уваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка ў безасабовым сказе.

(...для гэтага) ***трэба***, (каб...) — прэдыкатыўнае прыслоўе; абазначае ацэнку стану з боку неабходнасці дзеяння; невытворнае; уваходзіць у склад састаўнога іменнага выказніка ў безасабовым сказе.

(...асвятляецца... святлом,) ***ад*** (чаго чалавек прыгажэе) — прыназоўнік; невытворны, просты; ужыты з Р. скл. займенніка *чаго*, разам з ім выражае прычынныя адносіны.

(...не звяртаючы ўвагі) ***на*** (афармленне) — прыназоўнік; невытворны, просты, ужыты з В. скл. назоўніка *афармленне*, разам з ім выражае аб'ектныя адносіны.

(...твар не прыгожы,) ***але*** (ён... асвятляецца) — злучнік; злучальны (супраціўны), просты, адзіночны; звязвае часткі складанага сказа.

(...трэба,) ***каб*** (і нашы душы...) — злучнік; падпарадкавальны, просты, адзіночны, звязвае часткі складанага сказа.

(...ён) ***неяк*** (вельмі ж ужо цёпла...) — часціца; вытворная (ад прыслоўя *як* з часціцай *не*), узмацняльная, выражае пачуццё няўпэўненасці і ўзмацнення ступені якасці.

(...трэба, каб) ***і*** (нашы душы былі...) — часціца; вытворная (ад злучніка *і*), узмацняльная, надае слову *нашы* значэнне ўзмацнення.

Сінтаксічны разбор словазлучэння.

1. Вылучыць у сказе спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі (спалучэнне дзейніка і выказніка, група аднародных членаў і інш.).
2. Выдзеліць словазлучэнне, назваць у ім галоўны і залежны кàмпаненты.
3. Вызначыць разрад словазлучэння паводле марфалагічнай прыроды галоўнага слова: дзеяслоўнае, іменнае, прыслоўнае.
4. Вызначыць спосаб падпарадкавальнай сувязі слоў: дапасаванне, кіраванне, прымыканне.
5. Назваць сродкі сінтаксічнай сувязі: канчатак, прыназоўнік, сувязь па сэнсе.
6. Ахарактарызаваць сінтаксічныя адносіны ў словазлучэнні: азначальныя, аб'ектныя, акалічнасныя.

Узор.

Мы будзем далёка ці блізка, але не забудзем сустрэч вечары, агні залатыя над Мінскам. (Зв.)

Словазлучэннямі ў сказе не з'яўляюцца спалучэнне дзейніка і аднародных выказнікаў: *мы будзем*, але *не забудзем*; рад аднародных дапаўненняў: *вечары, агні*; аднародных акалічнасцяў: *далёка ці блізка*.

Аналізуем наступныя словазлучэнні:

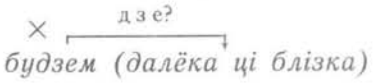

галоўнае слова — дзеяслоў *будзем*, залежным кампанентам выступае злучальнае словазлучэнне *далёка ці блізка*; дзеяслоўнае; від сувязі — прымыканне; сувязь ажыццяўляецца па сэнсе; сінтаксічныя адносіны — акалічнасныя, прасторавыя;

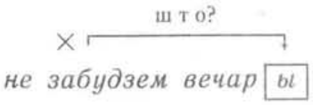

галоўнае слова — дзеяслоў *не забудзем*, залежнае — назоўнік *вечары*; дзеяслоўнае; від сувязі — кіраванне; сродак сувязі — канчатак; сінтаксічныя адносіны — аб'ектныя;

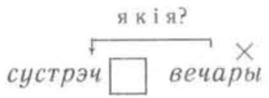

галоўнае слова — назоўнік *вечары*, залежнае — назоўнік *сустрэч*; іменнае, назоўнікавае; від сувязі — кіраванне; сродак сувязі — канчатак; сінтаксічныя адносіны — азначальныя;

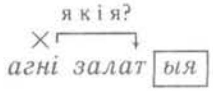

галоўнае слова — назоўнік *агні*, залежнае — прыметнік *залатыя*; іменнае, назоўнікавае; від сувязі — дапасаванне; сродак сувязі — канчатак; сінтаксічныя адносіны — азначальныя;

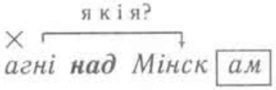

галоўнае слова — назоўнік *агні*, залежнае — назоўнік *над Мінскам*; іменнае, назоўнікавае; від сувязі — кіраванне; сродак сувязі — канчатак і прыназоўнік; сінтаксічныя адносіны — азначальныя.

Сінтаксічны разбор простага сказа.

1. Падкрэсліць граматычную аснову і паказаць, што сказ просты.
2. Тып сказа па мэце выказвання: апавядальны, пытальны ці пабуджальны; адзначыць, калі сказ клічны.
3. Від сказа паводле будовы:

а) двухсастаўны ці аднасастаўны; калі сказ аднасастаўны — якога тыпу: пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, інфінітыўны, намінатыўны (назыўны);

б) развіты ці неразвіты;

в) поўны ці няпоўны; у няпоўным назваць, які член сказа апушчаны.

4. Адзначыць, калі сказ ускладнены аднароднымі членамі сказа, адасобленымі членамі сказа, звароткам, пабочнымі канструкцыямі, параўнальнымі зваротамі.
5. Разабраць сказ па членах сказа і назваць, чым яны выражаны. Спачатку разбіраюцца галоўныя члены (у двухсастаўным сказе ўказваецца тып выказніка), потым — даданыя члены саставу дзейніка, затым — даданыя члены, што ўваходзяць у састаў выказніка.
6. Растлумачыць знакі прыпынку.

Узор.

Засумаваў я па табе, радзіма, па недаступнай тваёй красе. (Сяд.)

Сказ просты, апавядальны, няклічны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі дапаўненнямі і зваротам.

Граматычная аснова — *я засумаваў*: дзейнік выражаны асабовым займеннікам, выказнік просты дзеяслоўны, выражаны асабовай формай дзеяслова;

па табе — дапаўненне, выражана асабовым займеннікам з прыназоўнікам;

па красе — дапаўненне выражана назоўнікам з прыназоўнікам;

недаступнай — дапасаванае азначэнне выражана прыметнікам;

тваёй — дапасаванае азначэнне выражана прыналежным займеннікам.

Сказ апавядальны, няклічны, таму ў канцы яго ставіцца кропка. Сказ ускладнены зваротам, які стаіць у сярэдзіне сказа і выдзяляецца з двух бакоў коскамі.

Сінтаксічны разбор складанага сказа.

1. Выдзеліць граматычныя асновы простых сказаў, каб паказаць, што гэта складаны сказ.
2. Вызначыць тып складанага сказа і прааналізаваць яго адпаведна тыпу.

Складаназлучаны сказ.

Вызначыць, колькі простых сказаў у яго ўваходзіць, якім злучальным злучнікам яны звязваюцца, якія сінтаксічныя адносіны выражаюцца паміж простымі сказамі — адначасовасці, паслядоўнасці, супастаўляльныя, пералічальныя, чаргавання, узаемавыключэння, прычынна-выніковыя. Зрабіць сінтаксічны разбор кожнага простага сказа (гл. разбор простага сказа). Пабудаваць схему сказа.

На старасці год я набыў настаўніка, хоць і маладзейшага за сябе^1, але які адкрыў мне радасць спазнання адвечнай маладосці^2. (Віт.)

Гэта сказ складаны, злучнікавы, складаназлучаны; складаецца з двух простых сказаў (назваць), якія звязваюцца паміж сабой супраціўным злучнікам *але*; у сказе выражаюцца супастаўляльныя адносіны.

Першы просты сказ (назваць) — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены адасобленым азначэннем. Другі просты сказ (назваць) — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны.

Схема сказа:

[1], але [2].

Складаназалежны сказ.

Назваць галоўны і даданы (або даданыя) сказы; вызначыць від даданага (даданых); сродкі сувязі простых сказаў (злучнікі, злучальныя словы). Калі ў сказе некалькі даданых частак, вызначыць від падпарадкавання — паслядоўнае, сузалежнае, змешанае. Пры сузалежным падпарадкаванні паказаць, аднароднымі ці неаднароднымі з'яўляюцца даданыя сказы. Зрабіць сінтаксічны разбор простых сказаў. Пабудаваць схему сказа.

Хоць і разлукі горкія былі^1, а толькі ўспамінаюцца сустрэчы і шчаслівыя часы^0, што і цяпер здаюцца нам вясною^2. (Грах.)

Сказ складаны, злучнікавы, складаназалежны з сузалежным падпарадкаваннем даданых частак. Галоўны сказ *а толькі ўспамінаюцца сустрэчы і шчаслівыя часы*; першы даданы *Хоць і разлукі горкія былі* адказвае на пытанне нягледзячы на што? — уступальны, звязваецца з галоўным падпарадкавальным злучнікам *хоць* і (у галоўным сказе ўжыты супраціўны злучнік *а*); другі даданы *што і цяпер здаюцца нам вясною* адказвае на пытанне якія часы? — азначальны, звязваецца з галоўным злучальным словам *што*. Даданыя сказы неаднародныя.

Галоўны сказ — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі дзейнікамі. Першы даданы (уступальны) — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны; другі даданы (азначальны) — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны.

Схема сказа:

нягледзячы на што? якія?

(Хоць і ...^{1}), [а ...^{0}], (*што* ...^{2}).

Бяззлучнікавы складаны сказ.

Назваць простыя сказы, якія ўваходзяць у бяззлучнікавы сказ; вызначыць, якія адносіны яны выражаюць: пералічэнне дзеянняў, з'яў, фактаў, іх супастаўленне, умову — вынік, прычыну — вынік, факт і яго прычыну. Растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку. Зрабіць сінтаксічны разбор кожнага простага сказа. Пабудаваць схему складанага сказа.

Беднае зернетка згубіла ўжо ўсякую надзею ўбачыць калі-небудзь белы свет^1*: так было цёмна яму ў зямлі пад снегам, так холадна і маркотна*^{2}. (К-с.)

Сказ складаны, бяззлучнікавы, складаецца з двух простых сказаў. У першым сказе (назваць) называецца факт, у другім (назваць) — прычына, таму паміж імі ставіцца двукроп'е.

Першы просты сказ — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны.

Другі просты сказ — апавядальны, аднасастаўны, безасабовы, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі галоўнымі членамі.

Схема сказа:

[1] : [2].

Складаны сказ з рознымі відамі сувязі.

Назваць колькасць простых сказаў; вылучыць і абазначыць логіка-структурныя часткі, вызначыць від сувязі паміж імі (злучальная, бяззлучнікавая); кожную логіка-структурную частку разабраць (адна з іх абавязкова будзе складаным сказам). У складанай логіка-структурнай частцы ахарактарызаваць простыя сказы. Растлумачыць знакі прыпынку, пабудаваць схему сказа.

Як цуд чужы вачэй ні цешыў^1*, душа шаптала мне сама*$^{0\,\mathrm{I}}$*: ёсць край цяплейшы, багацейшы*^{1}*, але раднейшага няма.*$^{2\,\mathrm{II}}$ (Бур.)

Складаны сказ з рознымі відамі сувязі, складаецца з чатырох простых сказаў (назваць), якія звязваюцца бяззлучнікавай і злучнікавай (злучальнай і падпарадкавальнай) сувяззю.

Сказ складаецца з дзвюх логіка-структурных частак, якія звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю: другая частка дапаўняе выказнік са значэннем маўлення ў першай, таму паміж імі ставіцца двукроп'е.

Логіка-структурная частка I — складаназалежны сказ з даданай уступальнай, якая звязваецца з галоўнай злучальным словам *як* з часціцай *ні*. Галоўны сказ (назваць) — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны; даданы ўступальны — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны.

Логіка-структурная частка II — складаназлучаны сказ з супастаўляльнымі адносінамі, простыя сказы ў якім звязваюцца супраціўным злучнікам *але*. Першы просты сказ — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі азначэннямі. Другі просты сказ — апавядальны, аднасастаўны, безасабовы, развіты, няпоўны (апушчана дапаўненне *краю*, якое паясняецца наяўным азначэннем *раднейшага*).

Схема сказа:

I II

(Як ні ... ^{1}), [^{0}] : [1] але [2].

Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў.

Абрэвіяту́ра — складанаскарочанае слова, утворанае з назваў пачатковых літар, гукаў ці з частак слоў зыходнага словазлучэння: *БАМ, БДУ, камбат, мапед, нарсуд, камроты.*

Абрэвія́цыя — спосаб утварэння абрэвіятур.

Адасо́блены член ска́за — сэнсава і інтанацыйна выдзелены даданы член сказа.

Аднаро́дныя чле́ны ска́за — два (і больш) члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова ці словазлучэння і характарызуюцца інтанацыяй пералічэння.

Аднасаста́ўны сказ — сказ, граматычную аснову якога складае адзіны галоўны член, г. зн. такія сказы маюць граматычны састаў аднаго галоўнага члена.

А́канне — змяненне гукаў [о], [э] на [а] у пазіцыі не пад націскам пасля цвёрдых зычных.

Алітэра́цыя — паўтарэнне аднолькавых ці падобных зычных гукаў як стылістычны прыём.

Арфагра́ма — правільнае напісанне, якое выбіраецца з шэрага магчымых.

Арфагра́фія (правапіс) — сукупнасць агульнапрынятых правіл перадачы вуснай мовы на пісьме.

Арфаэ́пія — сукупнасць правіл узорнага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў у літаратурнай мове.

Асана́нс — паўтарэнне аднолькавых галосных гукаў як стылістычны прыём.

Асно́ва сло́ва — частка слова без канчатка, у якой заключана індывідуальнае лексічнае значэнне слова.

Афары́зм (крылатае выслоўе) — трапнае сціслае выказванне вядомага аўтара.

А́фікс — агульная назва ўсіх некаранёвых марфем; гэта прыстаўка, суфікс, канчатак, постфікс.

Бяззлу́чнікавая су́вязь — сувязь аднародных членаў сказа ці частак складанага сказа без злучнікаў, з дапамогай інтанацыі.

Бяззлу́чнікавы склада́ны сказ — складаны сказ, у якім састаўныя часткі аб'ядноўваюцца інтанацыяй, без злучнікаў і злучальных слоў.

Выка́знік — галоўны член двухсастаўнага сказа, які граматычна залежыць ад дзейніка і абазначае дзеянне або прымету, што прыпісваюцца дзейніку.

Графе́ма — літара як сукупнасць некалькіх варыянтаў яе напісання: вялікая друкаваная, малая друкаваная, вялікая рукапісная, малая рукапісная, вялікая курсіўная і г. д.

Гра́фіка — раздзел мовазнаўства, які вывучае пісьмовыя сродкі мовы і суадносіны гукаў і літар.

Гук — найменшая, далей непадзельная адзінка вуснага маўлення, якая служыць для пабудовы і адрознення слоў.

Гу́капіс — гукавыя паўторы ў мастацкім (найперш паэтычным) маўленні для надання тэксту большай сэнсавай выразнасці і мілагучнасці.

Дапасава́нне — падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова ставіцца ў тых жа формах роду, ліку і склону, што і галоўнае.

Двухсаста́ўны сказ — сказ, граматычную аснову якога складаюць два галоўныя члены — дзейнік і выказнік.

Дзе́йнік — граматычна незалежны галоўны член двухсастаўнага сказа, які абазначае прадмет, што з'яўляецца суб'ектам дзеяння або носьбітам прыметы, названай у выказніку.

Дзе́канне — змяненне гука [д] на [дз'] пры памякчэнні.

Дыгра́ф — спалучэнне дзвюх літар для абазначэння аднаго гука (у беларускай мове **дз** і **дж**).

Дыяле́ктная ле́ксіка — сукупнасць слоў мясцовых гаворак у адрозненне ад лексікі літаратурнай мовы.

Зваро́так — слова або спалучэнне слоў, што называюць асобу ці прадмет, да якіх звяртаюцца з мовай.

Злуча́льная су́вязь — сувязь паміж сінтаксічна раўнапраўнымі, раўназначнымі адзінкамі: аднароднымі членамі сказа, састаўнымі часткамі ў складаназлучаным сказе.

Ідэагра́фія — пісьмо ўмоўнымі знакамі, сімваламі.

Інтана́цыя — рытміка-меладычная афарбоўка вуснага маўлення, якая служыць сродкам выражэння сэнсавых і эмацыянальных адценняў.

Інтэрфі́кс — міжмарфемная пракладка, нязначымая структурная частка слова, якая стаіць паміж марфемамі і служыць для іх злучэння. Інтэрфіксы ні лексічнага, ні граматычнага значэння не маюць, але выконваюць словаўтваральную функцыю.

Камунікаты́ўная фу́нкцыя — уласцівасць сказа быць сродкам зносін паміж людзьмі, сродкам перадачы інфармацыі.

Кірава́нне — падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова ставіцца ў пэўнай склонавай форме, абумоўленай лексіка-граматычным значэннем галоўнага слова.

Кіры́ліца — старажытная славянская азбука, на аснове якой узнікла сучаснае беларускае пісьмо.

Лагі́чны на́ціск — інтанацыйнае выдзяленне важнага ў сэнсавых адносінах слова ў сказе.

Ле́ксіка — сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы склад.

Лексі́чнае значэ́нне сло́ва — сэнсавае напаўненне слова як адлюстраванне сувязі паміж яго гучаннем і пэўнай з'явай рэчаіснасці.

Марфалагі́чны (марфематы́чны) пры́нцып арфагра́фіі — зыходнае патрабаванне аднастайнай перадачы на пісьме марфалагічных частак слова (марфем) незалежна ад іх вымаўлення.

Марфало́гія — раздзел мовазнаўства, які вывучае формы словазмянення, спосабы выражэння граматычных значэнняў, падзел слоў на граматычныя класы (часціны мовы) і ўласцівыя ім граматычныя катэгорыі.

Марфе́ма — *найкарацейшая значымая частка слова.* Марфема выражае пэўнае лексічнае ці граматычнае значэнне і рэгулярна паўтараецца ў словах. Гэта карані, прыстаўкі, суфіксы, канчаткі, постфіксы.

Марфе́міка — раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца значымыя часткі слова — марфемы, іх структура, тыпы, заканамернасці размяшчэння ў словах. Марфеміка — састаўная частка вучэння аб словаўтварэнні.

Маўле́нчы такт — адрэзак гукавой плыні, які характарызуецца інтанацыйнай незакончанасцю і аддзяляецца непрацяглай паўзай.

Мо́ўны (маўле́нчы) апара́т — сукупнасць органаў маўлення.

На́ціск — выдзяленне шляхам узмацнення голасу, павышэння тону аднаго са складоў у слове (слоўны націск) або аднаго слова ў плыні вуснага маўлення (фразавы, тактавы, лагічны націск).

Непадзе́льныя (сінтаксі́чна несвабо́дныя) словазлучэ́нні — словазлучэнні, якія выступаюць у ролі аднаго члена сказа.

Неразві́ты сказ — сказ, у структуры якога толькі галоўныя члены — дзейнік і выказнік у двухсастаўным, адзіны галоўны член у аднасастаўным.

Няпо́ўны сказ — сказ, у якім адсутнічае галоўны або даданы член, відавочны з кантэксту або моўнай сітуацыі.

Пабо́чныя канстру́кцыі — словы, спалучэнні слоў і сказы, якія займаюць у сказе аўтаномную пазіцыю і выражаюць суб'ектыўныя адносіны гаворачага да выказвання.

Падпарадкава́льная су́вязь — сувязь паміж нераўнапраўнымі, граматычна залежнымі адзінкамі: галоўным і залежным словамі ў словазлучэнні, галоўнай і даданай часткамі ў складаназалежным сказе.

Пазіцы́йныя зме́ны (чаргава́нні) — змены гукаў у залежнасці ад становішча ў слове, якія праяўляюцца ў межах адной і той жа марфемы.

Параўна́льны зваро́т — зварот, які выражае параўнанне і з'яўляецца часткай простага сказа.

Паро́німы — словы з розным лексічным значэннем, якія маюць падабенства ў вымаўленні і напісанні.

Піктагра́фія — малюнкавае пісьмо.

По́стфікс — афікс, які стаіць пасля канчатка ці формаўтваральнага суфікса: *-ся (-ца, -цца); -небудзь; -сьці (-сь); -це.*

По́ўны сказ — сказ, у якім не наглядаецца пропуску членаў сказа, сінтаксічныя пазіцыі галоўных і даданых членаў сказа рэальна запоўнены.

Прафесіяналі́змы — словы, характэрныя для прадстаўнікоў пэўнай прафесіі.

Про́стая мо́ва — чужая мова, якая перадаецца даслоўна, з захаваннем яе лексічных і граматычных асаблівасцей.

Прымыка́нне — падпарадкавальная сувязь, пры якой залежнае слова звязваецца з галоўным толькі па сэнсе.

Пунктуа́цыя — 1) збор правіл пастаноўкі знакаў прыпынку; 2) раздзел мовазнаўства, які вывучае правілы пастаноўкі знакаў прыпынку; 3) сукупнасць знакаў прыпынку.

Разві́ты сказ — сказ, у якім галоўныя члены паясняюцца даданымі.

Сано́рныя гу́кі — зычныя гукі, пры вымаўленні якіх голас пераважае над шумам.

Сі́нтаксіс — раздзел граматыкі, у якім вывучаецца будова і значэнне сінтаксічных адзінак, сувязі і адносіны паміж імі.

Сказ — слова або спалучэнне слоў, якія выражаюць закончаную думку, граматычна і інтанацыйна аформленую па законах мовы.

Склад — адзінка вуснага маўлення, якая вымаўляецца адным штуршком паветра.

Складаназале́жны сказ — складаны сказ, у якім састаўныя часткі знаходзяцца ў залежнай сувязі і звязваюцца пры дапамозе інтанацыі і падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў.

Складаназлу́чаны сказ — складаны сказ, у якім сінтаксічна раўнапраўныя састаўныя часткі звязваюцца паміж сабой злучальнымі злучнікамі і інтанацыяй.

Склада́ны сказ — сказ, у якім дзве ці некалькі састаўных частак аб'яднаны ў структурнае, сэнсавае і інтанацыйнае адзінства.

Словазлучэ́нне — спалучэнне двух і больш знамянальных слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна на аснове падпарадкавальнай сувязі.

Словаўтвара́льны ланцужо́к — рад аднакаранёвых слоў, звязаных між сабой адносінамі паслядоўнай вытворнасці, г. зн. кожнае вытворнае слова (звяно) ланцужка непасрэдна ўтворана ад папярэдняга слова (звяна) у ланцужку і адначасова служыць базай для ўтварэння наступнага слова ў ланцужку, напрыклад: *грунт — грунтаваць — абгрунтаваць — абгрунтаваны — абгрунтаванасць — неабгрунтаванасць.*

Тэкст — напісанае, надрукаванае або выказанае вусна паведамленне, якое характарызуецца сэнсавай і структурнай завершанасцю.

Тэ́рміны — словы, якія ўжываюцца для дакладнага абазначэння пэўных паняццяў у розных галінах навукі і тэхнікі.

Уско́сная мо́ва — чужая мова, якая перадаецца кім-небудзь без даслоўнага яе захавання ў форме даданай часткі складаназалежнага сказа.

Фанаграфія — гука-літарнае пісьмо, уласцівае сучаснай беларускай мове.

Фане́тыка — раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца гукавы лад мовы.

Фанеты́чнае сло́ва — адзінка вуснага маўлення, якая мае адзін самастойны націск.

Фанеты́чная пазі́цыя — становішча гука ў слове адносна іншых гукаў або націску.

Фанеты́чная транскры́пцыя — спецыяльны від пісьма, прызначаны для дакладнай перадачы гукаў мовы.

Фанеты́чны пры́нцып арфагра́фіі — агульнае патрабаванне да напісання слоў і іх частак адпаведна літаратурнаму вымаўленню.

Фанеты́чныя зако́ны — рэгулярныя гукавыя змены ў мове ў пэўны перыяд яе развіцця.

Фра́за — адрэзак гукавой плыні, які характарызуецца закончанай інтанацыяй і аддзяляецца працяглай паўзай.

Фразеалагі́зм — устойлівае спалучэнне некалькіх слоў-кампанентаў, якое мае адзінае, цэласнае значэнне і з'яўляецца гатовай (узнаўляльнай) адзінкай мовы.

Фразеало́гія — раздзел мовазнаўства, які вывучае сукупнасць фразеалагізмаў мовы.

Це́канне — змяненне гука [т] на [ц'] пры памякчэнні.

Цыта́та — даслоўная вытрымка з якога-небудзь тэксту або дакладна прыведзеныя чые-небудзь словы.

Шу́мныя гу́кі — зычныя гукі, у вымаўленні якіх шум пераважае над голасам (звонкія) або ўдзельнічае толькі шум (глухія).

Я́канне — змена гукаў [о], [э] на [а] у першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных (на пісьме выступае ў выглядзе чаргавання літар *е, ё — я*).

Умоўныя скарачэнні.

С. А.— С. Александровіч
Асіп.— А. Асіпенка
З. А.— З. Астапенка
Астр.— А. Астрэйка
Багд.— М. Багдановіч
Баг.— Ф. Багушэвіч
Р. Б.— Р. Барадулін
М. Б.—М. Барсток
Бас.— С. Басуматрава
Бач.— А. Бачыла
Т. Б.— Т. Бондар
Бр.— П. Броўка
Б.— Я. Брыль
К. Б.— К. Буйло
Бур.— Г. Бураўкін
В. Б.— В. Быкаў
Бяд.— З. Бядуля
Бял.— А. Бялевіч
Вас.— А. Васілевіч
А. В.— А. Вечар
Віт.— В. Вітка
В. В.— В. Вольскі
Вял.— А. Вялюгін
Вяр.— В. Вярба
Вярц.— А. Вярцінскі
Гал.— П. Галавач
Ц. Г.— Ц. Гартны
Гіг.— В. Гігевіч
Гіл.— Н. Гілевіч
Гл.— П. Глебка
Грам.— І. Грамовіч
Грах.— С. Грахоўскі
Гур.— А. Гурло
І. Г.— І. Гурскі
Х. Г.— Х. Гурыновіч
М. Г.— М. Гусоўскі
Л. Д.— Л. Дайнека
Дам.— У. Дамашэвіч
В. Д.— В. Дарашэвіч
У. Д.— У. Дубоўка
Я. Д.— Я. Дыла
М. Е.— М. Ермаловіч
С. З.— С. Законнікаў
М. З.— М. Зарэцкі
Зв.— А. Звонак
Ігн.— Р. Ігнаценка
Казб.— Ул. Казбярук
Каз.— В. Казько
Кап.— М. Капыловіч
Каратк.— У. Караткевіч
У. К.— У. Карпаў
Кір.— К. Кірэенка
К-с.— Я. Колас
Крап.— К. Крапіва
Кудр.— А. Кудравец
А. К.— А. Куляшоў
Куп.— Я. Купала
Лаб.— Ю. Лабынцаў
Лап.— А. Лапцэвіч
Ласт.— В. Ластоўскі
А. Л.— А. Лойка
Е. Л.— Е. Лось
Луж.— М. Лужанін
Лыньк.— М. Лынькоў
Г. М.— Г. Марчук
Мац.— Н. Мацяш
Маш.— М. Машара
І. М.— І. Мележ
Мік.— Б. Мікуліч
Мяж.— У. Мяжэвіч
І. Н.— І. Навуменка
Р. Н.— Р. Няхай
Пальч.— А. Пальчэўскі
Панч.— П. Панчанка
У. П.— У. Паўлаў
Пестр.— П. Пестрак
Петраш.— А. Петрашкевіч
П. П.— П. Пранузa
Пруд.— П. Пруднікаў
Пр.— П. Прыходзька
Пташн.— І. Пташнікаў
Пш.— Ю. Пшыркоў
А. П.— А. Пысін
Рам.— М. Раманюк

Р.— А. Русак
Рус.— А. Русецкі
Саб.— Р. Сабаленка
П. С.— П. Сабіна
А. С.— А. Савіцкі
Сал.— А. Салтук
Сам.— Э. Самуйлёнак
Сач.— Б. Сачанка
Р. С.— Р. Семашкевіч
Я. С.— Я. Сіпакоў
Скр.— Я. Скрыган
А. С.— А. Слесарэнка
Ст.— В. Стома
Стр.— М. Стральцоў
І. С.— І. Сяднёў
Сяд.— М. Сяднёў
М. Т.— М. Танк
Тар.— Л. Тарасюк
Тр.— П. Трус
Хадк.— Т. Хадкевіч
Хвед.— М. Хведаровіч
Хомч.— В. Хомчанка
Т. Ч.— Т. Чабан
Чам.— В. Чамярыцкі
А. Ч.— А. Чарнышэвіч
Чарн.— М. Чарняўскі
К. Ч.— К. Чорны
Шам.— І. Шамякін
Шах.— У. Шахавец
Шаш.— А. Шашкоў
Шч.— М. Шчаглоў
М. Ш.— М. Шыманскі
Шыр.— Р. Шырма
Як.— А. Якімовіч
Янішч.— Я. Янішчыц
Ян. — Я. Янушкевіч

ЗМЕСТ

Уводзіны 3
§ 1. Мэта і задачы курса беларускай мовы . . . . —
§ 2. З гісторыі станаўлення і развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы 4

Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія

§ 3. Фанетыка як навука. Фанетычная сістэма беларускай мовы . . . 10
§ 4. Моцныя і слабыя пазіцыі гукаў. Фанетычныя законы 14
§ 5. Стылістычныя сродкі фанетыкі 18
§ 6. Арфаэпія. Нормы беларускага літаратурнага вымаўлення 22
§ 7. Графіка. З гісторыі беларускага пісьма 27
§ 8. Сучасны беларускі алфавіт 29
§ 9. Арфаграфія. Прынцыпы беларускай арфаграфіі 31

Лексіка. Фразеалогія

§ 10. Паняцце лексікі. Лексічнае значэнне слова 36
§ 11. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання 40
§ 12. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання і стылістычнай афарбоўкі 45
§ 13. Фразеалагізмы. Прыказкі. Афарызмы 49

Марфемная будова слова. Словаўтварэнне

§ 14. Марфемная будова слова 52
§ 15. Аснова, яе віды 54
§ 16. Мнагазначнасць, аманімічнасць і сінанімічнасць марфем 55
§ 17. Словаўтварэнне. Спосабы словаўтварэння 58
§ 18. Словаўтваральны аналіз 63
§ 19. Правапіс прыставак 64
§ 20. Правапіс галосных у складаных словах 66

Марфалогія

§ 21. Марфалогія як раздзел граматыкі. Прынцыпы размежавання слоў па часцінах мовы 69
§ 22. Сістэма часцін мовы 70
§ 23. Стылістычныя магчымасці часцін мовы 74
§ 24. Правапіс канчаткаў назоўнікаў на *-а (-я)* 77
§ 25. Правапіс канчаткаў назоўнікаў м. р. II скланення 80
§ 26. Правапіс суфіксаў прыметнікаў 83

§ 27. Правапіс асабовых канчаткаў дзеясловаў 87
§ 28. Правапіс часціц 92
§ 29. Правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў 97

Маўленне

§ 30. Асноўныя функцыі мовы 100
§ 31. Маўленне 103
§ 32. Віды маўленчай дзейнасці 106
§ 33. Гаварэнне 112
§ 34. Чытанне як від маўленчай дзейнасці 113
§ 35. Пісьмо як від маўленчай дзейнасці 118
§ 36. Паняцце пра маналог, дыялог, палілог 122
§ 37. Асноўныя патрабаванні да маўлення 126
§ 38. Культура маўленчых паводзін. Моўны этыкет 133

XI КЛАС

§ 39. Роля мовы ў жыцці грамадства 140
§ 40. Беларуская нацыянальная мова. Літаратурная мова. Дыялектная мова 141
§ 41. Нормы літаратурнай мовы 142
§ 42. Энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі 143

Сінтаксіс і пунктуацыя

§ 43. Будова і граматычнае значэнне словазлучэнняў 148
§ 44. Спосабы падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні і сродкі яе выражэння 151
§ 45. Асаблівасці пабудовы словазлучэнняў у беларускай мове . . . 155
Сказ 157
§ 46. Асноўныя адзнакі сказа . . . . —
§ 47. Інтанацыя 158
§ 48. Парадак слоў у сказе 159
Просты сказ 162
§ 49. Тыпы простых сказаў па структуры . . . . —
Двухсастаўныя сказы. Галоўныя члены сказа 165
§ 50. Дзейнік і спосабы яго выражэння . . . . —
§ 51. Тыпы выказніка ў двухсастаўным сказе 168
  Просты дзеяслоўны выказнік . . . . —
  Састаўны дзеяслоўны выказнік 169
  Састаўны іменны выказнік 170
§ 52. Некаторыя выпадкі дапасавання ў ліку выказніка да дзейніка . . 171
§ 53. Сказы з аднароднымі членамі 172
§ 54. Аднародныя і неаднародныя азначэнні 173
§ 55. Дапасаванне ў сказах з аднароднымі членамі 175
Сказы з адасобленымі членамі 176
§ 56. Агульная характарыстыка адасобленых членаў . . . . —
§ 57. Адасобленыя азначэнні . . . . —
§ 58. Адасобленыя прыдаткі 178
§ 59. Адасобленыя акалічнасці 179
§ 60. Пабочныя словы, спалучэнні слоў і сказы 181
§ 61. Зваротак 183
Складаны сказ 185
§ 62. Агульная характарыстыка складаных сказаў . . . . —
§ 63. Складаназлучаныя сказы 186
  Злучнікі і сінтаксічныя адносіны ў складаназлучаным сказе . . . —
  Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе 187
§ 64. Складаназалежныя сказы 189
  Злучнікі і злучальныя словы ў складаназалежным сказе . . . . —
  Віды даданых сказаў 191
  Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі . . . 196
§ 65. Бяззлучнікавыя складаныя сказы 199
  Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах 200
§ 66. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі 202
§ 67. Простая мова 203
  Знакі прыпынку ў сказах з простай мовай 204
§ 68. Ускосная мова 207
§ 69. Цытаты 208
§ 70. Тэкст 210
§ 71. Абзац 212

Функцыянальная стылістыка

§ 72. Афіцыйна-дзелавы стыль 214
§ 73. Навуковы стыль 216
§ 74. Публіцыстычны стыль 219
§ 75. Гутарковы стыль 222
§ 76. Стыль мастацкай літаратуры 226
§ 77. Рыторыка як навука 230
§ 78. Публічная прамова, яе асаблівасці 233
§ 79. Этапы падрыхтоўкі да публічнага выступлення 237
§ 80. Асноўныя віды публічных прамоў 240
§ 81. Інтанацыйныя сродкі афармлення вуснай мовы 243
  Дадатак 248
  Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў 262
  Умоўныя скарачэнні 267

(Назва і нумар школы)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан падручніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне падручнікам
19 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Несцяровіч Віктар Іванавіч
Васюковіч Людміла Сяргееўна
Арцямёнак Генадзь Антонавіч
Злобін Лідзія Іванаўна
Марозава Яўгенія Нічыпараўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Падручнік для 10—11 класаў
агульнаадукацыйнай школы
з рускай мовай навучання

Рэдактары *Л. А. Цімафеева, В. М. Дударава.*
Мастацкі рэдактар *Л. У. Пайленка.*
Тэхнічны рэдактар *З. У. Раманкевіч.*
Карэктары *З. М. Грышэлі, Т. М. Вядзернікава, С. Т. Асташэвіч.*

Здадзена ў набор 07.04.99. Падпісана ў друк 28.06.99. Фармат 60×90$^1/_{16}$. Папера афсетная № 1. Гарнітура літаратурная. Афсетны друк. Умоўн. друк. арк. 17. Умоўн. фарба-адбіт. 34,5. Ул.-выд. арк. 15,66. Дадатковы тыраж 166 000 экз. Заказ 3067.

Выдавецкае дзяржаўнае прадпрыемства «Народная асвета» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 4 ад 02.12.97. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат ВПП імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.